

ARS
HUNGARICA
1989

1

FELELŐS SZERKESZTŐ

BERNÁTH MÁRIA

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

ARADI NÓRA
BOBROVSZKY IDA
GALAVICS GÉZA
MAROSI ERNŐ
NÉMETH LAJOS
SZABOLCSI HEDVIG
TÍMÁR ÁRPÁD

Revízió
1999

KÉZIKÖNYVTÁR

P-8290

HU ISSN 0133-1531

Megjelenik évente kétszer

Felelős kiadó: Aradi Nóra igazgató

© MTA Művészettörténeti Kutató Csoport

ARS HUNGARICA

XVII. évfolyam 1. szám

1989

A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat és a Magyar Tudományos Akadémia Középkori Munkabizottsága 1987. november 5-én tartott tudományos tanácskozásának anyaga

KÖZÉPKORI KÓDEXEINK FELTÁRÁSA ÉS MEGÓVÁSA

Beiträge der am 5. 11. 1987 abgehaltenen Konferenz der Ungarischen Gesellschaft für Archeologie und Kunstgeschichte sowie der Arbeitskommission für Mittelalter der Ungarischen Akademie der Wissenschaften

ERSCHLIESSUNG UND ERHALTUNG UNGARISCHER KODIZES AUS DEM MITTELALTER

A Magyar
Tudományos Akadémia
Művészettörténeti
Kutató Csoportjának
Közleményei
Bulletin of the
Institute of
Art History of the
Hungarian Academy of
Sciences

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Csapodi Csaba: Az 1526 előtt Magyarországon használt kódexekre és nyomtatott könyvekre vonatkozó adatok gyűjtése	3
Szelestei N. László: Magyarországi egyházi könyvtárakban őrzött kódexek	5
Török József: A mise-oratóiok összehasonlító vizsgálatának tanulságai	11
Veszprémy László: Szentkultusz korai liturgikus kódexeinkben	15
Holl Béla: A domonkosok magyarországi sequentia-költészetéről	23
Sarbak Gábor: Írástörténeti szempontok a proveniencia meghatározásánál (Vázlat és program)	29
Szendrei Janka: A hangjegyzírás szerepe a kódexek provenienciájának kutatásában	33
Dobszay László: A Breviarium Strigoniense jellegzetes pontjai	37
Körmeny Kinga: Középkori esztergomi könyvgyűjtemények	41
Madas Edit: Adalékok a Központi Szeminárium Pozsonyból származó kódextöredékeinek provenienciájához	47
J. Fodor Adrienne: A nagyszombati jezsuiták könyveiről lefejtett kódextöredékek	51
Sz. Koroknay Éva –Boross Klára: Kötéskutatás Magyarországon – proveniencia és kötés kapcsolatának tanulságai az Egyetemi Könyvtárban	57
Rozsondai Marianne: Magyarországi gótikus és reneszánsz bőrkötések (Vázlat, a feladatok kijelölése)	63

Wehli Tünde: Kódexkutatás és művészettörténet	69
Beöthyiné Kozocsa Ildikó: Történeti könyvkötések és illuminált kódexek restaurálása Magyarországon	75
Szalai Veronika: Kódextöredékek restaurálása	83
Körkérdés: A proveniencia és possessor fogalma a kodikológiában	87
DOKUMENTUM	
Veszprémy László: Egy Árpád-kori ferences kézirat Assisiben	91
Az „Isztambuli Antifonále”	97
Vizkelety András: Az „Isztambuli Antifonále”	99
Wehli Tünde: Az „Isztambuli Antifonále” iniciáléi	103

RÉSUMÉS

STUDIEN

Csaba Csapodi: Datensammlung in Bezug auf vor 1526 in Ungarn benutzte Kodizes und gedruckte Bücher	4
László Szelestei-Nagy: In ungarischen kirchlichen Bibliotheken aufbewahrte Handschriften aus dem Mittelalter	8
József Török: Lehren der vergleichenden Untersuchung der Meßorationen	13
László Veszprémy: Heiligenkult in liturgischen Kodizes des mittelalterlichen (11–14. Jhs.) Ungarns	22
Béla Holl: Über die Sequenzdichtung der Dominikaner in Ungarn	27
Gábor Sarbak: Paläografische Aspekte zur Bestimmung der Provenienz (Abriß und Programm)	32
Janka Szendrei: Die Rolle der Notation in der Provenienzuntersuchung von Kodizes	36
László Dobszay: Charakteristische Punkte des Breviarium Strigoniense	40
Kinga Körmendi: Mittelalterliche Büchersammlungen von Esztergom	46
Edit Madas: Beiträge zur Provenienz einer Fragmentengruppe der Bibliothek des Zentralseminars zu Budapest	50
Adrienne J. Fodor: Kodexfragmente aus den Büchern der Tyrnauer Jesuiten	56
<u>Éva Sz. Koroknay</u> –Klára Boross: Einbandforschung in Ungarn – Lehren der Beziehungen zwischen Provenienz und Einband in der Universitätsbibliothek von Budapest	61
Marianne Rozsondai: Gotische und Renaissance-Einbände aus Ungarn (Abriß und Probleme)	67
Tünde Wehli: Kodikologie und Kunstgeschichte	73
Ildikó Beöthy-Kozocsa: Die Restaurierung historischer Einbände und illuminierter Kodizes in Ungarn	81
Veronika Szalai: Das Restaurieren mittelalterlicher Handschriftenfragmente	85

DOKUMENTE

László Veszprémy: Ein mittelalterliches Franziskaner-Missale aus Ungarn in Assisi	95
Ein illuminiertes Antiphonar des 14. Jahrhunderts im Topkapi-Serail von Istanbul (mit Beiträgen von A. Vizkelety und T. Wehli)	97

AZ 1526 ELŐTT MAGYARORSZÁGON HASZNÁLT KÓDEXEKRE ÉS NYOMTATOTT KÖNYVEKRE VONATKOZÓ ADATOK GYŰJTÉSE

Talán egyetlen más ország középkori kódex- és nyomtatottkönyv-állományát sem érte olyan méretű pusztulás, mint Magyarorszáé. A pusztulás fő oka a török háborúk és a másfél százados hódoltság, amely az országnak éppen a legműveltebb, legsűrűbben lakott középső részét, annak városait, kolostorait pusztította el. De nem lehet elhanyagolni a reformáció hatását sem, amely a 16. században az ország legnagyobb részén elterjedvén, főlegessé tette a középkori, túlnyomóan katolikus teológiai anyagot: az elnéptelenedett kolostorok könyvtárai, könyvei gazdátlanok maradtak és így megsemmisültek. Ami a védettebb peremterületeken, Nyugat-Dunántúlon, Felvidéken és Erdélyben vagy külföldön mégis fennmaradt, az az eredeti állománynak talán csak 1–2%-a.

Ilyen körülmények közt rendkívül fontos a magyar középkori műveltség kutatása szempontjából minél teljesebben összegyűjteni és hozzáférhetővé tenni a fennmaradt anyagra vonatkozó adatokat, valamint azt is, amit az elveszett könyvekről tudunk.

A magyar kutatók száz év alatt rendkívül sok kutatást végeztek hazai és külföldi könyvtárakban, de ezeket az adatokat ezer meg ezer helyen szétszórva publikálták és így fölhasználásuk igen nagy nehézségekbe ütközik. De rengeteg lappangó adat is található a magyarországi könyvtárak állományában meglévő és eddig csak kevésse fölhasznált külföldi kódex- és ősnymtatvány katalógusokban. Így tehát, ha nem is valósulhatott meg az a nagyszabású terv, amelyet az MTA Középkori Munkabizottsága 1972-ben fölvetett, hogy ti. rendszeres, folyamatos munkával föl kell kutatni a külföldi kódexgyűjtemények magyar eredetű anyagát, ez a terv indítást adott arra, hogy összegyűjtsük és egy corpusban publikáljuk mindazt, amit már eddig is, de csak nagyon szétszórt adatok formájában ismerünk és kiegészítsük mindazzal a munkával, amit itthon el tudunk végezni: kutatások a magyarországi könyvtárakban, a külföldi katalógusok átvizsgálása, kutatás mikrofilmek és levelezés útján.

A közzétételt az indokolja, hogy munkánk során arra a meggyőződésre jutottunk, hogy bármilyen sok és nagy értékű anyag lappang még külföldi gyűjteményekben, illetve kerül publikálásra évről-évre, számszerűleg ez az anyag nem lehet nagyon nagy, s így a fennmaradt anyagnak ma már 70–80%-a rendelkezésünkre áll. Ez pedig megbízható forrásbázisként szolgálhat a középkori művelődéstörténeti kutatásoknak.

A munkálatokat az Akadémiai Könyvtárban alakult kis kutatócsoport végezte vezetésem alatt. Hogy a munkálatok megindulhattak és eredményre vezettek, az elsősorban az MTAK főigazgatójának, Rózsa Györgynek az érdeme, aki kezdettől fogva fölkarolta a gondolatot, lehetővé tette a munkacsoport működését éveken keresztül és végül az összegyűjtött anyag publikálását.

Munkánk, amelyet feleségemmel, Csapodiné Gárdonyi Klárával együtt rendezünk sajtó alá, 3 kötetből fog állni. Az 1. kötet tartalmazza az 1526 előtt Magyarországon keletkezett vagy használt kódexek és nyomtatott könyvek bibliográfiai leírását, középkori tulajdonosaik feltüntetésével, a könyveket őrző könyvtárak városneveinek betűrendjében, A-tól J-ig. A 2. kötet ugyanezt K-tól Z-ig és az úgynevezett „lappangó” anyagot. Igen sok ugyanis az olyan kötet, amely a középkorból fennmaradt, esetleg korábbi őrzési helyét is ismerjük, pontos leírásuk többnyire meg is van, de idők folyamán ismeretlen helyre került, esetleg el is pusztult, főleg a II. világháborúnak esett áldozatul. A 3. kötet fogja tartalmazni az elveszett könyvekre vonatkozó adatokat, mert a művelődéstörténet számára szinte majdnem

akkora értéke van annak, ha csak adatunk van egy bizonyos munka magyarországi közép-kori használatáról, tulajdonosa személyéről, mintha maga a kötet maradt volna fenn. Az 1. kötet jelenleg sajtó alatt van.

Csaba Csapodi: Datensammlung in Bezug auf vor 1526 in Ungarn benutzte Kodizes und gedruckte Bücher

Der Bestand mittelalterlicher Kodizes und gedruckter Bücher wurde vielleicht in keinem anderen Land in so hohem Maße zerstört wie in Ungarn. Das ist vor allem auf die Türkenkriege und die anderthalb Jahrhunderte währende Türkenherrschaft zurückzuführen, die in erster Linie den am meisten kultivierten und am dichtesten bevölkerten mittleren Teil des Landes, die dort befindlichen Städte und Kloster verheerten. Es dürfen aber auch die Auswirkungen der Reformation, die sich im 16. Jahrhundert im größten Teil des Landes verbreitete und das mittelalterliche, überwiegend katholische theologische Material überflüssig machte, nicht außer acht gelassen werden. Die Bibliotheken und Bücher der aufgehörten Klöster wurden herrenlos und demzufolge dann auch vernichtet. Was in den mehr vorschonten Randgebieten, im westlichen Transdanubien, in Oberungarn und Siebenbürgen, oder im Ausland erhalten blieb, ist vielleicht nur 1–2 Prozent des ursprünglichen Bestandes.

Unter diesen Umständen ist es für die Erforschung der ungarischen Kultur des Mittelalters äußerst wichtig, die Daten in bezug auf das überlieferte Material, ferner auch das, was über die verlorengegangenen Bücher bekannt ist, so umfassend wie möglich zu sammeln und zugänglich zu machen.

Von den ungarischen Forschern wurden während hundert Jahre überaus viele Untersuchungen in in- und ausländischen Bibliotheken durchgeführt, die dabei gewonnenen Daten wurden aber zerstreut publiziert, wodurch ihre Benutzung auf erhebliche Schwierigkeiten stößt. Aber auch in jenen Katalogen ausländischer Kodizes und Inkunabeln, die in den ungarischen Bibliotheken vorliegen, nur bisher wenig benutzt wurden, sind noch viele Angaben zu finden. Zwar konnte der im Jahre 1972 durch die Arbeitskommission für Mittelalter der Ungarischen Akademie der Wissenschaften entworfene, großangelegte Plan – nämlich mit systematischer und kontinuierlicher Arbeit das Material ungarischen Ursprungs in den ausländischen Kodexsammlungen zu erschließen – nicht ausgeführt werden, doch gab dieses Vorhaben die Anregung, all das, was uns auch bisher, aber nur in Form äußerst sporadischer Angaben bekannt war, zu sammeln und in einem Corpus zu veröffentlichen sowie mit Daten zu ergänzen, die sich auch durch in Ungarn zu entfaltende Tätigkeit gewinnen lassen, und zwar durch Forschungen in ungarischen Bibliotheken, durch Untersuchung ausländischer Kataloge, durch Arbeiten mit Hilfe von Mikrofilmen und Korrespondenz.

Die Veröffentlichung wird durch unsere Überzeugung begründet, daß das verschollene Material – wengleich viele und wertvolle Angaben in den ausländischen Sammlungen noch nicht entdeckt worden sind – zahlenmäßig nicht mehr so groß sein mag. So stehen uns heute schon 70–80% des überlieferten Materials zur Verfügung und können als zuverlässige Quelle für die Erforschung der Geschichte mittelalterlicher Kultur dienen.

Die Arbeiten wurden durch ein kleines Forschungsteam der Akademischen Bibliothek unter meiner Führung durchgeführt. Daß die Arbeit überhaupt anlaufen und zu Ergebnissen führen konnte, ist vor allem das Verdienst von György Rózsa, dem Direktor der Bibliothek der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, der sich der Idee von Anfang an annahm, die Tätigkeit des Arbeitsteams Jahre hindurch förderte und schließlich die Veröffentlichung des gesammelten Materials möglich machte.

Dieses Werk, das ich mit meiner Frau, Klára Csapodi-Gárdonyi, zur Drucklegung vorbereite, wird aus drei Bänden bestehen. Der erste Band enthält die bibliographische Beschreibung der vor 1526 in Ungarn entstandenen oder benutzten Kodizes und gedruckten Bücher mit Angabe ihrer Besitzer im Mittelalter, in alphabetischer Ordnung der Städte, in deren Bibliotheken die Bücher aufbewahrt werden, von A bis J. Den Inhalt des zweiten Bandes machen das gleiche von K bis Z sowie das z. Z. unauffindliche Material aus. Es gibt nämlich sehr viele Bände, die aus dem Mittelalter überliefert sind – deren früherer Aufbewahrungsort eventuell auch bekannt ist und deren genaue Beschreibung meist auch vorliegt – nur im Laufe der Zeiten, vor allem im Zweiten Weltkrieg, an einen unbekanntem Ort gekommen, eventuell auch vernichtet worden sind. Der dritte Band wird die Angaben der verlorengegangenen Bücher enthalten, denn für die Kulturgeschichte ist es, wenn man lediglich Daten über die Benutzung eines gewissen Werkes im mittelalterlichen Ungarn oder über die Person seines Besitzers hat, beinahe von gleichem Wert, als wenn der Band selbst überliefert wäre. Der erste Band ist zur Zeit in Druck.

1973 óta – munkahely szerint az Országos Széchényi Könyvtárban – egyházi könyvtáraink régi állományrészeivel, azok védeltségi ügyeivel foglalkozom. Egyházi könyvtáraink említéskor nemcsak a nagyobb, központi gyűjteményekre kell gondolnunk, hanem a plébániák-gyülekezetek őrizte (fundushoz tartozó) kötetekre, könyvtárakra is. Az utóbbiak felmérése, vagy a már jegyzékelt kötetek helyszíni ellenőrzése éppencsak elkezdődött. Sajnos – különösen a nyugati határszél mentén – gyakoriak, s jelentősek a hiányok.

A nagyobb gyűjtemények: katolikusoknál 20, reformátusoknál 5, evangélikusoknál 2, a szerb ortodox egyháznál és a Rabbiképző Intézetben 1–1. Az ezen könyvtárak értékeit feltáró, feldolgozó tevékenység kapcsolódik az Országos Széchényi Könyvtárban folyó munkálatokhoz. Alapkiindulást jelentett, hogy a fenntartókra – mint jogi személyekre – kiterjesztették a magánszemélyekre vonatkozó, könyvészeti értékek bejelentési kötelezettségét.¹ A védeltségi eljárások az 1970-es években lezajlottak. Ezek során kategóriánként, jegyzékek alapján az alábbi tételszámokat nyilvánítottuk védetté:

– **Ősnyomtatványok** – 2670 kötet körül.

– **16. századi nyomtatványok** – kb. 25 000 tétel.

Feldolgoztatásuk megkezdődött. A munkálatokat Borsa Gedeon irányítja. Az ősnyomtatványokat tartalmazó², és a rövidesen megjelenő, az Országos Széchényi Könyvtár 16. századi nyomtatványait közétevéő katalógustól abban különbözik majd e katalógus-sorozat, hogy nemcsak a műveket, hanem a példányok jellemzőit is (állapot, kötés, tulajdonosok, bejegyzések) tartalmazza.

– **Régi magyarországi nyomtatványok**

Számbavételük a plébániai könyvtárak szintjéig közel teljesnek mondható, s nemcsak a törvény által előírt 1711-es felső időhatárig (eddig számuk 9–10 000 között van), hanem 1800-ig. Egyedi nyilvántartásukat az Országos Széchényi Könyvtár Régi Magyarországi Nyomtatványok Csoportja vezeti. Egyházi könyvtárainkból eddig kb. 60 000 18. századi hazai nyomtatványt regisztráltak.

A hazai szerzők külföldön megjelent művei és a Magyarországra vonatkozó külföldi szakirodalom bejelentési kötelezettségének a védeltség alapjául szolgáló jegyzékei az anyag nyilvántartásának csak formálisan tettek/tehetek eleget. Az előző csoport (RMK III = magyarországi szerzők külföldön, nem magyar nyelven megjelent művei) kategóriahatárainak kijelölése megtörtént, alapos anyaggyűjtésre egyházi könyvtárainkban eddig még nem került sor.

– **Kéziratok**

A Mohács előtti kéziratkötetek száma: 285. (Ezekről alább részletesen lesz szó.)

A védeltség alapjául szolgáló bejelentési kötelezettség újkori kéziratok esetén csak a „jelentősebb” tételekre vonatkozott. A szubjektivitást kiküszöbölő¹ idő 1978-ban kezdte el az Országos Széchényi Könyvtár az egyházi könyvtárak kéziratainak válogatás nélküli feldolgoztatását, az egyes tételek elemző leírását és a leírások katalógusok formájában való kiadatását. Különböző okok miatt egyelőre az 1850 előtt keletkezett tételekről készülnek

nyomtatott katalógusok. Eddig hat kötet jelent meg³. Törekszünk a részletező leírásra, a régészeti és művészettörténeti adatok azonban a címekből nem mindig derülnek ki. Kis tapasztalattal egyes kategóriák „gyanúsíthatók”: pl. útleírások, canonica visitatiók, történeti művek és -adatgyűjtések, historia domusok. A kéziratár és levéltár elkülönülése egyházi gyűjteményeinkben következetlenebb, mint az államiakban. Olyan nagyobb gyűjtemények is akadnak, ahol a szétválasztás egyáltalán nem történt meg.

Mindössze néhány egyházi könyvtárunkról mondható el, hogy a középkorban, vagy akár csak a török időkben is bizonyíthatóan meglévő könyvei közül jelentősebb számú kötetet birtokol ma is. Esztergom, Győr és Veszprém mellett valószínű csak Sárospatak sorolható ide. Külön vizsgálódást igényel, hogy egy-egy kézirat, vagy nyomtatvány mikor került az őrző könyvtárba. E területen még sok a tennivaló. Bár az utóbbi évtizedben jelentős feltáró munkák folytak, gyakoriak még mindig az éppen csak katalogizált, vagy leltárkönyvbe vett állományrészek, s ezek a kutatók számára bőségesen szolgálhatnak új adatokkal, néha meglepetéssel.

Érdekes a helyzet a középkori kéziratok esetében. Itt-ott bőséges a szakirodalom, például az Esztergomban őrzött kódexek többségéről immár fél évszázada alapos művészettörténeti leírás készült⁴, megfelelő mélységű kodikológiai feldolgozása azonban – mintként más könyvtárak esetében is – csak a német nyelvű és a liturgikus köteteknek van, továbbá egyedileg egy-egy kötetnek. Ezt figyelembe véve külön kötet megjelentetését tervezzük a „Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai” sorozatban a középkori kéziratokról, amely a latin nyelvű, nem liturgikus kötetek alapos feldolgozását tartalmazza. A tartalmi leírás mellett kitér az alábbiakra: íróanyag, vízjelek, írás, díszítés, füzetek elhelyezkedése, kötés, proveniencia, possessorok, bejegyzések, bibliográfia. Néhány tétel tartalmi leírásának pontosítása van még hátra a munkából, továbbá a kigyűjtött vízjelek, kötésminták meghatározása. A leírás nyelve latin lesz. Egyéb irányú feladataim miatt – sajnos – nem tudom megmondani, mikor jelenhet meg a kötet.

Az elmúlt évtizedben néhány kivételtől eltekintve az Országos Széchényi Könyvtár Restauráló Laboratóriumában az arra rászoruló kódexeket restauráltattuk. Két munkatársunk teljes munkaidőben egyházi könyvtárainknak dolgozik.

A továbbiakban a kódexekről ismertetek néhány számszerű adatot.

A 285 kötetet 20 gyűjteményben őrzik. A II. világháború idején, illetve azóta 10–12 kódex tűnt el. Ma számszerint a legtöbbet, 56-ot a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár birtokol. Nyelvi megoszlás: 34 német, 9 héber, 2 ósláv, 1 holland, 3 magyar (Jordánszky-kódex, Nagyszombati kódex, Debreceni kódex), 236 latin. A német nyelvűekről alapos leírás jelent meg: Vízkelety András katalógusa⁵. A héber kéziratokat Scheiber Sándor írta le, az óslávok feldolgozása folyamatban van. A 236 latin nyelvű kötet közül 60 tétel liturgikus kézirat: ezekről Radó Polikárp katalógusából tájékozódhatunk⁶. A még fennmaradó 176 kötet közt is akadnak különböző helyeken és különböző mélységig feltártak. Akad közöttük korvina⁷, egy valószínű Vitéz János könyvtárából származó kötet⁸, hasonmásban is megjelentetett két óráskönyv⁹, szövegkiadása van a nyelvemlékeknek¹⁰, két formuláskönyvnek¹¹, egy prédikációs-kötetnek¹². A francia és németalföldi miniatúrákat tartalmazó köteteket Soltész Zoltánné írta le¹³. Művészettörténeti leírása illetve feldolgozása van az Esztergomban és a Debrecenben őrzött kódexeknek¹⁴. A teljes állomány zenei feldolgozása is elkészült¹⁵. Előfordulnak egy-egy kötetről önálló tanulmányok. S mégis: ha a 2–3 soros, jegyzékként közölt említéseket nem számítjuk, még mindig kb. 100 tétellről nem rendelkezünk érdemleges szakirodalommal, s nem kevés azon kötetek száma sem, amelyekről eddig egyetlen nyomtatott sor sem jelent meg.

A 285 kötet közül magyarországi eredetű, vagy bizonyíthatóan a középkorban már Magyarországon volt minden ötödik-hatodik.

Tematikailag: 15 a Szentírást tartalmazó kötet. Imakönyvek (köztük 13 óráskönyv), bibliamagyarázatok, szentbeszédék, értekezések, egyházi jogi művek fordulnak elő nagyobb számban a liturgikusokon kívül. A többiek: orvosi tartalmúak (Kalocsán ebből öt kötet is), iskoláskönyvek (Esztergomban 3), történeti művek (5 tétel), formuláskönyvek (Esztergomban 2, Pécsen 2), asztrológia-kronológia (4 tétel), klasszikus auctorok (Ovidius–Horatius Debrecenben, Terentius a ferenceseknél, Vergilius Pápán, Arisztotelész Kalocsán és Székesfehérvárott, retorikai gyűjtőkötet Kalocsán és Szombathelyen), Dante latinul, latin–cseh szótár.

Időben a 11. századtól kezdve minden század képviselve van, döntően azonban a 14. századtól a 16. század elejéig keletkeztek a kötetek. Az egész köteten végigvonuló festett díszítés vagy illusztráció található egy Speculum humanae salvationisban (Központi Kegyesrendi Könyvtár)¹⁶, egy herbáriumban (Debreceni Ref. Nagykönyvtár)¹⁷, az ún. Baratella-kódexben (Egri Főegyházmezei Könyvtár)¹⁸; különböző mennyiségben – és minőségben – a óráskönyvekben, bibliamagyarázatokban és liturgikus kéziratokban. Díszes iniciálék másutt is.

Latin nyelvű kódexekben előfordulnak német, magyar és cseh nyelvű bejegyzések. Magyar nyelvűek az ún. Nyírkállói-kódexben (Pécsi Püspöki Könyvtár)¹⁹, a Németújvári kódexben (Ferencs Könyvtár)²⁰ és az Egerben őrzött sermonariumban²¹. Cseh nyelvű 14. századi Mária-himnusz található a ferencesek egy kódexében²², cseh szavak két Esztergomban őrzött kötetben. Ugyanott található egy latin–cseh szótár.

Némely kötet vizsgálásához modern technikai eszközökkel dolgozó szakembereket kértem fel, pl. kivakart szövegek olvasására (a Kalocsán őrzött ún. Vitéz-kódex²³ és egy Egerben őrzött, a kassai domonkosoktól származó kötet²⁴ esetében), vagy kormeghatározásra az ún. Esztergomi Rövid Krónika esetében²³. Próbálkoztam a szakirodalomban egymással összefüggésbe hozott kódexek (pl. Németújvári kódex, Nyírkállói-kódex és a Budapesti Egyetemi Könyvtár Sermones dominicales) egymás mellé helyezett együttes vizsgálatával is – negatív eredménnyel.

Befejezésül: minden egyházi könyvtárunkban őrzött középkori kéziratról rendelkezünk mikrofilmmel²⁴. A mikrofilmek használata, de különösen az azokról történő másolat készítése és publikálása a kötetek tulajdonosainak engedélyéhez kötött. A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportja számára 1978–1980-ban valamennyi tételről megadott szempontok szerinti leírást készítettem három példányban. Természetesen az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában is lehet tájékozódni.

JEGYZETEK

1. 1963. évi 9. sz. törvényerejű rendelet – 5/1971. MM sz. rendelet.

2. SAJÓ G–SOLTÉSZ E.: *Catalogus incunabulorum, quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur*, I–II. Budapestini, 1970.

3. Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratai – 1850 előtti kéziratok. Szerk. Szelestei N. László. Kiad. az Országos Széchényi Könyvtár.

1. FEKETE CS.–SZABÓ B.: *A Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának* (Debrecen) *kéziratkatalógusa*. 1979. 310. l.

2. SZABÓ F.: *A Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár kéziratkatalógusa*. 1981. 240. l.

3. L. KOZMA B.–LADÁNYI S.: *A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteményének* (Budapest) *kéziratkatalógusa*. 1982. 340. l.

4. BÖRZSÖNYI J.: *A Tiszáninneni Református Egyházkerület Nagykönyvtárának* (Sárospatak) *kéziratkatalógusa*. 1986. 411. l.

5. IVÁNYI S.: *Az Egri Főegyházmezei Könyvtár kéziratkatalógusa*. 1986. 250 l.

6. SZABÓ GY.: *A Dunántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának* (Pápa) *kéziratkatalógusa*. 1987. 232 l.

4. BERKOVITS I.: *A kódexfestészet emlékei a Főszékesegyházi Könyvtárban*. In: *Magyarország műemléki topográfiája I. Esztergom műemlékei*. Szerk. Genthon István. Bp., 1948, 291–371.

5. VÍZKELETY, A.: *Beschreibendes Verzeichnis der altdeutschen Handschriften in ungarischen Bibliotheken*, Bd. II. Wiesbaden, 1973.

6. RADÓ, P.: Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum. Budapest, 1973.

7. Győr, Egyházmegyei Könyvtár (Blondus Flavius: Romae instauratae libri tres).

8. Kalocsa, Főszékesegyházi Kányvtár, Ms. 311. (Guido de Columna: Historia Troiana.)

9. Az Egri Főegyházmegyei Könyvtáré magyar kísérszöveggel 1976-ban, német és angol nyelvűvel 1978-ban; a Pannonhalmi Főapátsági Könyvtáré 1985-ben jelent meg.

10. Debreceni Ref. Könyvtár: Debreceni kódex (Nyelvelméltár, 11, Bp., 1882, 1–289.) – Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár: Nagyszombati kódex (Nyelvelméltár, 3, Bp., 1874, 1–128.), Jordánszky-kódex (1984-ben hasonmás kiadása jelent meg).

11. KOVACHICH M. G.: Formulae solennes styli in cancellaria curiae regum, foris minoribus ac locis credibilibus. Pestini, 1799. (A Klímó György által vásárolt két formuláskönyvet ma a pécsi székesegyházban őrzik.)

12. Sermones dominicales. Két XV. századból származó magyar glosszás latin codex, I–II. Kiad. Szilády Áron. Bp., 1910. (A Németújvári kódexet ma a Magyar Ferences Könyvtár esztergomi letét-ként őrzi Budapesten. Jelzete: Múz. 13.)

13. RADOCSAY D.–SOLTESZ Z.–SZÁNTÓ T.: Francia és németalföldi miniatúrák Magyarországon. Bp., 1969.

14. Debrecen: ÖTVÖS J.: A kódexművészet emlékei a debreceni kollégiumi könyvtárban. In: Déri Múzeum évkönyve 1958/59. Debrecen, 1960, 195–206. – Esztergom: I. a 4. sz. jegyzetet!

15. SZENDREI J.: A magyar középkor hangjegyes forrásai. Bp., 1981. (Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez.)

16. PAPP L.: Ismeretlen 15. századi kódex a Piarista Könyvtárban. In: Magyar Könyvszemle, 1979, 113–125.

17. Debrecen, Ref. Nagykönyvtár, R 459. Leírása: Vízkelety i. m. (5. jegyzet) nr. 44.

18. B. X. 44. A díszítés folyamatos: ff. 1–17v. (De imaginibus deorum...)

19. KLEMM A.: A Nyikállai-kódex magyar glosszái. In: Pannonia, 1937, 264–275.

20. L. a 12. sz. jegyzetet!

21. P. VII. 21. – Vö. Kódexek a középkori Magyarországon. Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban. Budapest, 1985. nr. 92.

22. Kódexek (21. jegyzet) nr. 57.

23. JUHÁSZ L.: Az „Esztergomi rövid krónika” hitelességének kérdéséhez (Író-tinta és pergamenvizsgálatok). In: Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról. Szerk. Szelestei N. László. Bp., 1989.

24. A mikrofilmek az Országos Széchényi Könyvtárban (az Esztergomban őrzöttek többségéről a MTA Könyvtárában) készültek. A tulajdonosok pozitív másolattal rendelkeznek.

László Szelestei-Nagy: In ungarischen kirchlichen Bibliotheken aufbewahrte Handschriften aus dem Mittelalter

Seit der Mitte der 70er Jahre des 20. Jahrhunderts ist es die Aufgabe der Széchényi-Nationalbibliothek, die Schätze der ungarischen kirchlichen Bibliotheken bearbeiten und zentral registrieren zu lassen. Einige Zahlenangaben zur Veranschaulichung der Menge:

Einzeln geschützte Bestände

– von Wiegendrucke: 2670,

– von Drucken des 16. Jahrhunderts: ca. 25 000,

– von vor 1711 entstandenen ungarischen Drucken und im Ausland erschienenen Werken ungarischer Autoren: 9–10 000,

– von im 18. Jahrhundert in Ungarn entstandenen Drucken: ca. 60 000,

– von mittelalterlichen Handschriften: 285.

– Über die neuzeitlichen Handschriften erscheinen seit dem Jahr 1978 Bände der Reihe „Handschriftenkataloge der kirchlichen Bibliotheken Ungarns“, die die Beschreibungen von 1850 entstandener Handschriften je nach Sammlung enthalten. (Bis jetzt sind sechs Bände erschienen.)

Die 285 mittelalterlichen Handschriften werden in 20 Sammlungen, die meisten von ihnen – 56 an der Zahl – in Kalocsa aufbewahrt. Eine zusammenfassende kodikologische Bearbeitung der liturgischen und der deutschsprachigen Bände liegt vor. Darunter sind eine Corvina-Handschrift und auch in Faksimile herausgegebene Stundenbücher zu finden. Die ungarischen Sprachdenkmäler, zwei Formularbücher und ein Sermonarium, sind in Textausgabe erschienen. Die kunstgeschichtlichen Beschreibungen der in Esztergom und Debrecen aufbewahrten Kodizes, deren musikalisches Material auch bearbeitet wurde, ferner der französische und niederländische Miniaturen enthaltenden Bände stehen zur Verfügung. Trotz alledem gibt es immer noch keine beachtenswerte Literatur über fast 100 Handschriften, und die Zahl der Bände, über die bisher keine einzige Zeile im Druck erschien, ist ebenfalls nicht gering.

Beinahe 20% der Bände sind nachweislich von ungarischem Ursprung oder kamen schon im Mittelalter nach Ungarn. Thematische Verteilung: 60 liturgische Handschriften, 15 Bibeln, Gebetbücher (darunter 13 Stundenbücher), Bibelauslegungen, Predigten, Traktate, kirchenrechtliche Werke. Die anderen:

Bücher medizinischen Inhalts (in Kalocsa sogar 5 Bände), Schulbücher (in Esztergom 3), Formularbücher (in Pécs und Esztergom je 2), historische Werke (5), Astrologie, Chronologie (4), klassischen Autoren (7), Dante lateinisch, lateinisch-tschechisches Wörterbuch.

Das Gros der Kodizes entstand in der Zeit vom 14. Jahrhundert bis zum Beginn des 16. Jahrhundert, aber auch die früheren Jahrhunderte (ab dem 11. Jahrhundert) sind vertreten. Illustrationen sind – durch das ganze Werk ziehend – in einem Speculum humanae salvationis, einem Herbarium, im sog. Baratella-Codex von Eger, – in unterschiedlicher Quantität und Qualität – in den Stundenbüchern, den biblischen und liturgischen Bänden und – vereinzelt – auch andernorts zu finden.

Sprachliche Verteilung: lateinisch 236, deutsch 34, hebräisch 9, altslawisch 2, holländisch 1, ungarisch 3. Ungarisch- und tschechischsprachige Eintragungen in lateinischen Kodizes finden sich in je 3 Bänden.

Im Band der Reihe "Handschriftenkataloge der kirchlichen Bibliotheken Ungarns", der die Bearbeitungen mittelalterlicher Handschriften enthält, sind auch eingehende kodikologische Beschreibungen lateinischsprachiger, nicht liturgischer Handschriften (Inhalt, Schreibstoff, Wasserzeichen, Anordnung der Hefte, Schrift, Ausschmückung, Einband, Provenienz, Possessoren, Eintragungen, Bibliographie) in lateinischer Sprache veröffentlicht.

Wir besitzen Mikrofilme über jede in kirchlichen Bibliotheken aufbewahrte Handschrift aus dem Mittelalter. Die Bände in schlechtem Zustand werden durch die Széchényi-Nationalbibliothek kontinuierlich restauriert. Das Institut für Kunstgeschichte der Ungarischen Akademie der Wissenschaften verfügt über den angegebenen Gesichtspunkten nach angefertigte Beschreibungen der Bände.

Másfél évvel ezelőtt lehetőség nyílt a 11–12. századi magyarországi liturgikus kódexek tipológiájának ismertetésére a Széchényi Könyvtárban rendezett tanulmányi napok keretében, s ennek végkövetkeztetése az a megállapítás, hogy a források a legrangosabb nyugati egyházakban bevált gyakorlat hazai meggyökereztetéséről tanúskodnak, és a sokféle könyv bizonyított használata nem egy kódexekben szegény helyi egyház szerény, jelentégtelen kísérletezéséről, hanem eleven, gazdag liturgikus gyakorlatról tudósít¹. Bátran föltehető a kérdés: Melyek voltak ezek a „legrangosabb nyugati egyházak?” Az 1985–86-os kódexkiállítás katalógusának egyik tanulmányában szerepelnek a középkori magyarországi istentiszteleti élet fejlődésére közvetlen hatást gyakorló liturgikus tájegységek, s ezek: Észak-Itália, Sankt-Gallen, Salzburg–Passau, Mainz–Magdeburg, Regensburg, majd valamivel később Lotharingia².

A liturgikus kódexek tartalmi elemzésének még csak a kezdetén vagyunk, jóllehet idestova egy évszázada, hogy a feltárás munkáját megkezdte az első nemzedék: Knauz Nándor és Dankó József³. Ők természetesen a hazai vagy annak vélt sajátosságokra figyeltek elsősorban, ez rögtön a szemünkbe ötlük, akár a Magyar Sion elsárgult lapjait, akár a máig nélkülözhetetlen Vetus Hymnariumot⁴ forgatjuk. A nemzetközi liturgiátörténeti kutatások eredményeinek egyre bőségesebb publikálása a következő nemzedéket már összetettebb feltárárra buzdította, és így sor került az egyházi év kiemelkedő eseményeinek, valamint a szentek tiszteletének vizsgálatára. Szükségtelen akár a neveket, akár a tanulmányok címeit idézni. Azonban engedjék meg egy kivételt, mert a Pray-kódex elmélyült vizsgálatával Mezey László⁵, akinek jónéhányan tanítványai, majd munkatársai lehettünk, olyan részletek vizsgálatát kezdeményezte, amelyek eleddig elkerülték a szakemberek figyelmét, s a liturgikus tartalmú kódextöredékeknek⁶ a bevonása egyes megállapítások nagyobb körre történő ki-terjesztését tette lehetővé.

Nem haszontalan időtöltés ezek megállapítása, hiszen a könyörgés-sorozatok vizsgálata ilyen előzményekre tekint vissza.

Minden misének, akár a *de tempore* részből, akár a *sanctorale*ből vesszük, három saját *oratio*ja van, s ezek egy-egy részt, vagyis a bevezetést, a felajánlást, az áldozást zárják le. Nagybőjt hétköznapijait kivételt képeznek, mert itt egy negyedik is szerepel, a mise végén az *oratio super populum*, vagy az első évezred elnevezésével: *ad populum*. Ennek nagybőjtre történt korlátozása a római liturgia sajátos vonása.

Az első, ún. *collecta*-könyörgés a formailag legművesebben kidolgozott és tartalmilag legváltozatosabb, feladata az ünnepkör gondolatának felelevenítése vagy az ünnepelt szent alakjának a hívő közösség elé állítása. A második és harmadik *oratio* inkább a mise-cselekményhez (felajánlás, áldozás) csatlakozik, tartalmilag majdnem mindig azonos, formailag azonban rendkívül változatos módon. Ezek a három egységből összetevődő *oratio*-sorozatok rendkívül nagy stabilitást mutatnak, olyannyira, hogy az összehasonlító munka kezdeményezőit sokszor elbátortalanítják s arra az elszietett következtetésre vezetik, hogy az itt mutatkozó eltéréseknek nincs jelentősége, azok értékelése, esetleges következtetések levonása lehetetlen.

Liturgiátörténeti kutatásaim folyamán elsőként a Pray-kódex *de tempore* részét tanulmányoztam⁷, és tettem ezt azért, mert a véletlen kedvezése folytán a nemzetközi szakirodalomhoz rendkívül kedvező körülmények között hozzájutottam. Miután a kódex szövegét

(mind a *de tempore*, mind a *sanctorale* részt) teljes terjedelemben összevettem a legrangosabb nyugati forrásokkal, a következő, eredetinek egyáltalán nem mondható megállapításra jutottam. A kódex a *Sacramentarium Gregorianum* szövegét követi, s ezzel az előző véleményeket, állásfoglalásokat megerősítettem. Az előző kutatók azonban a *Sacramentarium Gregorianum* családján belüli elhelyezést már nem tartották szükségesnek, jóllehet ez további információkat tartalmaz. Az összehasonlító munka, az *oratio*-sorozatok párhuzamos vizsgálata során világossá vált, hogy a trienti sacramentariumot megkülönböztetett figyelemmel kell kezelni.

Dom Deshusses érdeme, hogy a nemzetközi szakirodalomban ez a Trentóban őrzött szerkönyv ismertté vált⁸. Bernard Bischoff datálása szerint a 9. század első felében készült, és a salzburgi érsekség déli részén (Tirol, Säben-Brixen) volt használatban.⁹

Bár a következő néhány mondatnak főként egyetemes liturgiátörténeti vonatkozásai vannak, mégis szükséges a tények fölelevenítése a hazai vonatkozások miatt.

A trienti *sacramentarium* független a *Hadrianum* (I. Adorján pápa 772–795, Nagy Károlynak küldött könyve) kéziratától és az I. Sergius pápa (687–701) féle *sacramentarium*-ra megy vissza. A Sergius-féle ősi *sacramentarium*ról biztosan tudható, hogy 800–810 között Salzburgban volt. Amikor Arnon, Alkuin barátja, Salzburg érseke (785–821), előbb Saint-Amand apátja érseksége számára szerkönyvet szerkesztett a mise végzéséhez, akkor az ősi, 7. századi pápai *sacramentarium*ot három másik forrásból egészítette ki: a 8. századi *Gelasianumból*, a *Hadrianumból* és az Alkuin szerkesztette könyvből. A Saint-Denis-i *sacramentarium* (Paris, B. N. ms. lat. 2290), amelyet 850–875 között írtak illetve másoltak Saint-Amandban, olyan forrásra megy vissza, ahol a nagyböjt csütörtökjeinek a könyörgései ugyanazok, mint a trienti *sacramentarium*éi.

Az Arnon parancsára másolt könyv nem maradt fenn eredeti példányban, hanem egy, a säben-brixeni egyházmegye Szent Pétert védnökének tisztelő monostora számára készült másolatban, s ez a monostor vagy Scaunitz vagy a Dráva felső folyása melletti Innichen lehet. Ez a jelenleg trienti *sacramentarium* néven ismert könyv.

A trienti kódex és a Pray-kódex között a karácsonyi ünnepeknél elég jelentős eltérések találhatók, ezeket most nem részletezem¹⁰. Fontos viszont, hogy nagyböjt csütörtökjein szinte teljes megegyezést találunk. Egy apróságra érdemes fölfigyelni. A nagyböjt első csütörtökének negyedik könyörgése (amely a 297. számot viseli az általam készített szövegben) Tuere szóval helyettesíti az Averte-t. Ez a variáns nem található meg a *Sacramentarium Gregorianum* kritikai kiadásának apparátusában. Nem lehet a *scriptor* véletlen, egyszerű tévedésének, betűtívesztésnek tartani. Talán segíthet majd annak eldöntésében, mely kódexcsoport játszotta a közvetítő szerepet a trienti *sacramentarium* és a Pray-kódex között. Visszatérve a nagyböjt csütörtökjeire, miért lehet ilyen nagy szövegingadozást találni éppen a *de tempore* rész kiemelkedő helyén? II. Gergely pápa (715–731) előtt a *quadagesima* csütörtökjeinek a *Coena Domini* kivételével nem voltak saját könyörgései, és II. Gergely látta el ezeket a napokat saját szövegekkel. A lateráni bazilika és a többi római templom könyveiben az új szövegegységeket, melyek a *Gelasianum* egyik régebbi típusára mennek vissza, könnyű volt egyöntetűen bevezetni, viszont másutt már nehezebb, s ennek tulajdonítható a trienti *sacramentarium* s közvetve a Pray-kódex eltérése. Ez volt az indíték a többi magyar szerkönyv *oratio*-sorozatainak összehasonlító vizsgálatára. A munka első szakaszában a 12. századi németújvári *missale*, az 1484-es nyomtatott esztergomi és az 1511-es ugyancsak nyomtatott zágrábi *missale* összevetésére került sor. Ennek alapján világossá vált, hogy a Pray-kódex ún. nagy *sacramentariuma* a középkori magyarországi liturgia egy vonulatát képviseli csupán, és nem tekinthető a későbből fennmaradt *missalék* közvetlen elődjének, s még a korban közvetlenül utána következő németújvári, vagy másképpen zágrábi *missale*

notatumtól¹¹ is jelentősen eltér, nemcsak a szerkönytípusban, hanem ami fontosabb: tartalmilag.

Ez a módszer egyébként lehetővé teszi, hogy az egy egyházmegyén belül történt változásokat is kimutassuk, mert a nyomtatott zágrábi *missale* lényegesen közelebb áll a nyomtatott esztergomi könyvhöz, mint a 13. századi kézirat forráshoz. A *de tempore* részből már ez az egy példa is világosan mutatja az ilyen jellegű kutatások hasznosságát annak ellenére, hogy a következtetésekben, a tanulságok levonásában egyelőre még nem mehetünk messzire.

Ha az Úr ünnepeinél ilyen variálódási lehetőségek vannak, akkor a szentek tiszteletét szolgáló liturgikus szövegek még nagyobb változatosságot mutatnak. Idáig 28 kézirat *sanc-toraléja* került földolgozásra egy táblázatban. Itt a fő szempont az volt, hogy egy adott szent kultusza rendelkezik-e vagy nem saját szövegekkel. A változatosság nemcsak meglepő, hanem helyenként zavarba ejtő. Mária-Magdolna esetében a kézírásos források mellé fölvettem az összes nyomtatott magyar forrás adatait is (több mint 30) és kitűnt, hogy kétharmad egyöntetűség mellett egyharmad határozott, világos eltérés észlelhető, amit nem lehet a redaktor által megzemélyesített esetlegességi tényezőre visszavezetni.

Összefoglalva az eddigieket, a mise-oratiók összehasonlító vizsgálatának legfőbb tanulsága az, hogy az egyébként rendkívüli stabilitásnak örvendő *de tempore* részben is kimutathatók olyan eltérések, amelyek a források kérdésének tisztázását elősegíthetik, vagyis felelet adnak arra a kérdésre, melyek voltak azok a nyugati egyházak, amelyek szerkönyveikkel a magyar egyház segítségére siettek. Másodsor, ezek az eltérések lehetővé teszik, hogy a magyarországi liturgikus kódexeknek egymással fennálló kapcsolatait kimutassuk és a leszár-mazást még pontosabbá tegyük. Végül és nem utolsó sorban egy élő, folyamatosan fejlődő, de soha nem önkényesen változtató gyakorlatról tanúskodnak, s szerencsés esetekben talán majd teológiai tartalmú összefüggések fölfedezéséhez is elvezetnek.

JEGYZETEK

1. TÖRÖK J.: A XI–XII. századi liturgikus kódexeink tipológiája. In: Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról. Szerk.: Szelestei N. László. Bp., 1989.
2. TÖRÖK J.: A középkori magyarországi liturgia története. In: Kódexek a középkori Magyarországon, Bp., 1985. 49–66.
3. KNAUZ N.: Kortan, Bp. 1877; DANKÓ J.: Magyar szertartástani régiségek. In: Új Magyar Sion, 1872.
4. DANKÓ J.: Vetus Hymnarium ecclesiasticum Hungariae, Bp., 1893.
5. MEZEY L.: A Pray-kódex keletkezése. In: MKSz, 1971. 109–123.
6. MEZEY, L.: Fragmenta latina codicum in

- Bibliotheca Universitatis Budapestiensis, Bp., 1983.
7. TÖRÖK, J.: Les origines de la liturgie en Hongrie et le MS Budapest B. N. Hung. Quart. 387, thèse de doctorat, Paris, 1980. pp. 1–LXXIV et 1–758.
8. DESHUSSES, J.: Le sacramentaire grégorien, I. II. III. „Spicilegium Friburgense” 16, 24, 28; Fribourg, 1971, 1979, 1982.
9. DESHUSSES, J.: Le sacramentaire de Trente, In: Revue Bénédictine, 1968, 261–282.
10. TÖRÖK, J.: Les origines ... o. c., 163–176.
11. DOBSZAY L.: Árpád-kori kottás misekönyvünk provenienciája. In: Zenetudományi Dolgozatok 1984, 7–12.

József Török: Lehren der vergleichenden Untersuchung der Meßorationen

Bei der Klärung der Provenienz und anderer Probleme maßen die liturgiegeschichtlichen Forschungen anfangs den Besonderheiten der *sanc-toralé* größere Bedeutung bei. Die Forschung wurde erst durch die Untersuchung des Teiles *de tempore* im Pray-Codex auf diese eine außerordentliche Stabilität aufweisende Einheit aufmerksam gemacht. Auch hier sind Unterschiede nachzuweisen, die die Bestimmung der Quellen fördern, d.h. eine Antwort auf die Frage geben, welche abendländischen Kirchen, vor allem in den Anfangszeiten, mit ihren Ritualbüchern der ungarischen Kirche zu Hilfe eilten, nämlich diejenige

von Norditalien, Sankt Gallen, Salzburg–Passau, Mainz–Magdeburg, Regensburg und Lothringen. Die eingehende Analyse der Unterschiede zwischen diesen Einflüssen macht das Studium der Beziehungen unter den liturgischen Kodizes von Ungarn möglich. Die Unterschiede zeugen von einer lebendigen, sich kontinuierlich entwickelnden Praxis und vermitteln Informationen auch über die Akzentverschiebungen theologischen Inhaltes.

1. Árpád-kori könyvkultúránk fennmaradt kódexemlékei

A korszak könyvkultúrájának emlékei szinte mind liturgikusak, azaz istentisztelet céljából másolták őket. Legrégibb, 1093 körüli időből származó pannonhalmi könyvjegyzékünk 80 könyve közül is 48 liturgikus. Mezey László átfogó becése szerint az ország középkorvégi (1526) kódexállománya legalább 45 000 körül lehetett. Az állománynak is nagy többsége – mivel az alapvető műfajok: misekönyv, graduále, antifonále, zsolozsmáskönyv, szertartáskönyv minden plébánián megvoltak – a liturgikus könyvek körébe tartozott vagy azokhoz kapcsolódott (prédikációs gyűjtemények stb.). A hazai kódexirodalom további jellegzetessége, hogy ennek az állományegységnek alig 1%-áról van tudomásunk. Ehhez járul hozzá, hogy a mai Magyarország területén őrzött kódexek jó része nem magyarországi eredetű, hanem a 18–20. századi újkori könyvgyűjtés eredményeként került hazai könyvtárakba. Így egyházi könyvtáraink mai állományának csak 10%-a magyarországi eredetű, míg a legmagasabb arányt a budapesti Egyetemi Könyvtár mutatja 50%-kal.¹

Ilyen körülmények között érthető az az aprólékos kutatómunka, amellyel a kodikológusok legkorábbi kódexirodalmunk eredetiben fennmaradt emlékeit tárják fel és mutatják be. Ezek közé tartoznak 11–13. századi liturgikus kódexeink: Hartvik győri püspök szertartás könyve (Zágráb, Érseki K., MR 165., 11. sz.), egy esztergomi benedictionale és a Hahótinak nevezett Szt. Margit sacramentarium (mindkettő Zágráb, Érseki K., MR 89. és MR 126., 12. sz.), egy székesfehérvári antifonále (Graz, Egyetemi K., 12. sz.), a Pray-kódex sacramentariuma (Bp. OSZK, MNy 1., 12. sz.), Szelephényi evangelistarium (Nyitra, Káptalani K., 12. sz.), egy a zágrábi egyházmegyéből való missale (Németújvár, Ferences K., M 28., 13. sz.) és egy esztergomi missale (Pozsony, Nagyszombat, 1341 előttről). Műfajukat tekintve legnagyobb számban sacramentariumokat és missalékat találunk. Maga a sacramentarium a misekönyv egy ősi típusa, a miséző pap által egyedül mondott imádságok szövegét tartalmazza. A sacramentarium-típusok az 5. századtól hosszú utat tettek meg a 12–13. századig, amikor felváltotta őket a „teljes misekönyv”, röviden a missale. A missale plenum alapvetően a sacramentarium, az énekelt részeket tartalmazó antifonále, az evangéliumi részeket tartalmazó evangelistarium és a bibliai, különösen az apostoli levelek olvasmányrészeit tartalmazó epistolarium ötvöződéséből alakult ki. Az utóbbi műfajok azonban ezt követően is megőrizték önálló könyv-formájukat. E fejlődés nyomai a viszonylag kései Pray-kódex akkor már „archaikusnak” tekinthető sacramentariumában jól kitapinthatóak.²

E kéziratok nem egyszerűen a naponta végzett istentiszteleti tevékenységet dokumentálják, hanem a sajátos középkori nemzeti azonosságtudat, a „populus christianus” ideológiájának konkrét részleteire is fényt vetnek. Hétköznapi emlékei a szentek (és ereklyéik) tiszteletében megvalósuló közösségképződésnek. A helyi, regionális és országos szentek tiszteletének egymásra épülése jól kimutatható e forráscsoportban. A helyi egyházak patrónusainak (akinek vagy akiknek a tiszteletére felszentelték) megünnepléséről és az országos ünnepek megtartásáról törvényszöveg – a szabolcsi zsinat – is rendelkezett, egyébként a szentek tiszteletét helyi hatások alakították (egyházmegye védőszentjei, búcsújáráshelyek, az ott használt első liturgikus könyvek hagyománya stb.).³

Végül jelzésszerűen utalnunk kell e szerkönyvek művészettörténeti, zenetörténeti és irodalomtörténeti jelentőségére, többek között arra is, hogy a sacramentariumok, missalek szövegének stílusa nem egy helyen az antikvitás klasszikus latinjának méltóságát és a tagmondatok kimért szerkesztettségét örökítette át a középkorba, sőt egészen a nemzeti nyelvű liturgia bevezetéséig.⁴

A korai magyar egyháznak Európa más területeihez fűződő kapcsolatairól csak szórva-nyos említések maradtak fenn, idegen püspökök, szerzetesek itteni látogatásáról, térítéséről, zarándokútjáról vagy éppen egyházi hivatal viseléséről. Az adatokat a korábbi monográfiák és tanulmányok – Balics Lajos, Hermann Egyed, Györffy György, Mezey László stb. – már gondosan összegyűjtötték.⁵ A forrás- és adatszegénység irányította a kutatók figyelmét arra, hogy a liturgikus kódexeknek a szentek ünnepeit tartalmazó része, a sanctorale hasznos információkat nyújthat az egyházi érintkezések történetéről.

A kódexek eredetének meghatározásában a sanctoralén kívül persze többi alkotóelemüknek, a kalendariumnak és a temporalénak is szerepe lehet. Ezek közül az egyházi év változó ünnepeinek a mise-imádságait megőrző része a legkonzervatívabb, ezért a kéziratípusok elkülönítésére igen alkalmas, lokalizálására azonban az egyházmegyei rítusok megszilárdulása előtt már kevésbé. Az említett alkotóelemek közül a kalendarium a legmozgékonyabb, különösen mivel a kódexek élén található, könnyen bővíthető, átalakítható. Ezt mutatja, hogy számtalanszor bejegyeztek természeti jelenségeket, történelmi eseményeket vagy környezetük egyházi-világi tagjainak elhalálozását. A kódexek korábbi másolatainak a kiderítésében pontosan ezért csak óvatossággal használható, szembesítve a többi alkotórészsel. Szempontunkból a sanctoralé jelentősége a legnagyobb, mivel általában az átmásolások során megőrizték – a talán korábban sosem hallott – távoli szentek ünnepeit és kiegészítették a másolás helyére jellemző és ott tisztelt (védőszent, régió- belül, országosan tisztelt) szentek imádságaival. Ennek figyelembevételével az ünnepek, valamint paleográfiai, szövegtörténeti kritériumok alapján sikerülhet a kéziratok korábbi, akár több átmásolást is megelőző, feltételezett szövegállapotának a helyhez vagy régióhoz kötése. Ebben az esetben beszélhetünk a kódex mintapéldányáról, vagy ha még korábbi állapotra lehet következtetni, akkor még ősmintapéldányáról is. A kódexek eredetének rekonstruálása, vándorútjuknak felkutatása teheti az egyébként nemzetközi műfajú – a latin kereszténység területén azokat kisebb-nagyobb eltéréssel bárhol másolt – kéziratokat az egyes országok művelődéstörténete számára hasznosítható, értelmezhető történeti forrásokká.

2. A sanctoralék, kalendariumok vizsgálatának kérdései

„Ragyogó égboltként magasodik Isten esztendeje a Vándor-Egyház földi pályája fölé. Álló csillagai a szépséges Mária-ünnepek, a szentek szinte megszámlálhatatlan ünnepei bolygókként tündökölnék rajta...” írja a hazai liturgiátörténet nagy alakja, Radó Polikárp.⁶ A középkori klerikus is hasonlóan gondolkozhatott, amikor gondosan pótolta a liturgikus kéziratokba az újra tisztelettel övezett, vagy az újonnan szentté avatottak ünnepnapjait, neveit. Jelen referátumunk e kéziratok eredete szempontjából a sanctorale és kalendarium részek áttekintésére és számos esetben új szempontú elemzésére vállalkozik. (Itt jegyezzük meg, hogy jelen keretek között nincsen mód az ünnepeknek a patrocíniumkutatás eredményeivel való szembesítésére és az ünnepek 1301 utáni sorsának nyomonkövetésére.)

E kéziratcsoport szentnévsorainak vizsgálata a két világháború közötti időszakban kezdődött és mindenekelőtt Kniewald Károly zágrábi egyetemi tanár nevéhez kapcsolódik.⁷ Vizsgálódásait az jellemezte, hogy nem tartotta szem előtt a kéziratok többszöri átmásolásának

és kiegészítésének a lehetőségét, így a különböző liturgikus rétegeket összemosta. Másrészt igen élénken reagált a német kulturális befolyásnak a korszakban tapasztalható túlhangsúlyozására, ami például Fritz Valjavec munkáiban volt tapasztalható, ti. Valjavec a magyarországi liturgikus kéziratokat általában, még a Hahóti kódexet is a „német” kultúrkörbe illesztette.⁸ A Valjavec által reprezentált felfogással szemben a hazai kutatók egységesen léptek fel.

Kniewald, majd nyomában Kúhár Flóris és Radó Polikárp munkáiban⁹ a hangsúly a kéziratokban tisztelt szentek „nemzeti hovatarozására” (?) tolódtott és egy francia–német vetélkedéssé alakult át. Kniewald, a legkiválóbb hazai bencés kutatókhoz hasonlóan a magyarországi liturgikus könyvek francia eredete mellett foglalt állást. Az 1930-as évek politikai meggondolásaiból is következett, hogy e kéziratok forráshelyét egyértelműnek és ellenmondásmentesnek próbálták beállítani. Kniewald egészen odáig jutott, hogy pl. a Hahóti-kódexben a különösen Augsburgban tisztelt Afra ünnepét nem volt hajlandó észrevenni.¹⁰ Ebben a szellemben jelent meg Kúhár Flóris rövid összefoglalója is a Nouvelle Revue de Hongrie 1938. évi évfolyamában, majd készült el Radó Polikárp áttekintése a Revue d'Histoire comparée 1948-as kötete számára.¹¹ Napjainkig a kutatás az ő nyomdokaikon haladt. A kérdéskörrel való ismételt foglalkozást továbbá az is indokolja, hogy az utóbbi évtizedekben a liturgikus kéziratok szövegkiadásai, az egyházmegyei, egyháztartományi kalendáriumok (Festkalender) közzététele nagymértékben gyarapodott.¹²

3. A kéziratok tanulságai

Az elmondottak alátámasztására nézzük meg, hogy Árpád-kori liturgikus könyveinkben található szentek ünnep-soraiból milyen következtetések vonhatók le. Áttekintésünkbe azokat a kéziratokat vontuk be, amelyeknek sanctoraléjában, kalendáriumában szűkebb, helyi kultuszú szentek fordulnak elő. Így marad ki az esztergomi benedictionale, amelyben csak általánosan megtartott ünnepek fordulnak elő. Az ünnepek közül nem foglalkozunk azokkal, amelyek a kéziratok alaprétégehez tartoznak és a gelasianus és gregorianus típusú sacramentariumokban jól elkülöníthetők. Annál nagyobb fontosságot tulajdoníthatunk a regionális és helyi szenteknek, akiket csak kultuszközpontjaik környékén tiszteltek. A magyarországi szentek ünnepeivel sem foglalkozunk. A felsorolásokban még viszonylagos teljességre sem törekszünk. A kódexek keletkezési helyére nézve a sanctoralék, kalendáriumok, helyi ünnepei önmagukban nem igazítanak el teljes pontossággal, de a forrásvidék egyházföldrajzi viszonyait szűkebb-tágabb pontossággal jelezhetik.

Liturgikus emlékeink sorában kiemelkedik a Pray-kódex mind sanctoraléja, mind kalendárium gazdagságával. Ugyanakkor az ellentétek és nézetkülönbségek is ezzel a kódexszel kapcsolatban éleződtek ki a leghatározottabban. Mint ismeretes, Kniewald Károly határozottan az arrasi egyházmegye mellett tette le voksát – főleg Vedastus és Amandus kultuszközpontjai miatt – szemben Zalán Menyhérttel, aki inkább a német, délnémet hatások beszőrdésére helyezte a hangsúlyt.¹³

A PK sanctoraléja különösen bonyolult, az ünnepek különböző csoportjai rétegződtek egymásra. Ezek a rétegek az eddigi elemzések számára megoldhatatlan problémát jelentettek, mivel a 12. század végi kéziratot mint egy adott, akkor született opust vizsgálták, nem vévén tudomást a kézirat források hosszú, másolásokon (és nemegyszer átszerkesztéseken) keresztül vezető útjáról. Emellett a már akkor is hozzáférhető sanctorale névsorokkal való összehasonlítást is elmulasztották.

A sanctoraléra vonatkozóan annyi állapítható meg, hogy az ünnepek nagy száma és területi szórtsága számos betoldást, bővítést feltételez. Mindenesetre, a délnémet területen

tisztelt szentek miséi (Flórián, Willibald, Rutpert, Willechad, Balázs, Korbinián) figyelmeztetnek egy bajor területeken történt átszerkesztésre. Ennek bizonyítása előtt azonban a sanctorale számos érdekessége közül kitérünk a sanctoralében megmutatkozó Zsigmond tiszteletre.

A magyar krónikában is helyet kapott burgundi szentkirály május 1-ünnepéről csak a kalendárium tud, ám október 16-i translatioja „alia” misével szerepel, sőt a PK-függelék sanctoraléja is megőrizte könyörgéseit.¹⁴ Chlodomer a frank–burgund háborúk idején Zsigmondot családjával együtt legyilkoltatta és Orléans közelében egy kútba dobatta (523. május 1.). Tisztelete rövidesen kivirágzott, tetemét 535 vagy 536 október 16-án átvitték az általa, Szt. Móric és a thébai hősök tiszteletére alapított agraumi apátságba. A szentkirály kultusza a liturgikus kéziratokban is visszhangra talált, különösen a lázbetegekért való hathatós közbenjárásának köszönhetően. A 10. században bajelhárító szerepe mellett szentkirály-volta is hangsúlyt kap, nevét bejegyzik a sacramentariumok kalendáriumaiába (Moissac, Salzburg, Freising stb.) és a Mindenszentek litániájába (Reichenau, Trier, Tegernsee). Ezzel ereklyéinek terjedési iránya is egybeesik, 1012-ben Bambergben, a 11. században még Prüfeningben említik. A 14. század előtt, amikor is a luxemburgiak felkarolják tiszteletét, a PK-beli többszöri előfordulása mindenképpen említésreméltó és valamelyik kultusz-központjával (Burgundia, német Dél-Kelet) való kapcsolatra utal, s ez talán az ősmintapéldány forrásterületét is jelezheti.

A PK kalendáriumában a délnémet szenteknek is egy koncentrált együttesét találjuk meg. A magyarországi liturgikus könyvek közül csak itt fordul elő két eichstätti apát neve, Solus (XII. 3.) és Wunebaldus (XII. 18.), valamint Quirinus Tegernseebe való átvitelének ünnepe (VI. 16.). A Magyarországon ritkán előfordulók közé tartozik még Pirminius reichenauai apát (XI. 3.) és Alto, Altomünster alapítója (II. 9.). A délnémet kalendáriumokban és mártirologiumokban is ritka Alto, Pirmünus, Quirinus, Solus, Wunebaldus ünnepe. Így gyakorlatilag kizárhatjuk azt a lehetőséget, hogy egy már élő délnémet hagyomány hatására Magyarországon másolták volna be neveiket.

A további ünnepek már nagyobb gyakorisággal fordulnak elő mind a magyarországi, mind a 11–12. századi délnémet emlékekben: Ulrich, augsburgi püspök (VII. 4.), Walpurga (II. 25., V. 1.), akinek egyike kultuszközpontja Eichstätt; Willibald, eichstätti püspök (VII. 7.), Rutbert, salzburgi püspök translációs ünnepe (IX. 22.), Otmar, st. galleni apát (XI. 16.), a regensburgi Emmeram. Külön említést érdemel a regensburgi Wolfgang két ünnepnapja (X. 7. és X. 31.). Közülük az első, átvitelének ünnepe, a magyarországi gyakorlatban csak itt fordul elő, és az említett egykorú délnémet kalendáriumokban is ritka. Tudjuk, hogy 1052-ben IX. Leó avatta szentté a szintén regensburgi Erharddal, akinek neve egyébként nem szerepel a PK-ben. Amennyiben Wolfgang nevének bejegyzéseit nem utólagos, magyarországinak tekintjük, akkor 1052 a terminus post quem a PK sacramentariumának Magyarországra kerülésében. Az említettek közül a sanctoralében Walpurgának, Willibaldnak, Rutbertnek van egy-egy miséje. A terület földrajzi elhelyezkedése lehetővé teszi, hogy a würzburgi Kilián (VII. 8., misével), a melki Kálmán (†1012, X. 13.), a freisingi Korbinián (IX. 8., csak misével), és Flórián (V. 4., misével) ünnepeit is kapcsolatba hozzuk a kalendárium Eichstätt köré csoportosuló ritka ünnepkörével. Véleményünk szerint a PK sacramentariuma mintapéldányának utolsó Magyarországon kívüli átszerkesztésére is – egy közelebről meg nem határozható helyen – ezen a területen került sor.¹⁵

A következőkben röviden kitérünk a Hahóti-kódexre, a Szelepchényi-evangelistáriumra, a grazi (székesfehérvári) antifonáléra, a németújvári (zágrábi) és az 1341 előtti esztergomi missaléra.

A *Hahóti-kódexet* a 11–12. század fordulóján másolták Magyarországon.¹⁶ Legjellegesebb ünnepei: Audonius (VIII. 24.), aki Rouen püspöke és több közeli apátság (pl. Fontenelle) alapítója; Wandregilis (VII. 22.), aki Rouen püspöke, Fontenelle első apátja és Sámson (VIII. 3.), a walesi születésű misszionárius-szerzetes, Dol püspöke. A helyi ünnepek határozottan a roueni egyháztartományra utalnak. Kniewald nyomán Audonius különleges tisztelete alapján feltételelesen Fontenelle apátsága jelölhető meg az ősmintapéldány keletkezési helyéül. Afra ünnepe már a kézirat későbbi útja, talán magyarországi másolása során kerülhetett a kódexbe.

Az íráskép alapján a 11. század végére datálható *Szelepchényi-evangelistarium* jelenlegi formájában már Magyarországon készült, amire Adalbert, Vencel, Elek, Demeter ünnepei, és az Adalberthez szóló könyörgés mutat, Esztergom vagy az esztergomi egyházmegye egy bencés monostora (talán Garamszentbenedek) számára.¹⁷ Ünnepeinek nagy száma és feltűnő területi szórtsága a hasonlóképpen 12. századi, de nála valamivel későbbi Pray-kódexhez teszi hasonlóvá. A kéziratot bencés eredete vagy használata kétségbevonhatatlan Benedek ünnepei, és főleg ritka decemberi átvitel-ünnepe miatt. Az ünnepek ritkán előforduló csoportja ismét Normandiába vezet Szt. Mihály helyi ünnepe (X. 16.), és Gildardus, Rouen püspökének (VI. 8.) megemlékezése alapján. Jól elhatárolható csoportot jelentenek a kölni ünnepek: Pantaleon (VII. 27.), Gereon (X. 10.), Severinus (X. 23.), 11 ezer szűz (X. 21.). Ide kapcsolható még Willibrod echternachi apát (XI. 7.) és Bonifác (Fulda, Mainz VI. 5.) ünnepe. A st. galleni csoportot Gál (X. 16.) és az apátság első apátja Othmár (XI. 16.), Kolumbán (Luxeuil) Balázs (St. Blasien II.3.) és Afra (VIII. 7.) képviseli. Ezek alapján feltételezhető, hogy a kódex ősmintapéldányát az első két csoport alkotta, míg az ünnepek kölni és st. galleni csoportja a kódex vándorútjának állomásait, átszerkesztését, vagy átszerkesztéseit jelöli. A kódex szövegállapotában Radó Polikárpnak sikerült kimutatnia az ógallikán liturgia sajátosságait, ami ismét az első ünnepekörök és az ősmintapéldány azonosságára utal.¹⁸

A 12. század első feléből származó *székesfehérvári antifonále* ünnepei a délnémet területre összpontosulnak, így a mintapéldány forrásvidéke meghatározásában e kódexszel kevesebb a gond.¹⁹ Gál és Othmár terjedelmes szövegei St. Gallenre, Balázs St. Blasienre, Móric és társai Niederaltaichra, István protomártír ünnepe Passaura utal. A kódex kiadója Mezey László st. galleni vagy niederaltaichi bencés mintapéldányt feltételez.

A *Németújváron őrzött missalét* a 13. század első felében a zágrábi egyházmegye számára másolták, mint Dobszay László kiderítette.²⁰ A kódex sanctoráléja meglehetősen valószínűséggel mutatja a mintapéldány metzi eredetét, az egyébként alig ismert metzi püspök, Terentianus ünnepe (X. 26.) alapján. Kalendáriumában a fenti feltételezést támasztja alá a metzi püspök, Arnulf említése. Ugyanakkor kalendáriumában, néhány kivételtől eltekintve, már kitapintható délnémet hatást mutat, ami már a kódex egy későbbi átszerkesztéséhez kapcsolható Florián (V. 4.), Ulrich (VII. 4.), Willibald (VII. 7.), Kilián (VII. 8.), Afra ünnepnapjaival.

A mára több részre szétesett 1341 előtti *esztergomi missale* rendkívül gazdag sanctoráléjával tűnik ki.²¹ Kései másolása és igen rétegzett ünnepcsoportjai miatt az ünnepeknek csak leginkább helyi jellegű rétegére mutatunk rá. Ez érdekes módon jórészt egyezik azoknak az ünnepeknek a csoportjával, amelyek, összehasonlítva az első nyomtatott esztergomi missaléval (1484), abból *hiányoznak*, azaz idegenek maradtak a hazai liturgikus fejlődés egy vonulatában. Közöttük feltűnő a trieri püspökök hosszú sora: Marius, Valerius (I. 29.), Modoaldus (V. 12.), Maximinus, Ludvinus (IX. 29.), Nicetius (X. 1.), aki érdekes módon csak Trierben szokásos ünnepnapján fordul elő, Eucharius (XII. 9. v. 10.). A további csoportokban szereplő ünnepek is alátámasztják sejtésünket, hogy a kódex ősmintapéldányául

egy trieri kézirat szolgálhatott. Tovább vizsgálva a két esztergomi missalét, kiderül, a délnémet ünnepek egy része is a kihagyás sorsára jutott: Waldburga mindkét ünnepével, Rutbert mindkét ünnepével, Emmeram, Afra, Gereon, Korbinian, Gál, Othmár, Ulrich, Florian, Willibald. Rögtön megjegyezzük, hogy az egyházmegyék nyomtatott missaléi eltérő módon válogatottak, így az itt felsorolt ünnepek egy része, főleg a délnémet kör, azokban továbbra is szerepel.

4. Következtetések

Liturgikus könyveink sanctoraléjainak és részben kalendáriumainak áttekintése alapján megerősítette azt az általános véleményt, hogy a kéziratok között vannak lotharingiai, rajnavidéki eredetűek, de azt tovább is pontosította. Kiderült, hogy kizárólagos forrásterületről egyáltalán nem beszélhetünk. A kéziratok ősmintapéldányai a roueni, kölni, trieri, mainzi érsekség területére lokalizálhatók. A PK és a Szelephényi-evangelistarium esetében valószínűsíthető, hogy az ősmintapéldányt még Magyarországra kerülése előtt átszerkesztették (salzburgi, mainzi érsekség). A székesfehérvári antifonále a Felső-Rajna vidékre, St. Gallenre mutat. Szándékosan nem említettük az Oláh Miklós féle evangelistariumot (Esztergom, Főszékesegyh. K.), mivel bizonytalan Magyarországra kerülésének ideje.²² A 11. századi kézirat egész biztosan a liège-i egyházmegye területéről származik, és későbbi átszerkesztés nyomát nem mutatja, az Alsó-Lotharingiából származó kéziratok sorába illeszkedik. A források eredetének a változatossága párhuzamba hozható a lengyel könyvtörténet eredményeivel is, ahol – többek között – római, lotharingiai, niederaltaichi, cividalei eredetű kéziratokat sikerült azonosítani.²³

A szakirodalomban tapasztalható korábbi bizonytalanság, különösen ami a PK eredetének a kérdésében mutatkozott meg, abból adódott, hogy a lotharingiai, frank hatást úgy tekintették, ami Európán átnyúlva csak Magyarországon tapintható ki. A cluny-i és a gorzei reformmozgalommal való közvetlen kapcsolatok valóban éreztették hatásukat, ám a frank, lotharingiai befolyás jelentkezése a tőlünk nyugatra fekvő területeken már évszázadokkal korábban megkezdődött.

A bajor területeken az erőteljes frank hatás a 7. századtól számítható. Az ideérkezett frank térítők vetették meg az itteni egyházszervezet alapjait – Emmeram, Erhard, Korbinian, Rutbert vezetésével.

Emmeram, aki Aquitaniából származott, és poitiers-i püspök lett, a 7. századi kelta–frank misszió jelentős alakjaként jutott el a birodalom bajor területére, így a bajor hercegség központjába, Regensburgba is. Csontjait 739 után vitték át a helyi Szt. György templomba. A kolostor alapítását a hagyomány Szt. Rutbertnek tulajdonítja, amelynek patrónusaként Emmerám, Györgyöt elhomályosítva, a város legünnepelebb szentjévé vált. Ezek alapján megdölgendő pusztán csak frank hatást sejteni ünnepe mögött.²⁴

Hasonlóképpen tanulságos Vedastus és Amandus, Arras és Maastricht püspökeinek a tiszteletét megvizsgálni. Amandus nevét az augsburgi Afra kolostor kalendárium – Vedastuséval együtt – nem véletlenül őrizte meg kétszer is, február 6-án és átvitele napján, október 26-án. Amandus I. Dagobert uralkodása idején, a Merovingek keleti hatalmát is egyben meg támogatandó, térített a bajor területeken.²⁵ Erekllyei még Rutbert idején Salzburgba kerülnek. A Karoling-korban a folyamat folytatódott. Arno, st. amandi apát, miután salzburgi érsek lett, kódexeket és kódexmásolatokat hozott magával kolostorából Salzburgba.

A frank befolyást az ereklyék keletre való átvitele kísérte, előbb bajor földre, a 9. században szász földre. Ez egyúttal a birodalmi integráció céljait is szolgálta, Szent Vitus ereklyei

így jutnak St. Denisből Corveybe majd később Prágába, Márton ereklyéi Mainztól Regensburgig terjednek el.²⁶ A frank szerzeteseknek és ereklyéknek a birodalom keleti részein való megjelenése a liturgikus könyvek vándorlásával is együtt járt. A bizonyítottan 11–12. századi délnémet szerkönyvekben már előfordul Hilarius, Gengolf, Lantbert, Remegius, Germanus, Vedastus, Dénes, Amandus.

A folyamat tudatos aktusának tekinthető a bambergi dóm felszentelése (1012. május 6.),²⁷ amelyen többek között Asztrik, a magyarok érseke is részt vett. A jól ismert eseményre azért érdemes ismét utalni, mert az oltárpatrocíniumok, illetve a bennük elhelyezett ereklyék között jól elkülöníthető egy frank csoport – ezek oltárát szentelte fel Asztrik – (Hilarius, Remegius, Vedastus, Amandus, Germanus, Medardus, Leodegarius), egy burgundi csoport (Zsigmond, Móric és társai, Alexander, Eventius stb.), valamint egy dél-német birodalmi csoport (Adalbert, Emmeram, Vencel, Rutbert, Erhard). Tiszteletüket már maguk az innen származó kéziratok terjesztették tovább, mint pl. egy azonosított niederaltaichi misekönyv Gniezno-ba.²⁸ A bajor területek vázolt egyházföldrajzi átalakulása kellőképpen igazolja frank, lotharingiai eredetű kéziratok délnémet területen való jelenlétét és ottani átszerkesztését, nem zárva ki más esetben a kódexek közvetlen útját Lotharingiából vagy a Rajna-vidékről Magyarországra.

JEGYZETEK

1. MEZEY L.: *Fragmenta Codicum. Egy új forrásterület feltárása.* In: MTA I. OK 30 (1978) 65–90.
2. Vö. EISENHOFER, L.: *Handbuch der katholischen Liturgik.* Freiburg in Br. 1932., Bd. I. 57–86.
3. RADÓ P.: *A nemzeti gondolat középkori liturgiáinkban.* In: *Katolikus Szemle* 55 (1941) 431–438.
4. RADÓ P.: *A liturgia stílusa.* In: *Pannohalmi Szemle* 1926. 63–68., MOHRMANN, Ch.: *Latin chrétien et liturgique. Quelques observations sur l'évolution stylistique du canon de la messe romaine.* In: *Études sur le latin des chrétiens.* T. 3. Rome, 1965.
5. HERMANN E.: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig.* München, 1973.; GYÖRFFY GY.: *István király és műve.* Bp., 177¹; MEZE L.: *Deákság és Európa. Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata.* Bp. 1979; BALICS L.: *A római katolikus egyház története Magyarországon. I–II. k. Bp., 1890; SZÉKELY, GY.: Gemeinsame Züge der ungarischen und polnischen Kirchengeschichte des XI. Jhs.* In: *Annales Univ. Scient. Budapestiensis de R. Eötvös nom. Sect. Hist.* 55–80. *A szentnévsorok jelentőségére, szerepükre az egyes mintapéldányok meghatározásában I.* UNTERKIRCHER, F.: *Das Missale von Millstatt.* In: *Codices manuscripti* 10 (1984) 135–148.
6. RADÓ P.: *Az egyházi év.* Bp., 1957. 5.
7. KNIEWALD K.: *A Pray-kódex sanctoraléje.* In: *Magyar Könyvszemle* (63 (1939) 1–53.; Uő.: *Das Sanctorale des ältesten ungarischen Sakramentars.* In: *Jahrbuch für Liturgiewissenschaft,* 1941, 1–21.
8. VALJAVEC, F.: *Geschichte der deutschen Kulturbeziehungen zu Südost-Europa.* Bd. I. Mittelalter. München, 1953. *Hahóti-kódexre* 40., *PK-ra* 43., *Szelephényi-kódexre* 241–242. *Jellemző az első kiadás címe is: „Der deutsche Kultur-einfluss im nahen Südosten“* (1940).
9. KUHÁR, F.: *Les sources françaises de la vie liturgique en Hongrie.* *Nouvelle Revue de Hongrie* 1938, 423–427.; RADÓ P.: *A magyar liturgia eredete a XI. században.* *Vigilia* 1957, 391–399.
10. KNIEWALD K.: *A „Hahóti-kódex” jelentősége a magyarországi liturgia szempontjából.* In: *Magyar Könyvszemle* 62 (1938) 97–112.
11. L. 9. jegyz., Radó Sur l'origine française de la liturgie hongroise címmel tervezett tanulmánya magyarul a *Vigiliában* jelent meg, l. 9. jegyz.
12. Pl. LAGEMANN, A.: *Der Festkalender des Bistums Bamberg im Mittelalter. Entwicklung und Anwendung.* (103. Bericht des Historischen Vereins für Pflege der Geschichte des ehemaligen Fürstenbistums Bamberg.) Bamberg, 1967; BRAKEL, C. H.: *Die vom Reformpapstum geförderten Heiligenkulte.* In: *Studi Gregoriani* 9 (1972) 241–311.
13. ZALÁN M.: *A Pray-kódex benedictiói.* In: *Magyar Könyvszemle* 34 (1927) 44–66.; általában VESZPRÉMY L.: *Megjegyzések a Pray-kódex sacramentarium maiusa sanctoraléjáról.* In: *Magyar Könyvszemle* 100 (1984) 87–95.
14. Zsigmondra I. FOLZ, R.: *Zur Frage der heiligen Könige: Heiligkeit und Nachleben in der Geschichte des burgundischen Königtums.* In: *Deutsches Archiv* 14 (1958) 317–344.; ZIMMERMANN, G.: *Die Verehrung der böhmischen Heiligen im mittelalterlichen Bistum Bamberg.* (100. Bericht des Historischen Vereins für die Pflege der Geschichte des ehemaligen Fürstbistums Bamberg.) Bamberg, 1964. 210–239. *Sajátos, hogy Zsigmond-tiszteletére eddig nem figyelt fel a PK-ben, noha a térségben – a délnémet területet is beleértve – a kódex másolásának korai időpontjában egyedülálló. Annál is inkább szembeszökő, mivel az ősmintapéldány korábban feltételezett forrásterületére (reimi egyháztartomány) a helyi tiszteletű szentek ünnepei nem mutatnak. Így Zsigmond ünnepe legalábbis az ősmintapéldány vándorlásának irányát mutathatja. További tám-*

pontokat a temporale-rész összehasonlító vizsgálatától lehet remélni, l. Török József tanulmányát.

15. Walpurgára l. HOLZBAUER, H.: *Mittelalterliche Heiligenverehrung-Heilige Walpurgis*. (Eichstätt Stud. Bd. 5.) Kevelaer, 1972. Az eichstätti naptárra Hirschmann, A.: *Calendaria Eystettensia*. In: *Analecta Bollandiana* 1898, 393–413.; Továbbá PUCHNER, K.: *Patrozinienforschung und Eigenkirchenwesen mit besonderer Berücksichtigung des Bistums Eichstätt*. Kallmünz, 1932. *Emmeramra* l. BABL, K.: *Emmeram von Regensburg. Legende und Kult*. Kallmünz, 1973. (Thurn und Taxis-Studien. Bd. 8.) Wolfgang ünepére felfigyelf már WATTENBACH, W.: *Bemerkungen zu einigen österreichischen Geschichtsquellen*. In: *Archiv für Österreichische Geschichte* 1870, 493–522.

16. L. Kniewald id. tanulmányait 7. és 10. jégyz., valamint tanulmányukat, amely a Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról c. kötetben fog megjelenni.

17. RADÓ P.: *Hazánk legrégibb liturgikus könyve: a Szelepchényi-kódex*. *Magyar Könyvszemle* 63 (1939) 352–412.; SZIGETI K.: *A Szelepchényi-kódex*. In: *Magyar Könyvszemle* 77 (1961) 363–370.; RADÓ, P.: *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum*. Bp., 1973. 230–36. Mezey László véleménye a kölni egyháztartományi eredetre FALVY, Z.–MEZEY, L.: *Codex Albensis*. *Ein Antiphonar aus dem 12. Jh. Graz*–Bp., 1963. 21.

18. RADÓ P.: *Hazánk legrégibb liturgikus könyve*. 370–374.

19. Falvy Z. és Mezey L. kiadását (17. jégyz.)

20. DOBSZAY L.: *Árpád-kori kottás misekönyvünk provenienciája*. In: *Zenatudományi Dolgozatok*. 1984. 7–12. L. RADÓ, P.: *Libri liturgici*. 78–86.

21. *Missale Notatum Strigoniense ante 1341*

in Posonio. Ed. Janka Szendrei–Richard Rybarič. Bp., 1982. (*Musicalia Danubiana* 1.)

22. RADÓ, P.: *Libri liturgici*. 237–240.

23. BOLZ, B.: *Najstarszy kalendarz w rękopisach*. *Studia Żródłoznawcze* 12 (1967) 23–38., *Chronologia Polska*. Ed. Bronistawa Włodarskiego. Warszawa, 1957. 201–220.

24. *Emmeramra* l. 15. jégyz.

25. Amandusa l. BALTL, H.: *Das frühe Christentum in Karantanien und der heilige Amandus*. *Zeitschrift des Historischen Vereins für Steiermark* 46 (1975) 41–63.; Uő: *Der heilige Amandus, Admont und das frühe Christentum in steirischen Ennstal*. In: *Blätter für Heimatkunde* 53 (1979) 2–9.

26. PRINZ, F.: *Frühes Mönchtum in Frankenreich. Kultur und Gesellschaft in Gallien, den Rheinlanden und Bayern am Beispiel der monastischen Entwicklung (4. bis 8. Jh.)*. München–Wien, 351–413.; BEUMANN, H.: *Die Bedeutung Lotharingens für die ottonische Missionspolitik im Osten*. In: *Rheinische Vierteljahrsblätter* 1969, 14–46. (Újra kiadva: *Wissenschaft vom Mittelalter*. Köln–Wien, 1972. 377–409.); SEMMLER, J.: *Zu den bayrisch–westfränkischen Beziehungen in karolingischer Zeit*. In: *Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte* 29 (1966) 344–424. Összefoglalóan: BAUERREISS, R.: *Kirchengeschichte Bayerns*. Bd. 1–2. St. Ottilien, 1950. 1958²

27. MGH SS XVII. 635–636. Jelentőségére és értelmezésére ZIMMERMANN, G.: *Die Verehrung*. (14. jégyz.) 224, 229. Uő: *Vom Symbolgehalt der Bamberger Domweihe*. In: *FB* 3 (1951) 37– (nem volt hozzáférhető)

28. *Missale Plenarium Bibl. Capit. Gnesnensis Ms 149*. Vol. 1–11. Graz–Warszawa, 1972. (*Antiquitates Musicae in Polonia* 11–12.); DUNIN-WASOWICZ, T.: *Le culte des saints en Pologne au Xe siècle*. In: *Cahiers de civilisation médiévale* 18 (1975) 229–238.

László Veszprémy: Heiligenkult in liturgischen Kodizes des mittelalterlichen (11–14. Jhs.) Ungarns

In seinem Aufsatz untersucht der Autor die Heiligennamen in Sanctoriales und Kalendarien unter dem Aspekt der Geschichte der liturgischen Kodizes – hauptsächlich Sacramentariales und Missalia – im Ungarn des 11–14. Jahrhunderts. Da den Forschern nur wenig kirchengeschichtliches Quellenmaterial aus dem 11–13. Jahrhundert zur Verfügung steht, dienen Sanctoriales und Kalendarien als hervorragende Quellen zur Untersuchung der Geschichte liturgischer Beziehungen vor allem jener Epoche, die der Festigung der unterschiedlichen Riten der Diözesen voranging. Im Aufsatz wird die ältere Auffassung, die in den 30er und 40er Jahren zum Teil aus politischen Erwägungen entstanden ist und wonach die in Ungarn benutzten liturgischen Bücher „französischen“ Ursprungs wären, modifiziert bzw. widerlegt. Die Verwendung der Begriffe Musterexemplar und Urmusterexemplar erleichtert die Festhaltung der verschiedenen Umarbeitungen, wozu auch die Trennung der Schicht der lokal verehrten Heiligen beiträgt. Die Tradition der Verehrung der aus fränkischen Gebieten stammenden Heiligen gelangte oft nicht unmittelbar nach Ungarn, sondern meistens durch bayerische Vermittlung oder durch andere dazwischenliegende Gebiete. Eine solche Umarbeitung erfuhr das Musterexemplar des sog. Pray-Kodex (OSZK, Budapest, MNY 1.) wahrscheinlich in der Nähe von Eichstätt, das Szelepchényi-Evangelistarium (Nyitra, dt. Neutra, heute Nitra, ČSSR, Bibliothek des Kapitesl) dagegen an einem näher nicht bestimmbar Ort im Erzbistum Mainz. Aufgrund der Heiligennamen des sog. Graner Missales (Pozsony, dt. Preßburg, heute Bratislava, ČSSR, Stadtarchiv, EC Lad 3., EL 18; Nagyszombat, dt. Tyrnau, heute Trnava, Archiv der Gesellschaft des hl. Adalbert) kann ein Musterexemplar aus Trier angenommen werden, während das Missale von Zagreb (ung. Zágráb) (Güssing, Bibliotheca Franciscana, M 28) auf ein Musterexemplar aus Metz zurückzuführen ist. Im Falle des Hahóti-Kodex (Bibliothek des Erzbistums Zagreb, MR 126) bleibt die Richtigkeit der früheren Feststellung, nämlich daß das Urmusterexemplar aus der Diözese Rouen stammt, unbestritten.

A hazai eredetű latin liturgikus költészet szöveges vizsgálatánál más európai országokhoz hasonlítva kevés egykorú forrás áll rendelkezésünkre. Jelenleg 34 kéziratos és 25 nyomtatott misekönyvet és graduálét, továbbá 39 kéziratos és 21 nyomtatott breviáriumi forrást ismerünk. Ehhez járul néhány töredék és a más típusú forrásokban található vendégszövegek. Mindezekben nyolc verses officiumot, 34 himnuszt, néhány verses antifonát, 39 sequentiát és prosát, félszáznyi alleluia-verset és tropust találunk, amelyek csak magyarországi forrásokból ismeretesek és hazai eredetük bizonyítható. A magyar földön keletkezett verses szövegeket tartalmazó kódexek együttesében a középkori magyarországi domonkos liturgiát két misekönyv-kódex képviseli.

A két domonkos missale Batthyány Ignác erdélyi püspök 1788-ban alapított gyulafehérvári könyvtárába tartozik. E könyvtár történetéből tudjuk, hogy az alapító még egri prépost korában, 1775–1785 között a Felvidéken megvásárolta többek között a löcsei plébánia régi könyvtárát az 1539-ben meghalt Henckel János plébános, korábban kassai lelkész könyveivel együtt. Henckel Kassáról vitte magával az ottani domonkosok középkori kódexeit is. Szentiványi Róbertnek a gyulafehérvári *Bibliotheca Batthyanyana* kódexeiről 1958-ban kiadott katalógusában is megtalálhatók az ide vonatkozó megjegyzések, a löcsei plébánia egykorú jelzetei, possessor bejegyzései. A két domonkos missaléból ezek a bejegyzések ugyan hiányoznak, Batthyány Ignác említett vásárlásai alapján azonban mégis nagyon valószínű, hogy ezek a kassai kolostorból származnak. Magyar domonkos eredetüket mindenesetre a mise állandó részeinek sajátosságai, továbbá a domonkos és magyarországi szentek szövegei bizonyítják.¹

A továbbiakban röviden három kérdésre szeretnénk feleletet adni: meg kell határoznunk 1. a két kódex korát, 2. a bennük található sequentia-gyűjtemények eredetét és keletkezési idejét, 3. jellemeznünk kell a magyarországi eredetűnek tartott sequentiákat.²

A két misekönyv közül a régebbi az *Ms. I. 50.* jelzetű kódex, amelyet a következőkben *A-kódex*nek nevezünk. Nagysága 27,5x18,5 cm, terjedelme 371 levél. Írása különböző kezektől származó gótikus könyvírás. Kalendáriumában a magyar szentek közül megtalálható Szent László és Szent Imre, hiányzik azonban Szent István. Mindhárom magyar szent megvan a nagyhét szombatján mondott Mindenszentek litániájában. Több hiányzó szent miséjét pedig a *Commune sanctorum* végére másolták (ff. 339–351v). A kódex keletkezési idejének meghatározásához az üres lapokra utólag beírt miseszövegek játszanak döntő szerepet. Így a 371. levélen, tehát a kódex legvégén találjuk az Úrnapja (Festum Sanctissimi Corporis Christi) miséjét. Ezt az ünnepet 1323-ban a Barcelonában tartott egyetemes káptalan írta elő az egész domonkos rend számára kötelezően. Ugyancsak utólagos beírás a 213v–214v levélen a *De tempore* és a *De sanctis* rész között üresen maradt lapokon Aquinói Szent Tamás miséje és translatiojának könyörgése. A depositio ünnepét (március 7) az 1326-ban tartott párizsi, a translatioét (január 25) pedig már jóval később, az 1370-ben tartott valenciai egyetemes káptalan rendelte el. Az Úrnapja és Szent Tamás sequentiái (Lauda Sion Salvatorem, Laetabundus exultemus) a rendi sequentiarium pótlásának elején található; ezt a részt már a missale elkészültekor állíthatták össze és köthették a kódex törzséhez. Az *A-kódexet* tehát a 14. század első harmadában, közelebről 1323–1326 táján másolták.³

Néhány évtizeddel későbbi az *Ms. I. 25.* jelzetű misekönyv, amelyet *B-kódex*nek nevezünk. Nagysága 34,5x24,5 cm, jelenlegi terjedelme 195 folio. Írása különböző kezektől származó gótikus könyvírás. A kódexben jelentős hiányok vannak; így csonka a kalendárium, benne csak az első négy hónap van meg. Nagyobb hiány van a 163v levél után a *De Sanctis* részben is: a szentek naptári rendjében sorakozó misék június 26. (SS. Ioannis et Pauli) és november 22 (S. Caeciliae) között hiányoznak. A misekánon eredeti másolatát is nagyrészt eltávolították és helyébe a 86–93. folio számozással feltehetően egy korábbi misekönyvből kiemelt, nagybetűs és jobban olvasható kánont illesztettek. Az eredeti kánonszöveg-másolatból megvan az eleje, a Communicantes és a végén a Pater noster bevezető könyörgés (Praeceptis salutaribus moniti). Az eredeti kánonszöveg elejéről lemaradt levélen a bal hasáb alsó felében található az egyetlen képzőművészeti vonatkozású emlék, egy kisméretű kánonkép, egyszerű tollrajz a megfeszített Jézussal, Szűz Máriával és Szent János apostollal. A misekönyv korának meghatározásánál döntő, hogy a *De sanctis* részben január 28-án található Aquinói Szent Tamás translációjának teljes miséje (f. 148v). Ennek alapján állíthatjuk, hogy a *B-kódex*et a 14. század utolsó harmadában, 1370 után szerkesztették.⁴

Ezek után rátérhetünk a sequentiák vizsgálatára. Mindkét kódexben két-két külön csoportban, egy terjedelmesebb és egy rövidebb sorozatban találhatók a mise lectioját követő énekek, a sequentiák. A két csoport üres lapokkal is elkülönül egymástól, tehát a scriptorok két külön sequentia-gyűjteményt másoltak, mégpedig más-más sorrendben. A kettős sorozat magyarázatát a domonkos liturgiára vonatkozó rendi előírásokban találjuk. Ezt a rend harmadik generálisa, Humbertus de Romanis szabályozta. Őt 1254-ben a Budán tartott rendi egyetemes káptalanban választották meg. Az egész rendre kötelező ususnak mintapéldányait az ezt követő négy esztendőben *Ecclesiasticum officium secundum ordinem Fratrum Praedicatorum* címmel, tizennégy könyvben (liber) készítették el. Ez ma a domonkosok római levéltárában található. A sorozatban a kilencedik könyv tartalmazza a gradualét, amelynek végén huszonhét, az egész rendre kötelezően előírt sequentia szövege és négy sorra írt dala, notációja található.⁵ Ez a sorozat az *Ecclesiasticum officium* eredeti sorrendjében hiánytalanul megvan az *A-kódex* 360–368v levelén. A sorozat végére másolták Árpádházi Szent Erzsébetnek *Gaude Sion quod egressus* kezdetű sequentiáját, ami már a helyi (kassai) gyakorlathoz tartozott. A domonkos ordoiban ugyanis az egyetemes előírások mellett arra is volt lehetőség, hogy az egyes provinciák kolostorai a helyi (nemzeti, egyházmegyei, plébániai) szokásokhoz is alkalmazkodjanak. Ezt tükrözi mindkét misekönyvünkben a sequentiák egy kisebb csoportja. Az *A-kódex*ben ez 11 darabból áll, és ide a helyi magyar vonatkozású ünnepek mellett a rendi ordoiban az *Ecclesiasticum officium* bevezetése után, de a kódex keletkezése előtt, tehát 1300–1326 között utólag felvett ünnepek sequentiáit másolták. Az *A-kódex*ben ez a kisebb sequentia csoport megelőzi a rendit, majd két eredetileg üres és későbbi betoldásokkal teleírt levél után következik a nagyobbik csoport.

A *B-kódex*ben a két rész fordított sorrendben, ugyancsak elkülönítve, kevés változtatással található. Előbb a 181v–186 levélen a rendi ordo eredeti gyűjteményéből 22 darab, ezt követi néhány levél kihagyással a 191–194v leveleken a tíz sequentiát tartalmazó kisebbik rész. Mindkét részben kevés változtatástól, kihagyástól eltekintve a sorrendjében is egyezik az *A-kódex* megfelelő csoportjával.⁶

Mindebből arra következtethetünk, hogy a két misekönyv sriptora két különböző sequentiarium-mintapéldányt használhatott. Ezek a 14. század elején, 1326 előtt már a domonkosok scriptoriumában rendelkezésre állottak. A bennük levő sequentiáknak tehát ennél korábban kellett keletkezniök.

A sequentiák kisebbik sorozatában összesen négy magyarországi eredetű darabot találunk. Közöttük az első a Szent László tiszteletére 1192 táján Váradon szerkesztett *Novae laudis*

attollamus.⁷ Ezt egy igen gyenge latinsággal verselő klerikus a *Laudes crucis attollamus* kezdetű Szent Kereszt-sequentia szövegének és dallamának mintájára szerzette. A latin tudás hiányának lehetett a következménye, hogy a másolók emberöltőkön át javítani, emendálni igyekeztek szövegét. Ezért a ma ismert verziók, a 24 kódexben és valamennyi nyomtatott hazai missáléban meglévő szövegváltozatok a kritikai kiadás számára szinte megoldhatatlan feladatot jelentenek. Jelen esetben azonban az *A-kódex*ben levő szövegváltozat azért nagyon fontos, mert a kassai eredetnek is bizonyítéka. Több feltűnő párhuzamosság mellett ugyanis az *A-kódex* 9 teljes variáns-sora sehol más forrásban, egyedül a Kassai graduáléban⁸ és a szécsi káptalan graduáléjában⁹ fordul elő.

A következő három sequentia magyarországi domonkos eredetű. Az *Inter choros supernorum* kezdetű *B-kódex*ben (f. 191v) található a Remete Szent Antal ünnepére készült darab. Szövegét G. M. Dreves egy Göttweigben őrzött 15. századi pálos misekönyvből és a bécsi domonkosok templomának 1477-ben Stephanus Heymer megrendelésére készült misekönyve alapján közölte.¹⁰ A sequentia domonkos eredetét már Dreves is észrevehette, mert dallamát az *In caelesti hierarchia* kezdetű Szent Domonkos-sequentiaéval azonosította. Valóban, egyezik a strófák száma, a sorok szótagszáma és helyenként szavak, sorok is a mintából valók. Példaként idézem a két sequentiából a 34–36. sort:

Szent Domonkosé:
Orbem replet semine
In caelorum agmine
Tandem collocatur.

Remete Szent Antalé:
Mudum replet germine
In caelorum culmine
Tandem sublimatur.

Ez a sequentia tehát nyilvánvalóan domonkos szerzemény. Hazai eredetét alátámasztja, hogy Remete Szent Antal tiszteletének a magyar provinciában régi hagyománya volt. Patrónusként tisztelték az 1230 táján alapított pesti kolostorban, ahol 1273-ban Joannes Vercellensis generális elnökletével egyetemes káptalant is tartottak, amelyen Árpádházi Szent Margit kanonizációjának ügyét tárgyalták. A pálosok viszont Remete Szent Antalt a névadó patrónusukkal, Remete Szent Pállal való életrajzi vonatkozások miatt (Szent Jeromos kettős életrajza!) tisztelték. A domonkos szerzésű sequentia átvétele pedig alighanem ugyancsak a Felvidék keleti felére helyezhető. Az idézett göttweigi misekönyv ugyanis eredetileg az Ausztriában, Mühlendorf közelében (Göttweigtől nem messze) levő kolostorukba menekült ungvári pálosoké lehetett. Az osztrák kolostor pusztulása után vitték a magyarországi eredetű kódexeket mai őrzési helyükre, a bencések könyvtárába.¹¹

A következő sequentia *Gratuletur mundus iste* kezdetű Keresztelő Szent János tiszteletére készült, és megvan mind a két ismertett domonkos missáléban (f. 353 és f. 192v). Szövegét B. M. Dreves az 1511-ben Velencében nyomtatott zágrábi misekönyvből közölte.¹² Domonkos vonatkozását kiemeli, hogy Keresztelő Szent János június 24-i ünnepét az 1300-ban Marseille-ben tartott egyetemes káptalan, rangos ünnepként, az egész rend számára kötelezően előírta. Az *A-kódex*ben levő előfordulás alapján tehát 1300 táján készült magyarországi domonkos szerzésnek tartjuk. Szövege megvan még a MR 133-as jelzetű 14. századi és a MR 170-es jelzetű Matthaesus de Miletic által 1495-ben másolt zágrábi misekönyvekben. A zágrábi ordóba való bekerülését a boldogként tisztelt domonkos Augustinus Kazotic (Gazotto) püspök (1303–1322) liturgikus reformja magyarázza.¹³

Utoljára hagytuk a *Novum genus melodiae* kezdetű Szent István-sequentiát, amely mindkét ismertett domonkos misekönyvben megvan (f. 355 és f. 193v). Más forrásból nem került elő, és a hazai, külföldi szakirodalomban is egyaránt ismeretlen.¹⁴ Hatvan sora tíz egymásnak felelgető, három-három soros strófapárra oszlik. Ezek összetartozását páronként az

a-a-b / c-c-b rím is kiemeli. A tíz strófapárból hét 8-8-7 szótagú, a 3. és 6. pár 7-7-6, a 9. pár pedig 8-8-4 szótagú sorokból áll. A szöveg a két kódexben lényegtelen szövegtérésektől eltekintve azonos. Ezekből és egy szótaghiba alapján arra kell következtetnünk, hogy mindkét másoló előtt azonos mintapéldány volt; erre különben a többi sequentia vizsgálatából is következtethetünk. Az egymásról való másolás kizárható. A sequentia keletkezési idejét tehát a fentebb már feltételezett mintapéldány alapján 1326 előtt kell keresnünk. Szerkezete, felépítése — akárcsak az imént ismertetett *Inter choros supernorum* kezdetű Remete Szent Antal-sequentiaé, teljesen azonos az *In caelesti hierarchia* kezdetű Szent Domonkos-sequentiaival. Tehát ezt is annak dallamára szerkesztették, és ezért itt is helyenként szavak, sorok a dallammintából valók. Ezek bemutatását most mellőzve, a szövegnek csupán egy nagyon fontos, az éneklő közösségre utaló célzását idézzük. A második félversben, a 4–6. sorban ugyanis ez olvasható:

Cui concordet in hac die
Dulci cantu laudes piae
Sanctae Sion filiae.

Magyarul: „Neki (azaz: Szent Istvánnak) zengjen együttesen édes dallal Sion szent leányainak kegyes dicsérete”. A sequentia tehát eredetileg apácák használatára készült.

A domonkos rend 1303-ból való kolostorjegyzéke szerint a 13. század végén a magyar provinciának harmincöt férfi és két női háza volt. Domonkos apácák éltek ekkor Veszprémben és a Buda melletti Duna-szigeten.¹⁵ A női kolostoroknak liturgikus könyvekkel való ellátásáról a 13–14. század fordulóján a budai férfi rendház gondoskodhatott, ahol ekkor már rendi főiskola (studium generale) működött megfelelő scriptoriummal, kódexmásolókkal. Feltevésünk szerint itt őrizhették a sequentiák hagyományos rendi gyűjteményének és a pótlásoknak, helyi kiegészítéseknek mintapéldányait is. Ezekre a fentiekben ismételtlen utaltunk és következtetésünk szerint ezek évtizedekkel a két leírt domonkos misekönyv előtt keletkeztek. Feltehető tehát, hogy a *Novum genus melodiae* kezdetű Szent István-sequentia is 1300 táján a budai domonkosok scriptoriumának mintapéldányában már benne volt.

Az idő és a hely megfelel a magyar provinciának az írott emlékekben is viszonylag gazdag korszakával, amely az 1271-ben szentség hírében meghalt Margit sorornak, IV. Béla király leányának életéhez is kapcsolódik. A gyóntatója, Marcellus provinciális által összeállított életrajzát 1276–1300 között a budai kolostorban már harmadik átdolgozásban olvasták. 1300 táján ebből készült az a magyar fordítás, amelyet Margit-legenda címmel Ráskai Lea 1510 körüli másolatából ismerünk. A kanonizációs eljárást követően, de még 1320 előtt ugyancsak itt szerkesztették Szent Margit versbe foglalt históriáját, latin verses zsolozsmáját, amelynek 16. századi másolatát a Gömör-y-kódexben olvashatjuk. Ebbe a virágzó magyarországi domonkos írásbeliségbe és költészetbe jól beleilleszthető az 1300 táján keletkezett három sequentia, közöttük a Szent István tiszteletére szerkesztett „új ének”, a *Novum genus melodiae*.

JEGYZETEK

1. A kódexek jelzete: Ms. I. 25 és Ms. I. 50.; jelenleg csak az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött mikrofilmek alapján kutathatók. Leírásuk már Cseresnyés András könyvtáros 1824–1826 táján összeírt kézirat katalógusában (Conscriptio Bibliothecae Musei Batthyanyani) benne volt a régi jelzettel. Veszely Károly félbemarádtt nyom-

tatt katalógusában (Gyulafehérvári füzetek I., Kolozsvár 1861) ugyan nem szerepelnek, de Beke Antal 1871-ben kiadott jegyzékében (Index manuscritorum Bibliothecae Batthyanyanae dioecesis Transsylvaniensis. Károly–Fehérvár 1871) és Varju Elemér A gyulafehérvári Batthyány-könyvtár című, a Magyar könyvszemle 1899–1901. évfolya-

maiban folytatásokban között ismertetésében már részletesen foglalkozott a két missáléval. Végül Szentiványi Róbert 1958-ban megjelent kódexkatalógusában szűkszavú, de pontos leírásuk található (Catalogus concinnus librorum manuscriptorum Bibliothecae Batthyanyanae. Editio quarta retractata, aucta, illuminata. Curam gerebant A. Hencz et V. Keserü. Szeged, 1958).

2. A két kódex részletes leírását és a bennük levő ismeretlen Szent István-sequentia kritikai szövegét a Klaniczay Tibornak ajánlott és a szegedi József Attila Tudományegyetem Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékén megjelenő tanulmánykötetben közöltem.

3. A domonkosrend egyetemes képtalanjain hozott liturgikus előírásokat felsorolja: LEROQUAIS, V.: Les bréviaires manuscrits des bibliothèques publiques de France. I. tom. Paris, 1934, 6–61. (Tableau chronologique des fêtes dominicaines.) – BÖLE K.: Adatok a domonkosrend liturgiájához és a gyulafehérvári Batthyány-könyvtár idevágó kézirataihoz. In: A Szent Domonkos-rend múltjából és jelenéből. Kiadta Horváth Sándor. Bp., 1916, 285–6.

4. Az A-kódexet Szentiványi (i. m. 33.) a 14. század elejére, Szendrei Janka (A magyar középkor hangjegyei forrásai. Bp., 1981, 75., M 24) feltehetően a notációt véve figyelembe a 15. századra teszi. A B-kódexet Szentiványi (i. m. 25.) 14–15. századnak tartja, Szendrei Janka (i. m. 75., M 25) 1479-re, Július Sopko (Stredoveké latinské kódexy slovenskej proveniencie v Maďarsku a v Rumunsku. Martin 1982. Codices medii aevi qui in bibliothecis slovaciae asservantur ac olim asservabantur II. 145–6. 292. sz.) 1459-re datálja. E kétféle évszám a kódex egyik késői, nehezen olvasható beírására vezethető vissza. A 195. levélen az Ave praecleara Katharina kezdetű sequentia után notuláris gótikus betűkkel, de a kódex valamennyi 14. századi kezétől elütő írással a bizonytalan olvasatú 1474-es vagy 1479-es évszám látható, amely előtt az elmosódott szöveg alighanem még a nap és a hónap megjelölését is tartalmazta. E bejegyzés utólag történt és jelentése nem világos. A miscskönyv 15. századra való datálását kizárja, hogy az 1451-ben kanonizált domonkos Ferrerei Szent Vince ünnepének (április 5) nyoma sincs benne.

5. A sequentiák kezdősorát és az Ecclesiasticum officiumban lévő pontos helyét, a folio számának feltüntetésével táblázatba foglalva ismertette Hansjakob Becker Peregrinus Coloniensis O. P. und die Sequenz Omnes gentes plaudite című dol-

goztában (Archivum Fratrum Praedicatorum 1979, 63).

6. E helyen nem térhetünk ki a két csoport egyes darabjainak részletes felsorolására. Csupán a B-kódex két feltűnő hiányosságának magyarázatát keressük. Hiányzik ugyanis az Ecclesiasticum officium darabjai közül Szent Domonkosnak az In caelesti hierarchia kezdetű, a helyi gyűjteményből pedig Szent Lászlónak a Novae laudis attollamus kezdetű sequentiája. Ennek magyarázata a B-kódex csonkaságában keresendő. Mindkét ünnep ugyanis a De sanctis részben meglehetően, ahová a sollemnitas miatt a sequentiát a mise szövegébe másolták. A június 27-i és augusztus 5-i ünnepek azonban a kódexből hiányoznak.

7. Analecta Hymnica (továbbiakban: AH) 55, 242 (Leipzig, 1922, ed. Cl. Blume); DANKÓ, J.: Vetus Hymnarium Ecclesiasticum Hungariae, Bp., 1893, 185.

8. Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 172, II. f. 285.

9. Szepesti Káptalan könyvtára, Ms. Mus. 1., f. 166.

10. AH 8, 103 (Leipzig 1890, ed. G. M. Dreyes) – Göttweig, Stiftsbibliothek, Cod. 107. (f. 325). – Bibliothek des Dominikanerkonventes in Wien, Cod. 415 (f. 212–3). A Dreyes által idézett domonkos missálét Felix Czeike katalógusa (Verzeichnis der Handschriften des Dominikanerkonventes in Wien. 1952) nem említette. Az elveszettnek hitt kétkötetes, gazdagon illuminált miscskönyvet Körmeny Kinga találta meg.

11. PFEIFFER, N.: Die ungarische Dominikanerprovinz von ihrer Gründung bis zur Tatarenwüstung 1241–1242. Zürich 1913, 29. S. – Uő: A domonkosrend magyar zárdáinak vázlatos története. Kassa 1917, 54. – HARSÁNYI A.: A domonkosrend Magyarországon a reformáció előtt. Debrecen 1938, 84–5. 1. – MEZEY L.: Irodalmi anyanyelvűségünk az Árpád-kor végén. Bp., 1955, 26., 66., 73.

12. AH 8, 150. (Leipzig 1890, ed. G. M. Dreyes).

13. Vö. KNEWALD, D.: Himnodij zagrebačke stolne stolne crkve. In: Kulturno-povijesni zbornik zagrebačke nadbiskupije, 1. dio, Zagreb 1944, 344. – Uő.: Zagrebački liturgijski kodeski XI–XV. stoljeća. Zagreb 1940, 36–40., 56–7., 127.

14. QUETIF, J.–ECHARD, J.: Scriptorum Ordinis Praedicatorum. Paris, 1719, IX.

15. Pfeiffer idézett magyar könyvében a budai kolostorról: 34–6., a margitszigeti apácákról: 48–9., – Mezey i. m. 43–70., 92.

Béla Holl: Über die Sequenzdichtung der Dominikaner in Ungarn

Von den mittelalterlichen liturgischen Kodizes, die in Ungarn entstanden und auch gereimte Texte enthalten, stammen zwei Missalien aus dem Dominikanerkloster von Kaschau. (Kassa, Košice). Sie wurden von Bischof Ignaz Batthyány von Siebenbürgen (1741–1798) für die eigene Privatbibliothek gekauft. Heute gehören sie zur *Bibliotheca Batthyanyiana* von Karlsburg (Gyulafehérvár, Alba Iulia). Ihre Entstehungszeiten sind 1323–1326 (Ms. I, 50) und das letzte Drittel des 14. Jahrhunderts, nach 1370 (Ms. I, 25). In beiden sind zweierlei Sequenzsammlungen zu finden. Die kürzere enthält vier in Ungarn entstandene Sequenzen, und zwar die folgenden: 1) *Novae laudis attollamus*, zu Ehren König des Heiligen Ladislaus, gegen 1192, von einem unbekanntem Autor von Großwarden (Várad, Oradea); 2) *Inter choros supernorum*; zu Ehren des Heiligen Antonius des Einsiedlers, gegen 1300, vermutlich von einem Domi-

nikanerautor; 3) *Gratuletur mundus iste*, zum Fest des Heiligen Johannes des Tüfers, gegen 1300, vermutlich von einem Dominikanerautor; 4) *Novum genus melodiae*, zum Fest des heiligen Königs Stefan und für Benutzung durch die Dominikanerinnen auf der Margaretheninsel, gegen 1300, von einem Dominikanerautor. Letztere Sequenz ist in der hymnologischen Literatur nicht bekannt.

ÍRÁSTÖRTÉNETI SZEMPONTOK A PROVENIENCIA MEGHATÁROZÁSÁNÁL (Vázlat és program)

1953-ban Párizsban az európai paleográfusok és kodikológusok első nagy nemzetközi találkozóján mindenki egyetértett abban, hogy egységes terminológiai rendszert kell kidolgozni¹ és a tudományszak továbblépését a datált kéziratok corpusainak összeállításától lehet várni. Megalakult a Comité International de Paléographie és az ülészak anyaga, B. Bischoff, G. I. Lieftinck és G. Battelli előadásai, illusztrációikkal együtt 1954-ben a híressé vált „Nomenclature”-ben jelentek meg.² Lényegében a Párizsban felvetett és részben megvitatott problémák, valamint a Nomenclature kiváltotta kritikák³, majd később a datált kéziratok corpusainak közzététele és e kötetek elemzése jellemzik az utóbbi három évtized paleográfiai irodalmának egyik fő vonulatát.⁴ A gótikus írásokat vizsgálva – a magyar középkor kutatóit az érdekelheti elsősorban –, szükségtelen bizonyítani a colloquium tárgyválasztásának időszerűségét, és érdekes, hogy éppen e terminológiai kérdések részbeni megoldatlanságában rejlik a párizsi megbeszélés egyfajta sikere is. A Nomenclature-rel kapcsolatban a legtöbb recenzió a saját országára, vagy szűkebb területére jellemző írások ismeretében, mintegy ezek szűrőjén keresztül fogalmazta meg ellenvetését⁵. Ezáltal lett nyilvánvalóvá, hogy a paleográfiai elemzés során az eredmények általánosításánál nagyobb figyelmet kell szentelni a földrajzi szempontoknak. A későközépkor írása, a gótikus írás különféle változatainak a leírása és egy kronológiai rendszerben való elhelyezése okozza a legtöbb gondot ma, különös tekintettel a nagyon is vitatott bastardára⁶.

Az írástípusok terminológiai tisztázatlanságait híven tükrözik a különféle katalógusokban található elnevezésbeli egyenetlenségek⁷. Esetenként mintha megfigyelhető lenne az a törekvés is, hogy olyan rugalmas, nem lezárt elnevezést adjanak egy-egy írástípusnak, amelyek nem kötik meg az adott terminust egy ponton, hanem a többirányú nyitás lehetőségét magukban foglalják.

Kedvező megoldási lehetőségeket kínál a paleográfia számára a párizsi colloquium elhatározása az egyes országok datált kézíratait bemutató katalógusok megjelentetésére. Ezek, a képkötetekkel együtt óriási összehasonlító anyagot tartalmaznak, és ezáltal minden korábbi albumot felülmúlnak mind mennyiségi, mind pedig minőségi szempontból.

A magyarországi kódextörödékek feldolgozása során számtalanszor tapasztalhattuk, hogy ezek a kötetek mekkora segítséget jelentenek. A datált kézirat-corporus vállalkozás egészét értékelve Pavel Spunar⁸ kiemelte, hogy sem a tekintélyes képanyag, sem a leírások tartalmi analízisére addig (1979) még nem vállalkozott senki. A fotókkal szembeni legfőbb ellenvetése, azok kis részleteket és többnyire nem eredeti nagyságban reprodukáló voltát érinti, mivel a scriptor a datálás szempontjából számunkra értékes adatokat rendszerint a kézirat végére, a kolofónba – tehát egy különleges fontosságú helyre – helyezte, ezért ezeknek írása sok esetben nem csekély mértékben tér el a kódex egészének írástól. A leírásokból Spunar érthetően hiányolja az írás párszavas terminológiai adatai mellől a kézirat egészén alapuló részletesebb és leíró jellegű paleográfiai tájékoztatót. Így érdemes lenne – adott esetben – bővebben jellemezni még egyetlen *manus* különféle megoldásait is, nehogy más scriptornak tulajdonítsuk, ami gondosabb megfigyelés után csak egyéni változatnak bizonyul. Továbbá, és ez a datált corpusok nélkül szintén nem lett volna bizonyítható, el kell fogadnunk, hogy az egyértelmű datálás és lokalizálás távolról sem minden esetben lehetséges. E kérdésben egyébként Charlotte Ziegler is ugyanezre a következtetésre jutott⁹.

Részben a datált kötetek határozták meg J. P. Gumbert 1975-ös bécsi előadásának témáját¹⁰. Kísérletének, pontosabban ötletének alapja, hogy szerinte a későközépkori írásokat nem ismerjük kielégítően, és ez a tény magyarázza a kéziratleírások támadhatóságát is, mivel a nomenclatura alkotásának lényeges jegyei hiányoznak. Javaslat merész és érdekes: képzeljünk el egy kockát és a sarkaira meghatározott kritériumok szerint kiválasztott betűket helyezünk el. Előfordulásuk és kapcsolódásuk, gyakoriságuk vagy éppen hiányuk egy adott szempontból képes elégségesen bemutatni egy-egy paleográfiai helyzetet, földrajzi szóródást. Az ötlet, bár csak egy a sok lehetőség közül, mégis szimpatikus: fordítsuk meg a kutatások eddigi megszokott és úgy tűnik jól bevált irányát és tegyük fel, hogy a tények olyanok, amilyeneknek mi elméletben megalkotjuk. Sémáját, a képzeletbeli kockát statisztikai vonalkázásaival egyetemben, semmiképpen sem szabad túlértékelni, maga Gumbert is óv ettől; próbálkozását kutatási segédletként – munkahipotézisként – kell felfognunk, ami képes a paleográfiai és kodikológiai megismerés új útjait elénk tárni.

A magyarországi paleográfia számára is járható utat – megítélésünk szerint – Gumbert 1987-es, egyik legfrissebb kiadványa kínálja, vagy inkább, az ebből leszűrhető tanulságok. Egyszerű, fénymással sokszorosított füzetek címe: *Inventaire Illustré de Manuscrits Médiévaux* (IIMM)¹¹. Tartalmilag szélesebb körű a datált kéziratoknál, mert egy-egy teljes állományt ölel föl. Alapvető követelménye a teljességre törekvés a leírás minden rétegében a lehető legrövidebb és legegyszerűbb, tömör megfogalmazásban. Minden kéziratot egyenrangúnak tekint (kodikológiai demokrácia!), legyen szó akár a Codex Amiatinusról, vagy éppen egy középkorvégi kis imakönyv egyetlen töredékesen fennmaradt lapjáról. Ezt az egyenrangúságot nem zavarhatja a kézirat vagy a fragmentum filológiai értéke vagy értéktelensége, paleográfiai vagy művészettörténeti jelentősége, vagy akár lapjainak száma. Gumbert kísérletének mondható kiadványában minden kéziratot szigorúan egy vagy több eredeti nagyságú fénykép kíséri: e tekintetben a vállalkozás elvei hasonlatosak a Codices Latini Antiquioreshez. Leírásainak tömörségét indokolja az egyes gyűjteményekben levő kéziratok nagy száma, ami gyors és minimális költséggel végzett munkát igényel. Tehát ajánlott módszere nagy állományok rövid idő alatti és a kutatás első lépéseit jelentő áttekintésére alkalmas.

Mi az, amit ezek után a nemzetközi paleográfiai tapasztalatokból mutatis mutandis hasznosíthatnánk?

A magyarországi munka Csapodi Csaba megjelenés előtti gyűjteményének feldolgozása és értékelése nélkül nem képzelhető el; ehhez természetes kiegészítés lenne az itthoni világi és egyházi könyvtárakban őrzött kódexállomány jelenleg de facto kéziratosság állapotában levő katalógusainak kiadása¹².

Gumbert fentebbi, mintegy ürügyként bemutatott illusztrált inventáriuma alapvonalaiiban megrajzolta azt a keretet, amiben a magyarországi (datált) kéziratok corpusculumát elképzelhetjük. E jegyzék összetevői a magyar eredetű datált kéziratok, a biztosan magyarországi scriptor bejegyzésével ellátott, de pontos időmegjelölést nélkülöző kódexek, valamint a tartalmi alapon magyar provenienciájú kéziratok lennének, és az ezekből levonható következtetések birtokában, pusztán az írás ismerve alapján magyarországinak minősülő kéziratok. Nem elhanyagolható függelékként a magyar nyelvemlékek szerepelnének. Alakilag a kiadvány verzója lenne a képpoldal – legalább egy, szükség szerint azonban több fényképpel eredeti nagyságban –, míg a bő és lehetőleg mindenre kiterjedő paleográfiai leírás a rectón helyezkedne el. A fényképek vagy fénymásolatok feltüntetését elengedhetetlennek ítéljük: segítségükkel remélhetjük csak egy majdani magyar írás sajátosságainak első megfogalmazását. A *Fragmenta Codicum* tapasztalatai birtokában egyelőre úgy látjuk, hogy *kizárólag* az írásra támaszkodni egy-egy töredék eredetét illetően nem tudunk. Itt és emiatt van nagy sze-

repe a zene- és liturgia-, valamint a művészettörténet képviselőivel való együttműködésünknek: e szakterületek hozzájárulása révén, több, egymástól eltérő szempontú elemzés eredményeképpen sikerül fokozatosan egyre biztosabban elhelyezni egy-egy kódextöredéket térben és időben. Természetesen a *Fragmenta-corporumok* tanulságainak levonása, mennyiségi és előfordulási kérdések elemzése és rendszerezése még előttünk álló feladat. A magyarországi eredetű kódexek aprólékos vizsgálata majdani eredményeinek a birtokában sem lehet célnünk az általános terminológiai kérdésekben állást foglalni, ehhez valószínűleg sohasem lesz elegendő mennyiségű és minőségű kódexünk. Leírásainkban azonban olyan paleográfiai meghatározásokat célszerű adni, amelyek képesek természetesen beilleszkedni az általános európai írásfejlődést reprezentáló hagyományos és mértékadó terminológiai rendszerbe. A rövid, két-három szavas szakkifejezések után az adott írástípust – jelentőségének megfelelően – átfogó és részletes paleográfiai jellemzés követheti. A fragmentumoknál ez a fajta megoldási lehetőség korlátoltabb, mint teljes kéziratok feldolgozásánál. Az így értelmezett nyitottabb és hajlékonyabb – mondhatjuk bátran: sokkal óvatosabb – terminológia alkalmazását a *Fragmenta Codicum* esztergomi kódextöredékeket leíró példáján kíséreltük meg.

A *palaeographia Hungarica* ismertetőjegyeinek összegyűjtése és regisztrálása előtt nemcsak a kódextöredékek feldolgozásánál, hanem még inkább a teljes kéziratok esetében fokozottabban figyelembe kell venni a tartalmi szempontot is, azaz, ha az adott kézirat tartalma szerint biztosan magyar használatra készült, mint liturgikus könyveink közül a pálosokéi, vagy a törvénszövegeket adó Admonti kódex, akkor ezeket biztosan magyar scriptor, vagy magyarországi scriptorium termékének kell tartanunk.¹³

Külön és egyáltalán nem elhanyagolható fejezetet érdemel a magyar nyelvű kódexek csoportja, mint biztosan magyar kezek írása. Többnyire apáca-scriptorok munkája, akik a latin littera írásában kevésbé mozogtak otthonosan – ha egyáltalán gyakorlottak voltak is a latinul írásban... –, így íráskéjük elemzésének tanulságait, feltételezésünk szerint nem tudjuk majd a latin könyvírás számára hasznosítani. Érdekes párhuzamként Karin Schneider¹⁴ német paleográfijára lehet utalni: északnémet vidékeken vizsgálva a német nyelvű 13–14. századi kéziratokat, bizonyítja, hogy ezek egyszerű használati írása csak igen kevéssé vethető össze a latin textualissal. Ez a latin textuális általában véve mindig modernebb volt, az újításokat könnyebben fogadta el és terjesztette, mint az anyanyelvű kéziratok konzervatívabb írása. A kolostori latin oklevelek folyékony kurzívjára is érvényes ez a megállapítás, ott is többségükben a modernebb betűformákat lehet felfedezni.

Mindezekhez a gondolatokhoz a kódextöredékek feldolgozása során felmerülő kérdés kényszerített minket: milyen alapon datáljuk a töredékeket, amikor ehhez a magyar paleográfiai szakirodalom javarészt hiányzik. Sem Hajnal István, sem – régi egyetemi jegyzetétől eltekintve – Mezey László nem írt rendszeres paleográfiát, bár részlettanulmányaik marandandó eredményeinek egy leendő és remélt egészbe illesztése mindenképpen elvégzendő feladat.

Hangsúlyoznunk kell, hogy nem vagyunk olyan kedvező helyzetben, mint a sok kódexszel rendelkező nyugat-európai paleográfusok és kodikológusok. Természetes, hogy Magyarországon is a paleográfia remélt eredményeinek elsősorban az adott kézirat egészének értelmezését és a középkori szellemi életben elfoglalt helyének kijelölését kell szolgálnia.

Mit remélhetünk a teljes magyarországi kódexállományt feldolgozó, bemutató corpustól? Egyértelmű választ arra a kérdésre, hogy létezik-e magyar írás a középkorban, mert ezt jelenlegi eszközeinkkel paleográfiailag kielégítően nem tudjuk részletezni, tényekkel és összehasonlító anyaggal bizonyítani. Kérdésfeltevésünkben bennfoglaltatik az a feltételezés, hogy kódexállományunkból és a biztosan meghatározott töredékekből a további munkát segítő következtetéseket le lehet vonni. A leendő corpus segítségével kell megfogalmazni azokat

az ismérveket, amelyek a magyar írást elkülönítik a nem magyartól. A területileg jellemző sajátosságokat a kötöttebb könyvírás a használati írásnál jobban reprodukálja, ezért várható, hogy az összehasonlító munka révén előtűnnek az itthoni scriptorokra, scriptoriumokra utaló egyértelmű jegyek.

JEGYZETEK

1. 1962-ben a német kéziratírók wolfenbütteli ülésén az egyik előadó a kéziratkatalogusok művészettörténeti terminológiájával kapcsolatban megállapította, hogy „eine fest definierte, chronologisch lückenlos anwendbare Folge von Benennungen, wie sie die Paläographie für die Schriftarten seit langem aufgestellt hat, steht für die entwicklungsgeschichtlichen Typen der künstlerischen Ausstattung noch nicht zur Verfügung”. H. Köllner in Zusammenarbeit mit von BORRIES, S. und KNAUS, H.: Zur kunstgeschichtlichen Terminologie in Handschriftenkatalogen. In: Zur Katalogisierung mittelalterlicher und neuerer Handschriften. Zeitschrift für Bibliothekswesen und Bibliographie. Sonderheft. Frankfurt a. M. 1963. 319.

2. BISCHOFF, B.—LIEFTINCK, G. I.—BATTELLI, G.: Nomenclature des écritures livresques du IXe au XVIe siècle. Premier colloque international de paléographie latine, Paris, 28—30 Avril 1953. (Colloques Internationaux du CNRS, Sciences Humaines IV) Paris, 1954.

3. FRENZ, TH.: Gotische Gebrauchsschriften des 15. Jahrhunderts. In: Codices Manuscripti 7, 1981, 27. (Anm. 1.: a kritikák egy részének felsorolása).

4. Les manuscrits datés, premier bilan et perspectives... Neuchâtel 1983. Paris, 1985. (Rubricae — histoire du livre et des textes — 2).

5. SPUNAR, P.: Zur Katalogreihe der datierten Handschriften. In: Codices Manuscripti 5, 1979, 114—116.

6. ZIEGLER, CH.: Aspekte zur böhmischen und österreichischen Paläographie des 15. Jahrhunderts anhand von Beispielen des Bestandes

der Stiftsbibliothek Zwettl. In: Codices Manuscripti 4, 1978, 120—130.

7. 1977-ben K. Schneider és P. Zahn között egy összeállítást a — túlnyomórészt — német katalogusokban követett írástípus elnevezésekről; példák alapján nyomon követhető a párizsi Nomenclature-ben ajánlott terminológia nagyon is kritikus „receptió”-ja (Tagung der Handschriftenbearbeiter in Bamberg vom 8. bis 10. März 1977, a Deutsche Forschungsgemeinschaft rendezésében).

8. 5. j.

9. 6. j. id. mű 121.; helytelen datálások korrigálására YATES, D.: Latin Paleography and the Dating of Late Medieval Manuscripts „by the Script”. In: Codices Manuscripti 9, 1983, 49—65.

10. GUMBERT, J. P.: Nomenklatur als Gradnetz. Ein Versuch an spätmittelalterlichen Schriftformen. In: Codices Manuscripti 1, 1975, 122—125.

11. GUMBERT, J. P.: Inventaire Illustré de Manuscrits Médiévaux, Introduction... juin 1987, Leiden 1987.; uő: Illustrated Inventory of Medieval Manuscripts in the Netherlands, Experimental Precursor 3, Leiden 1987.

12. Vízkelety András az Országos Széchényi Könyvtárban, 1940 óta szerzeményezett latin kódexek, Szelestei Nagy László pedig az egyházi gyűjteményekben őrzött kéziratok katalogizálásán dolgozik.

13. Tudatosan nem említjük most a notált liturgikus kéziratokat és a magyar notáció kérdését: ezekről Szendrei Janka és Dobszay László dolgozatai adnak fevilágosítást.

14. SCHNEIDER, K.: Gotische Schriftarten in deutscher Sprache. Wiesbaden, 1987. 165.

Gábor Sarbak: Paläographische Aspekte zur Bestimmung der Provenienz (Abriß und Programm)

Seit dem ersten großen internationalen Treffen der Paläographen und Kodikologen (Paris, 1953) werden terminologische Fragen der mittelalterlichen Schriftkunde und die hinter diesen Termini stehenden Erscheinungsformen immer wieder erörtert. Die Analyse dieser Erwägungen führte uns zu der Ansicht, daß wir bei der Beschreibung der Handschriftenfragmente in ungarischen Bibliotheken eine solche paläographische Charakterisierung der Schriftarten geben müssen, die dem Entwicklungsprozess der europäischen Schrifttradition gerecht wird. Diesen in terminologischer Hinsicht offenen Beschreibungsmodus möchten wir in unserem dritten Band anwenden, der die Fragmente der Graner (Esztergom) Sammlungen (Kathedrallbibliothek, Bibliothek des Franziskanerkonvents, Stadtbibliothek) beschreibt. Besonders die Fragmentenforschung, wobei der Bestimmung der Schriftheimat eine besondere Bedeutung zukommt, zeigte die Lücke, die das Fehlen eines paläographischen Corpus mit Schriften aus dem ungarischen Mittelalter bedeutet. Wir stellen uns ein solches Corpus etwa so vor, wie es das 1987 von J. P. Gumbert veröffentlichte „Inventaire Illustré de Manuscrits Médiévaux” (IIMM) darstellt. Die aufwändigere Veröffentlichung der Reihe „Datierete Handschriften” (Österreich, Bundesrepublik Deutschland) bzw. der „Manuscrits datés” wird bei uns kaum nachvollziehbar sein. Das ungarische Corpus sollte nicht nur die genau oder ungenau datierbaren Handschriften und Fragmente mit Namen ungarischer Schreiber abbilden und beschreiben, sondern auch jene Handschriften, die nach inhaltlichen Kriterien in Ungarn entstanden sind (z. B. liturgische Handschriften der Pauliner zum eigenen Gebrauch).

A középkori liturgikus zene hangjegyírásfajtái eredetileg nem abban a tarkaságban éltek egymás mellett, mint ahogyan ma a könyvtárakban találkozunk velük, hanem művelődési körzetek és intézményrendszerek szerint tagozódva.¹ Ez az a sajátosságuk, mely indokolja, hogy „szavuk legyen” a középkori kéziratok proveniencia-vizsgálatánál. Természetesen nem kerülhető meg ilyen célú munka során a középkori Európa koronként ismételtén újrarájzolt hangjelzéstérképének ismerete, bármennyire nehezíti a feladatot, hogy a kottairásoknak nincs közreadva történeti térképe.

Hogy egy kottairásfajta viselethez és szabályzathoz hasonlóan tartozhat hozzá valamely intézményrendszer habitusához, identitás-érzéséhez, a 13. századi központosított szerzetesrendek nyilvánították ki először.² A ferencesek, ágostonos remeték, domonkosok tudatosan választották maguknak a kvadrát notációt, s vállalták rendi kottairásként. Erről magukba a szerkönyvekbe (főként a graduálékba) jegyezték be hosszú rubrikákat, utasításokat, másként szövegezve a kuriális beosztást követők (ferencesek, ágostonos remeték, ezek előírásai egyeznek egymással), s másként a domonkosok.³ A rubrikák szövege kötött, s lényegében egész Európában azonos. Az Egyetemi Könyvtár 34-es és 123-as kódexének bevezetője⁴ nem tér el az általánosan ismert, többször publikált „kuriális”: ferences, illetve ágostonos remete szövegtől.⁵ A 13. századi rendek esetében a liturgikus kottairás elmélete és gyakorlata egybevágtott. Scriptoriumaik kvadrát írást műveltek folyamatosan a középkor végéig, sőt azon túl is egész Európában.⁶ Ehhez a teljesen eltérő jellegű gótikus notációterületen – Magyarországon is – erős öntudatra, szeparálódásra, s a saját, független scriptoriumhálózat kiépítésére volt szükség. A rendek ezt biztosították, olyannyira, hogy még könyvkötő szakembereket is képeztek.⁷

Teljesen bizonyos, hogy olyan kottás kódextöredék, amelyen *nem* kvadrát notáció áll, sem domonkos, sem ferences vagy ágostonos remete jellegű nem lehet.⁸

A 13. századi rendek a notáció határozott kiválasztásával végsőkéig fejlesztettek egy olyan praxist, melynek elemei már előbb, a 12. századi reform-szerzetességnél kimutathatók. Leginkább az uniformizálásra, központosításra törekvő ciszterciek példája mutatja ezt. A cisztercieknek a rend expanzív korszakában szintén a lokális kötöttségektől nagy mértékben független, sajátos kottairása volt: Nevers-i típusú francia–metzi kontaktneumák, Guido-i színezésű vonalrendszeren, különleges custosformával, ami annyit jelent, hogy itt egy speciális *francia* helyi tradíciót emeltek rendi hangjelzéssé, és hordták szét az új alapítások kapcsán Európában.⁹ A ciszterci előírások segítettek a notáció fenntartását, mikor a neumaformák gondos másolására figyelmeztettek.¹⁰ Mivel azonban kategórikus utasításokat nem fogalmaztak – nehezebb is lett volna –, a ciszterci kottairás kétévszázados gyakorlat után (12–14. sz.) többnyire engedett a helyi notációk befolyásának.¹¹ Addig azonban a rend Nevers-i típusú kottairása a legkülönbözőbb írásvidékeken azonosítható.

Ha olyan hangjelzett töredék kerül elénk, mely e pontosan meghatározott kontakneuma-rendszert gótikus tollkezeléssel alkalmazza (tehát nem francia, hanem német nyelvterületről vagy Középeurópából való), akkor annak ciszterci eredete teljességgel bizonyos.

Köztudomású, hogy a neumaírások, az első zenei hangjelzések a kilencedik századi Európában rögtön dialektusokra tagozódva, földrajzi körzetenként más-más variánsban jelentek meg. A 10–11. századi emléanyag fényében pontosítható volt a hangjelzésvidékek rajza:

az irodalomban szereplő néhány notációatlasz ezt az állapotot rögzíti.¹² A történelmileg változó, de mindig összefüggő körzetekre tagolódó hangjelzésvidékeket utóbb mintegy keresztelte egy szerzetesi scriptoriumhálózat a maga saját notációival, azok saját határvonalával. Erre az első adatok igen koraiak (10. sz.),¹³ majd a 13. századig egyre szaporodnak, s egyre kidolgozottabb ideológia áll mögöttük.

Az identitás-jelző rendi notációkat többnyire csak a környezettől való szeparálódás árán lehetett fenntartani. Ez nem így lett volna, ha az egyházmegyei keretben művelt lokális notációhagyományoknak nem lett volna meg szintén a maga határozott profilja. Pedig nemcsak hogy volt, hanem, mint újabb kutatásaink rávezettek, ez a profil sem volt véletlen. A kottairás identitásjelző szerepével az eredeti notációdialektusok nyomán alakult helyi írásfajták esetében is számolnunk szabad. A francia kutatók, főként S. Corbin és M. Huglo munkájának eredményeképpen jól ismertek és azonosíthatók pl. a helyi jellegű francia írásváltozatok.¹⁴ Vannak köztük olyan kirívó példák is, mint a lyoni érsekségei, mely történeti jogait és különállását azzal kívánta demonstrálni, hogy a francia notációterületen, ahol a kottairás egész Európában a leggyorsabban fejlődött és rendkívül expanzív volt, egészen a 14. századba nyúlóan kitartott az archaikus, vonalrendszer nélküli neumaírás mellett. Neumás kottái a 12–14. században így kiváló proveniencia-jelzők.

A magyarországi könyvtárakban főként középeurópai kódex-anyaggal találkozunk. Miután e terület vonalrendszeres kottairásainak identitáshordozó szerepével már több tanulmányban is foglalkoztam¹⁵, engedtessek meg most itt csupán az eredmények rövid összefoglalása.

A 12. század közepe tájáig az egész körzetben vonal nélküli német neumaírásokkal éltek, majd utóbb ugyancsak az egész körzetben használatos lett a vonalra tett metzigót notáció (német–metzi keverék jelrendszer, gotizáló technikával).¹⁶ Ez a hangjelzés a tág értelemben vett kelet-német scriptoriumok szülötte, világosan elválik pl. a rajnai német notációktól. A kelet- és délnémet, valamint a lengyel egyházmegyéek főírása, elszörtan azonban egész Közép-Európában használták a 13-tól a 16. századig. A hazai töredékeken gyakran kerül elő valamilyen változatban.¹⁷ A magyar proveniencia ilyenkor nem kizárt, de nem is bizonyított. Részletelemzések segíthetnek a pontosításhoz, a metzigót notációnak ugyanis vannak lokalizálható variánsai is (pl. lengyel egyházmegyéek esetében), sőt eléggé megfogható a magyar scriptoriumok stílusa is. (A magyar hagyományon belül különbözött a felvidéki, a nyugat-magyarországi, az erdélyi száz kör).¹⁸ Az az ág pedig, amelyik a 15. században a magyar notációval keveredett, egyértelműen felismerhető (budai, esztergomi műhely).¹⁹

A metzigótnál sokkal kisebb körben bontakozott ki a prágai, vagy cseh notáció élettere.²⁰ Ezt a hangjelzést Prágában stilizálási eljárásokkal fejlesztették ki az előzőleg, 13. század folyamán ott használt metzi notációból, tudatos identitásjelző szándékkal. A 14. század elejétől cca. a 17. század végéig élt, először csak a prágai egyházmegyéében, majd 14. századi történelmi események után az olmtüziben is. Ismertté tette a prágai egyetem, majd végül díszírásként túljutott a határokon: megrendelték a kiváló, gazdag műhelyekben készült cseh notációs kódexeket távolabbról is, mint szórványos lengyel, magyar és osztrák példák tanúsítják. Tartósn fennálló saját scriptoriumai azonban nem voltak Magyarországon a prágai notációnak.²¹

A cseh notációs hazai töredékanyag²² többsége nem magyar provenienciájú, bár a magyarországi rendeltetést kizárni nem lehet. Váradai használatra készült pl. Prágában a 15. századvégi kódexsorozat, melynek maradványai szinte minden könyvtárunkban jelen vannak.²³ Végül, nyilván történelmi változások függvényeként, magyar provenienciájúak lehetnek a 16. századvégi, 17. századi kurzív cseh notációval készült feljegyzések (többnyire nyomtatott könyvek lapjain).²⁴

Az esztergomi, vagy magyar notáció – ez a gregoriánus indíttatású, 12. században keletkezett sajátos reformhangjelzés – életterében korlátozottabb volt mint az eddig említett „keleti” kottairások.²⁵ Csak a magyar egyházmegyéék és a pálosok használták – az akkori adottságok szerint még így is tágabb körben élt, mint az expanzív cseh notáció. Használati ideje igen hosszú volt, a 12-től a 18. század végéig éltek vele. Minthogy ez a hangjelzés szerkezeti felépítésében egészen egyedülálló (olasz–metzi kontaktneuma-rendszer, egyszeri válogatásban, német írástechnikával),²⁶ és pontosan szerkezetét tekintve hét évszázadon át nem változott, biztosan azonosítható. Azok a töredékeink, melyeken magyar notáció található, kétségtelenül magyar provenienciájúak.²⁷

Ennél a prakticista megállapításnál azonban sokkal többet mond a háttérben álló tény: a magyar egyházmegyei szervezet keretében státúumok nélkül is a központosított rendekhez hasonló kidolgozottsággal és szívóssággal törekedtek a liturgikus zenei anyag rögzítésénél az identitás őrzésére.

JEGYZETEK

1. SZENDREI J.: Choralnotation als Identitätsausdruck im Mittelalter. *Studia Musicologica* 27, 1985, 139–170.

2. HUGLO, M.: Règlement du XIIIe siècle pour la transcription des livres notés. In: *Festschrift Bruno Stäblein zum 70. Geburtstag*, hrsg. von Ruhnke, M., Kassel 1967, 121–133.

3. A ferences és domonkos kottairási utasításokat összehasonlítva közli M. Huglo, op. cit. 124–125.

4. Utasítás graduálék s antiphonariumok írására. MKSz 1891, 33–34. (Egyetemi Könyvtár Cod. 34, de hibás olvasattal, „saeculares fratres” helyett „saeculares fere omnia...” áll a forrásban); SZIGETI, K.: Denkmäler des Gregorianischen Chorals aus dem ungarischen Mittelalter, *Studia Musicologica* 4, 1963, 147, 155–156. (Egyetemi Könyvtár Cod. 123).

5. A konkrét szövegvariáns közel áll pl. a krakkói Szent András ferences kolostor graduáljának variánsához, vö. SUTKOWSKI, A.: Cechy paleograficzne notacji muzycznych w polskich rękopisach średniowiecznych. In: *Musica Mediaevi* 1, 1965, 62–63. Mivel a két kuriális szertartási hagyományokat követő rend rubrikáinak szövegezése egymástól nem válik el, ezért a rubrika alapján nem lehetséges ferences, illetve ágostonos remete eredetet eldönteni, mint MEZEY L.: *Codices latini mediaevi bibliothecae universitatis Budapestinensis*, Budapest, 1961, 205. javasolja. (Cod. 123 provenienciakérdéséről lásd SZENDREI J.: A magyar középkor hangjegyes forrásai, Budapest, 1981, 164., 154. jegyzet.)

6. A német, azaz gótikus írásterületen is, ahol egyébként a tollforgatás technikája a kottakészítéskor gyökereken más volt, vö. WAGNER, P.: *Neumenkunde*. Leipzig 1912, 328.; STÄBLEIN, B.: *Schriftbild der einstimmigen Musik*. Musikgeschichte in Bildern Bd III., Lfg. 4. Leipzig 1975, 66.

7. Vö. pl. JAKÓ ZS.: Várad helye középkori könyvtártörténetünkben. In: *Írás, könyv, értelmiség*. Bukarest, 1976, 138–168, különösen 143.

8. Nem tartjuk tehát ágostonos remete eredetűnek pl. a Budapest, Egyetemi Könyvtár U. Fr. l. m. 223–224-es Antifonálét, ellentétben MEZEY L.: *Fragmenta latina codicum in bibliotheca universitatis Budapestinensis*. Budapest 1983,

190–191. Kóruskönyvekben nem ritkaság a rubrikák, liturgikus utalások hiánya – abból, hogy e kódex a vesperásban nem közöl adatot a responsorium énekléséről, nem következik, hogy a ritusban egyáltalán nem volt a vesperásnak responsoriuma. Nem ad utasítást a kapitulumra és a himnuszra sem. A kottairáson kívül (mely a metzigót notáció lengyel, különösen wrocławi egyházmegyeiben honos változata) ellenemond az ágostonos remete provenienciának a gregorián dallamok pentaton dialektusa is, hiszen a kuriális tradícióban a zenei anyag diaton. – Pozitív: A kvadrát notáció ugyanott U. Fr. l. m. 229 esetében (MEZEY L.: op. cit. 193–194) domonkos provenienciára utal, nem Zágrábra vagy Kalocsára. A tartalmi ellenőrzés ezt megerősíti: az antifonále anyaga pontosan megfelel a domonkos ritusnak, mind a nyomtatott rendi breviárium szerint (Vellece, 1477–78 körül, Budapest MTA Könyvtára, Ráth 1510), mind az Österreichische Nationalbibliothek Cod. 1779 jelzetű 14. századi domonkos antifonáléja alapján, ahol még a szerkesztésmód is azonos a töredéken megfigyelhetővel. Így nem véletlen, hogy a possessor-bejegyzések is domonkos körben maradtak, vö. Mezey L.: op. cit. 193.

9. STÄBLEIN, B.: op. cit., különösen 32, 56, Abb. 11. SZENDREI J.: Van-e ciszterci hangjegyzés? *Magyar Zene XXIII/2*, 1982, 129–137. Uő: *Beobachtungen an der Notation des Zisterzienser-Antiphonars Cod. 1799** in der Österreichischen Nationalbibliothek*. *Studia Musicologica* 27, 1985, 273–290.

10. MAROSSZÉKI, S.: *Les origines du chant cistercien*. Città del Vaticano 1952, 29. Huglo, M.: op. cit. 121–123.

11. Nyugaton hamar megjelentek a rendnél a kvadrát hangjelzések (vö. *Paléographie Musicale*. Les principaux manuscrits de chant grégorien, ambrosien, mozarabe, gallican publiés en facsimilés phototypiques par les bénédictins de Solesmes. Bd. III, Solesmes 1892, pl. 205.; Bd. II, Solesmes 1891, pl. 49.; MAROSSZÉKI, S.: op. cit. facsim. a 129. old. előtt stb.). Bár a kvadrát írást a ciszterciek Keletre is transzponálták (MIAZGA, T.: *Notacja gregoriańska w świetle polskich rękopisów liturgicznych*, Graz 1984, 27, 130–131; HAMMER, H. G.: *Die Allelujagesänge in der*

Choralüberlieferung der Abtei Altenberg, Köln, 1968, 37; SZENDREI J.: A magyar középkor... F 468-as forrás stb.), mégis, német és lengyel kolostorokban a 14. századtól a helyi német, illetve metzigót notáció hatása mutatható ki, vö. HAMMER, H. G.: op. cit. 44, 50; MORAWSKI, J.: Polska liryka muzyczna w średniowieczu. Warszawa 1973, 24, 28, 31, 33, 34, 52, 63, 194, 202; Musica medii aevi III, Kraków 1969, Abb. 20. IV. Kraków 1973, Abb. 6. stb.

12. SUÑOL, G.: Introduction à la paléographie musicale grégorienne. Paris-Tournai-Rome, 1935, Függetl. 1. tábla; Le graduel romain. Édition critique par les moines de Solesmes. II. Les sources. Solesmes 1957, 2. térkép; CORBIN, S.: Die Neumen. In: Palaeographie der Musik. Bd. I. Fasc. 3. Köln 1977, Anhang Tab. 2-3.

13. CORBIN, S.: op. cit. 3-81-3-82, vö. 3-164-3-165 és Taf. 2.

14. CORBIN, S.: op. cit. 3-73-3-131, vö. Anhang Taf. 2., uitt további irodalom.

15. CORBIN, S.: op. cit. 3-113-3-115.

16. SZENDREI J.: A magyar notáció története. In: Középkori hangjegyzések Magyarországon. Budapest, 1983, 12-90, 123-151.; Uő: Choralnotation als Identitätsausdruck...; Uő: The Introduction of Staff Notation into Middle Europe. Studia Musicologica 28, 1986, 303-319.; Uő: Choralnotationen in Mitteleuropa, Studia Musicologica 30, megjelenés alatt.

17. Vö. az előző jegyzet anyagát, valamint WAGNER, P.: Das Graduale der St. Thomaskirche zu Leipzig (Publikationen älterer Musik V.). Leipzig 1930., HÄRTING, M.: Der Messgesang im Braunschweiger Domstift St. Blasii (Handschrift

Niedersächsisches Staatsarchiv in Wolfenbüttel VII B Hs 175). Regensburg 1963.

18. SZENDREI J.: A magyar középkor... 139.

19. Magyarország Zenetörténete I. Középkor. Szerk. RAJECZKY B., Budapest, 1988, 201-206. (Szendrei J.)

20. Vö. az előző jegyzet anyagát, valamint SZENDREI J.: A magyar notáció története... 76-80.

21. HUTTER, J.: Česká notace. II. Nota choralis. Praha 1930.; STÄBLEIN, B.: op. cit. 206-207. Lásd még a 16. jegyzet irodalmát.

22. Cseh notációt használt egy-egy Prágában tanult, s Magyarországon működő klerikus, pl. a 15. század elején Nagyszombati Mihály, vö. SZENDREI J.: A magyar középkor... 37. old. és 74. facsimile; többször felbukkan a cseh notáció a zágrábi székesegyház kódexekben, vö. Hymnarium MR 21, (lásd az előző műben C 58, facs. 61), Graduale 14. század, 2. notáció (Archiv Jugoslavenske Akademije Znanosti i Umjetnosti III d 182).

23. SZENDREI J.: A magyar középkor... 140.

24. Vö. az előző mű 40-41. oldalát, valamint SZENDREI J.: A Zalka Antiphonale provenienciája. Zenetudományi Dolgozatok, megjelenés alatt.

25. SZENDREI J.: A magyar középkor... 49.

26. SZENDREI J.: A középkori magyar hangjegyzés. Magyar Zene XIX/2, 1978, 130-143; Uő. A magyar notáció... stb.

27. Mégsem azonosítja a MEZEY L.: Fragmenta latina..., ahol eddig a következő tételeknél állapítottunk meg magyar, illetve esztergomi notációt: U.Fr.I.m. 214, 216, 221 (de nem pálos), 232, 255, 265, 266.

Janka Szendrei: Die Rolle der Notation in der Provenienzuntersuchung von Kodizes

Die verschiedenen Arten der Notenschriften, die die liturgische Musik festhielten, existierten im Mittelalter entweder nach Kulturkreisen oder nach Institutionen gegliedert nebeneinander. Unter den Mönchsorden schrieben die Augustiner-Eremiten und die Dominkaner die quadratische Notation mit verbindlicher Kraft vor. Die Zisterzienser bestanden auf der mittelfranzösischen Notenschrift vom Typ von Nevers die auch in Osteuropa gebraucht wurde. In den osteuropäischen Diözesen entwickelten sich kontinuierlich die nach Kulturkreisen gegliederten und daher identitätsanzeigenden Notationen (mit Zentren in Prag, Esztergom und wahrscheinlich Wroclaw). Osteuropa hatte jedoch außer diesen auch eine gemeinsame, im Westen nicht gebrauchte gotische Notenschrift (die "Metzer gotische" Notation, die im wesentlichen in demselben geographischen Bereich gebraucht wurde, wo auch die deutsche Neumenschrift ohne Linien). Bei den überlieferten Kodizes mit Noten ermöglichen die durch die ursprünglichen Institutionen bestimmten Gebundenheiten des Schriftarten, aus der Notenschrift auf die Provenienz zu schließen. Der Gewissheitsgrad ist bei den einzelnen Schriftarten verschieden, die Untersuchung der Notation bedarf auch der Kontrolle der Untersuchung der Melodievariationen.

A liturgikus kódexek provenienciájának meghatározásában egy sereg társtudománynak lehet mondanivalója: könyvtártörténetnek, írás és hangjegyzírás paleográfiának, művészet- és zene-történetnek. Egyik sem vetekehdhet azonban pontosság tekintetében a liturgiai meghatározás esélyeivel. Hogy tanúságát jól értsük, tisztáznunk kell azonban, mit jelent ebben az összefüggésben maga a „proveniencia” szó. Hiszen olykor a könyv készítésének helyét, megrendelőit, tulajdonosait, őrzési helyét stb. emlegetjük a provenienciára gondolva. Nos, a középkori liturgikus könyvek esetében azt az intézményt kell meghatározónak venni, melynek liturgikus életét, napi gyakorlatát a könyv kifejezni és támogatni hivatott. Ez tehát azt jelenti, hogy olykor egy adott hely könyveinek egy része tartalmi szempontból nem sorolandó e hely könyvtárához, viszont esetleg oda sorolhatunk másutt készült, másutt használt könyveket is (pl. egy püspökség plébániáinak könyveit), ha azok tartalmi szempontból ennek az intézménynek liturgikus consuetudóját közlik. Ennek megítéléséhez természetesen tudnunk kell, hogy a középkor látszólagos színes, tarka liturgikus térképe valójában stabil, normatív és hosszú időközön át folyamatos hagyományú centrumokon alapszik, de viszont azt is, hogy ezek az intézményi hagyományok milyen pontokon viselik el az ad libitum megoldásokat, illetve hogy milyen tényezők eredményezhetik egy-egy kódexnek e rendszertől eltérő jellegét.

Korábbi tapasztalatok alapján néhány tételt rögzítettem le a proveniencia-kutatásra vonatkozóan a *Studia Musicologica* 27. évfolyamában megjelent „The System of the Hungarian Plainsong Sources” c. cikkemben. Rövidség kedvéért most csak a tételeket ismétlem meg, elhagyva a magyarázó és igazoló kifejtést.

1. Szorosabb értelemben vett helyi hagyományoknak csak a világi egyházak liturgikus szokásrendjét tekinthetjük. A szerzetesi liturgia helyi és nemzetközi (a rendre illetve a rendi forrásra jellemző) elemei csak a székesegyházi liturgiák kielégítő meghatározása után válnak értékelhetővé.

2. E helyi hagyományok elsősorban a zsolozsmában érvényesülnek, minthogy a miseanyag jóval nagyobb mértékben egységes nemzetközileg, illetve a változékony elemek kevésbé kapcsolhatók össze az egyes liturgikus centrumokkal.

3. A helyi liturgiák definiálásakor semmiféle előzetesen felvetett szempontra nem támaszkodhatunk, hanem a kódexek egybehangzása alapján kell megállapítani a karakterisztikumot. Módszertanilag ez a liturgikus tipológia követelményét veti fel, amihez viszont elegendő mennyiségű kódexre van szükségünk. Mivel pedig a korai időszakokban általában nem támaszkodhatunk elegendő számú, igazolhatóan egy környezetből kikerült forrásra, a tipológiát a forrásokkal bővebben ellátott késői korszakokra nézve kell felállítanunk, majd e tipológia fényében értékelni a korai forrásokat.

4. Bármennyire fontos első eligazításként egy kódex Sanctoráléja és kalendáriuma, a helyi liturgia igazi és maradandó jellegzetességeit a Temporale hordozza. A kalendárium esetlegeségeit már szóvá tette a szakirodalom. Azt tapasztaljuk azonban, hogy a Sanctorale a kódex corpusában is véletlenszerű tényezők függvénye, amint erre kifejezetten utal pl. az *Egri Ordinarius: historia propria si habes in libro*.

5. A lokális tradíció sajátosságai jelentkezhetnek a repertoárban, jelentkezhetnek annak elrendezésében, végül jelentkezhetnek az elrendezés bizonyos alapelveiben (az állandó, időszakos és változó elemek elosztásának szisztémájában).

6. Ezek a sajtásokok két osztásban értékelendők. Először is meg kell különböztetnünk önmagában nézve jellegzetes megoldásokat és olyan elrendezéseket, melyek ugyan másutt is előfordulnak, de más elemekkel együttállásukban egy adott rítusra jellemzőek. Másrészt meg kell különböztetnünk azokat a sajtásokat, melyek regionálisnak mondhatók, s azokat, melyek a régió belül egy érsekség vagy püspökség sajátosságaként kezelhetők.

7. Mivel a jellegzetességek a liturgikus rend – jelen esetben a zsolozsmarend – bármely pontján jelentkezhetnek, nem lehet mintavétellel vagy szűrőpróba-helyekkel meghatározni egy lokál-tradíció lényegét, hanem csak teljes anyagának elemzésével.

A fentiek annak felismeréséhez vezetnek, hogy elég nagy terület (legalábbis Közép-Európa) elég sok kódexének (centrumonként legalább 4–5 összehangzó forrás) elég nagy anyagát (legalábbis a Temporale felét) jegyzékbe kell venni ahhoz, hogy a lokáltradíciók szerkezetében eligazodjunk, s ezt az ismeretet a provenienciameghatározásban alkalmazhassuk. Most nincs hely kifejtetni azt, hogy e feladat nem egyenlő egy kódex mechanikus kiírásával, s miért szükséges a kódex mögött álló konkrét liturgikus gyakorlatot rekonstruálni ahhoz, hogy a források egymással reálisan összehasonlíthatóvá váljanak (vö. Ullmann Péter cikkével, *Studia Musicologica*, 1988).

Az MTA Zenetudományi Intézetének Dallamtörténeti Osztályán két évvel ezelőtt indult meg – korábbi tapasztalatokra támaszkodva – egy olyan munka, mely távlatilag a közép-európai lokáltradícióknak a fent kifejtett elvek szerinti leírását és összehasonlítását tűzte ki célul. Anélkül, hogy a klasszikus filológiai módszerekről lemondanánk, hasznos segéd-eszköznek bizonyult a számítógépes nyilvántartás. A munka metodikai alapelveinek lefektetése után a forrásanyaghoz való hozzájutást kellett megoldanunk. Az Intézet és az MTA–Soros Alapítvány támogatásával, munkatársaink áldozatos munkájával ma már egy olyan, több mint 500 mikrofilmet tartalmazó gyűjteménnyel dolgozhatunk, mely a teljes magyar forrásállományon túl Cseh- és Lengyelországról, Ausztriáról és Németország elég nagy részéről, részben Észak-Olaszországról és utalásszerűen Nyugat-Európáról is elég megbízható tájékoztatást nyújt. A munka Dom Hesbert *Corpus Antiphonarium Officii* c. ismert művére utalva CAO–ECE (*Corpus Antiphonarium Officii Ecclesiarum Centralis Europae*) elnevezést viseli, de célkitűzésében is, módszerében is más utat jár. Elveiről és eredményeiről a Nemzetközi Zenetudományi Társaság bolognai ülésén (cf. *Studia musicologica* 1988.), továbbá Dobszay L.–Prószyk G.: *Corpus Antiphonarium Officii Ecclesiarum Centralis Europae – A Preliminary Report* (Budapest, 1988) c. jelentésben adtunk tájékoztatást.

Most szeretném a *Breviarium Strigoniense* ádventi részéből vett példákkal bemutatni, milyen megoldásokat nevezhetünk a Temporálén belül *sajátosnak*, illetve hogyan értékelhetők a regionális és szorosabban lokális elemek, a repertoárt, az elosztást és a szerkezetet érintő megoldások. Az összeállítás (mely munkatársaim, Ullmann Péter, Szendrei Janka és Mezei János elemzéseit is felhasználja) a következő források alapján készült:

Breviarium Strigoniense (nyomtatott). Nürnberg, 1484.

Breviarium 13. sz. (Zágráb, Káptalani Könyvtár, MR 67.).

Breviarium Notatum Strigoniense 13/14. sz. (Prága, a Strahovi kolostor könyvtára, DE I. 7.)

Antiphonale 15/1. sz. (Pozsony, Káptalani könyvtár, Knauz 2., jelenleg: Archiv Mesta, EC Lad. 2.)

Breviarium 15. sz. (Bécs, Öst. Nationalbibl. Cod. lat. 1481.)

Breviarium 15. sz. (Bécs, Öst. Nationalbibl. Cod. lat. 1812.)

Breviarium 15. sz. (Bécs, Öst. Nationalbibl. Cod. lat. 1829.)

Pálóczi György *breviáriuma* 1435 körül (Salzburg, Egyetemi Könyvtár, M. II. 11.)

Kálmáncsehi Domonkos breviáriuma és misszáléja 1481 (New York, Pierpont Morgan Library, M. A. G. 7.)

Szathmáry György breviáriuma, 16/1. sz. (Párizs, Bibl. Nationale, Latin 8879.)

Valamennyi magyarországi antifonále egy sajátos antifona-ciklussal kezdi az ádventet. Az I. vasárnap I. vesperásában az öt zsoltár fölött „A diebus antiquis – Dominum Salvatorem – Gabriel Angelus – Maria dixit – Respondit Angelus” kezdetű 5 antifonát énekel-teti. Így van ez már a nem esztergomi típusú Codex Albensiben is (csak a 2. antifona tér el a fenti felsorolástól), s így azt, legkésőbb a 12. század elejétől kezdve érvényes, pozitíve magyar megoldásnak nevezhetjük. Kérdés, hogy megkülönböztető értelemben is az-e? Az egyes antifonák másutt is ismertek, kivéve a kezdő darabot, az „A diebus antiquis”-t, melyre – más funkcióban – egyes olasz források adnak megfelelést. Az így összeállított és az említett funkcióra rögzített antifonasorozatot megtaláljuk a krakkói és plocki hagyomány-ban, továbbá alternatív megoldásként a késői salzburgi és passauai forrásokban. Valamennyinél korábbi a Codex Albensis-béli feljegyzés, mely mint említettük, a teljesen egységes magyar hagyomány első darabja. Történeti szempontból több hipotézissel kísérletezhetünk, ha ezt az elterjedést magyarázni kívánjuk. Formailag azonban lerögzíthető, hogy egy elég szűk régió sajátja az antifona-sor, s ha egy hiemális antifonále (vagy töredék) így kezdődik, komoly esély van arra, hogy magyar provenienciájának nyilváníthatassuk.

Nemcsak esztergomi, hanem magyar sajátosság az is, hogy a Matutinum nem tartalmaz himnuszt, s az emiatt fölöslegessé vált himnusz a Completoriumban kap helyet. E megoldás szórványosan többfelé, elsősorban német forrásokban előfordul, de a himnusz általában a híres Ambrosius-költevény: *Veni Redemptor gentium*, míg Magyarországon a *Verbum supernum prodiens*.

Együttállásukban sajátosnak nevezhetők az ádventi vasárnapok Matutinum-responzóriumi, illetve azoknak verzus-válogatása is. Valamennyi előfordul külföldön, a mintegy 50 responzórium konkrét szétosztása azonban pontos megfelelőt nem ismer.

Hogy egy zenei sajátosságot is megemlítsünk: Mezei János mutatta ki, hogy ádvent II. vasárnapján a „Jerusalem surge” kezdetű responzóriumot a magyar források egyedi, sehoh másutt nem használt dallammal énekeltek (Studia Musicologica, 1988.).

Csak az esztergomi tradícióban – igaz, nem valamennyi forrásban egyformán – találkozunk azzal a megoldással, hogy az ádventi vasárnapok kis-hórái antifonájukat a Matutinumból veszik, sőt responsorium breveiket is a nocturnális verzikusokból vezetik le.

Esztergom sajátossága az, hogy a vasárnap II. Vesperásban responsorium prolixumot alkalmaz, mindig az előző Matutinum utolsó darabját ismételve. Viszont a II. vasárnaptól kezdve az I. vesperás is a Matutinumból veszi responzóriumát: mindig a sorozat 3. darabját.

Nem szigorú értelemben nevezhető sajátosságnak, mégis együttállásában jellemző a hét-köznapi saját antifona-sorozata, s élükön a köznapi Primához használt „Salvatorem expectamus” antifona.

Viszont teljesen egyedülálló mind a repertoár, mind az elosztás, mind a szerkezeti elv tekintetében az ádvent utolsó hetének néhány pekuliaritása. Tudjuk, hogy ezen az utolsó héten – Európa valamennyi lokáltradíciójában – a Laudeshez naponta új és új antifona-sorozatot imponálnak. Ugyanebben az időben indul meg a híres „Clama”-responzórium-sorozat éneklése. Az esztergomi tartomány (és ebben már nem osztozik a kalocsai, zágrábi, erdélyi stb. rítusokkal, sőt a Codex Albensisszel sem), e naptól kezdve felhagy a Matutinumban és Vesperásban a de psalterio antifonák éneklésével, s egy új antifona sola super psalmos-t ad mindkét órához. E megoldás teljesen egyedülálló, de magát a két antifonát sem találtuk meg másutt: a „Domine Deus virtutum” ill. „Dicite pusillanimes” kezdetűeket.

Nagy valószínűséggel kimondhatjuk, hogy e szerkezeti megoldás is, de maguk az antifonák is a 12. század végi esztergomi liturgikus reform alkalmával létrejött magyar alkotások. Mindenesetre a 13. századi esztergomi breviáriumban (Zágráb MR 67.) mindkettő benne van.

Ismét tágabb értelemben, de kizárólagosan magyar megoldás az, hogy ádvent III. vasárnapjától kezdve a Completoriumban új – külföldön csak a Sanctoraléban használt – antifona járul a Completorium canticumához: „A diebus Joannis Baptistae”. Jó példája annak, hogy az elosztás mennyire nem technikai kérdés, mennyi finom utalást, tartalmi összefüggést és természetesen pszichoritmikai elemet hozhat az officiumba egy jól sikerült választás.

Elhagyva most több, deskriptíve jellegzetes további elemet, legjobb lesz előadásunk végén az ádventet lezáró, egyben a magyar leleményt legszebben tanúsító antifonát idézni. Nem túl sok felé ismert, de Németországban is, Csehországban is használt darab a nem-bibliai eredetű, költött szövegű „Ave spes nostra”. Ezt többnyire március 25-én énekeltek a külföldi tradíciók, de van példa arra, hogy ádvent folyamán processzió-antifona szerepét tölti be a vesperás végén (pl. Prágában). A magyar hagyomány e tételnek rendkívüli helyet jelöl ki: Karácsony I. vesperásának elején, mielőtt a vesperás szabályos kezdőfóhásza elhangzana, gyermekszólistáknak kell az egyes Ávé-kat a templom különböző helyein gyertyával kezükben énekelni, majd mintegy összegyülekezve a kórusban, most már a felnőttekkel együtt befejezni, s csak ez után kezdheti a celebráns a „Deus in adiutorium”-ot. Kedves lehetett e szokás eleinknek, mert a 14. századi esztergomi vizitáción külön említésre érdemesnek tartják, hogy kinek dolga a karácsonyi „Ave spes”-tétel gyermek-énekesei számára gyertyáról gondoskodni. Esztergom úgy érezte, hogy ezt az antifonát még ki is kell egyenlíteni: a vesperás 5. szoltára és antifonája után – párját ritkító megoldásként – beiktat egy összefoglaló antifona-tételt (mely Dél-Magyarországon éppúgy, mint tőlünk északra befért a vesperás-antifonák ötös számába): *Gaude et laetare Jerusalem, quia rex tuus venit, de quo prophetae praedixerunt, quem angeli adoraverunt, cherubim et seraphim sanctus, sanctus, sanctus proclamant.*

László Dobszay: Charakteristische Punkte des Breviarium Strigoniense

Zur Bestimmung der Provenienz der liturgischen Kodizes kann man sich zwei – einander ergänzende, jedoch nicht miteinander zusammenfallende – Ausgangspunkte wählen. Bei dem einen versucht man die Entstehung und die weitere Geschichte des Kodexes an einen Ort Scriptorium, Notator, Possessor usw.) zu binden, beim anderen erschließt man, dem liturgischen Brauchtum welcher kirchlichen Institution der Kodex Ausdruck verleiht und dient. Im letzteren Fall baut die Ortsbestimmung auf folgenden Grundlagen auf: auf den Kenntnissen hauptsächlich vom Brauchtum der Diözese (1), auf der Berücksichtigung in erster Linie des Offiziums (2), auf der Untersuchung vieler – auch späterer – Quellen (3), auf der Beachtung vor allem der Temporale und nicht der Sanctorale (4), auf der Analyse des Repertoires, der Anordnung des Repertoires und der Strukturprinzipien (5), auf der Trennung der einzeln bezeichnenden und der in ihrem Zusammentreffen bezeichnenden Punkte (6), und zwar möglichst in Kenntnis des ganzen Materials. In der Abhandlung werden die charakteristischen Punkte des mittelalterlichen Breviers der Diözese von Esztergom unter Anwendung des Computerprogramms CAO-ECE des Instituts für Musikwissenschaft der Ungarischen Akademie der Wissenschaften aufgezählt. (*Corpus Antiphonarium Officii – Ecclesiarum Centralis Europae: s. ausführlicher die vom Institut herausgegebene, gleichnamige Informationsschrift.*)

Esztergom mai városképi és művelődési arculatát döntően befolyásolta a csekély megszakítással 140 évig tartó török uralom, valamint ennek következményei. Az érseki udvar a székesegyházi káptalannal együtt 1543-ban elhagyta a várat és Nagyszombatban illetve Pozsonyban működött tovább. A városnak és az érsekségnek 1683 után újból fel kellett építeni a szabad királyi várost és az ország egyházi központját. A középkorból sértetlenül csak a település kettős tulajdonosi jogállása maradt fenn; a világi földesúr (a város) és az egyházi fennhatóság alatt volt területek 1683 után ténylegesen is visszakerültek középkori tulajdonosaik birtokába.

Az újjáépítés folyamatában nem volt jelentéktelen, hogy a vár, a város mit tudott megőrizni, átmenteni a középkori Esztergomból. Minket ebből a folyamatból az érdekel, hogy a mai Esztergom történeti értékekkel rendelkező tudományos könyvtárai meg tudták-őrizni a középkori Esztergom könyvvelékeit.

Esztergomban jelenleg a következő történeti értékekkel rendelkező könyvtárak vannak: A Főszékesegyházi Könyvtár, Esztergomban kedvelt nevén a Bibliothéka, Simor János primás (1867–1891) könyvtára, az esztergomi egyházmegye papnevelő intézetének könyvtára, az ún. szeminárium könyvtár, valamint a ferences rendház könyvtára és a Városi Könyvtár.

Ezek a könyvtárak mai formájukban, állományösszetételükkel mind 1683 után jöttek létre. Esztergom gazdasági és kulturális fejlődésének kibontakozását késleltette, hogy a vár és környékének birtokosa, az érsek és a káptalan visszaköltözése több mint száz éven át húzódott. Ennek oka az volt, hogy az érsekek jól berendezkedtek Pozsonyban, a káptalan pedig Nagyszombatban. Esztergomban hiányoztak az életfeltételek. Az újjáépítés nehézségei miatt az érsek csak 1820-ban költözött vissza és ezután követte őt a káptalan.¹ Ekkor indultak meg a várban, a vár alatti érseki városban azok az építkezések, amelyek még ma is meghatározzák az esztergomi Víziváros hangulatát. Az 1820-as évek Esztergomának gazdasági, közigazgatási, művelődési viszonyairól egykorú forrásból, Helischer József városi tanácsos (1779–1844) kéziratban levő városleírásából tájékozódhatunk. Az oktatás magasabb színvonalát a gimnázium képviselte, amelyben a bencés rend tagjai tanítottak.² Az egykori számos szerzetesrend közül csak a ferencesek települtek vissza a török kiűzése után. A múlt század elején a rendháznak rendi főiskolája volt.³ A ferences rendház mai könyvtárának történeti anyaga 1950 után jött létre a különböző ferences rendházakból összegyűjtött kódexekből és régi nyomtatványokból.⁴ Az 1820-as években Esztergomban még csak az ún. érseki könyvtár működött, amelyet Rudnay Sándor primás 1821-ben szállítottatott vissza Pozsonyból és a volt ferences templomban (ma szeminárium) helyezett el.⁵ Ezt a könyvtárat az esztergomi érsekek Pozsonyban létesítették a 18. században, a barokk kor ízlésének megfelelő formában és állományösszetétellel.⁶ Ebben a könyvtárban kalauzolta Kazinczy Ferencet 1831-ben Rummy Károly.⁷ Rudnay primás megkezdte a szeminárium visszatelepítését is Nagyszombatból, azonban csak 1865-ben fejeződött be a teljes átköltöztetés.⁸ A szeminárium könyvtára elsősorban a II. József alatt feloszlott kolostorok könyvállományából, valamint az érsekek és kanonokok könyvajándékaiból gyarapodott.⁹

A múlt században Esztergomban két kiemelkedő magángyűjtő gyarapította a várost könyvtárakkal. A Városi Könyvtár őrzi a már említett Helischer József által vásárolt könyv- és kéziratgyűjteményt, amelyet végrendeletileg a városra hagyott (1844) és 3000 Ft-ot ha-

gyományozott a gyarapítására.¹⁰ Simor János 1876-ban közkönyvtárrá nyilvánította magán-könyvtárát és a mai primási palota felépítése után, 1882-ben korszerű könyvtári berendezéssel látta el a nevét viselő könyvgyűjteményt.¹¹ Helischer József és Simor János hazai és külföldi gyűjteményekből, antikváriumokból, az akkori könyvkereskedelemben megszerezhető kódexekkel, kéziratokkal, könyvekkel gyarapította könyvtárát,¹² így ezek a kötetek a fent említett érseki, szemináriumi és ferences könyvtár kódexeihez, könyveihez hasonlóan *nem a középkori Esztergom könyvkultúrájának emlékei*.

A történeti anyaggal rendelkező könyvtárak közül egyedül a Főszékesegyházi Könyvtár eredete nyúlik vissza a középkorba. A Szt. Adalbert székesegyház jellegénél fogva gazdagabb volt liturgikus könyvekben mint egy egyszerű templom. A székesegyház mellett iskola működött. Az oktatás tartalmának fokozatos bővülésével gyarapodott a tanulmányokhoz szükséges könyvanyag is. Az esztergomi káptalan hiteleshelyi tevékenységet is folytatott. Ehhez a hazai jog ismerete elengedhetetlen feltétel volt. Az egyházi bíráskodáshoz a kánonjogban való jártasság volt szükséges. E két tevékenységet a formuláskönyvek, a dekretálisok gyűjteményei segítették, amelyek a hazai jogi szakirodalom történetének is fontos emlékei. A fenti funkciók ellátásához szükséges könyvek alkották az esztergomi egyháznak, mint intézménynek a könyvtárát. Mivel a feladatokat nagy általánosságban a főszékesegyházi káptalan tagjai látták el, a köztudatban a káptalani könyvtár elnevezés rögzült. A Főszékesegyházi Könyvtár mai állományösszetételével 1855-től létezik. Ekkorra készült el a mai könyvtárárpület. 1853-ban szállították át Nagyszombatból az ún. érseki-káptalani könyvtárát, azaz a 16–17. századi érsekek és a székesegyház könyvtárát. 1855-ben ezt a könyvtárát egyesítették az 1821-ben Pozsonyból idehozott érseki könyvtárral és ekkor kapta – eredeti rendeltetésének megfelelően – a Főszékesegyházi Könyvtár nevet.¹³

Minket ebből az állományból a középkori Esztergom könyvkultúrája érdekel. A könyvtár kódexeinek a proveniencia illetve possessor vizsgálatát azért végeztük el, hogy kétséget kizáróan megállapíthassuk, melyek azok a kódexek, amelyek Esztergomban íródtak, illetve melyek voltak esztergomi tulajdonban a középkorban.¹⁴ *Az esztergomi egyház középkori könyvtárának állományába tehát csak az 1543 előtti esztergomi eredetű és használatú kódexek, nyomtatványok tartoznak.* A Főszékesegyházi Könyvtár állományában kétséget kizáróan két kötet felel meg a fenti kritériumoknak. A Ms II. 3. jelzetű, Perugiai Bernát kódexe néven idézett 12. századi kódexet a rajta levő közel egykorú beírás szerint Bernát ajánlódokozta Szt. Adalbertnek, azaz a székesegyháznak. A másik Nyás Dömötör formuláriuma, amely az 1511–1521 között esztergomi szentszéki döntéseket tartalmazza. (Ms II. 507.)¹⁵

A következőkben egy látszólagos kitérőt szeretnék tenni a fentebb nagyon tömören megfogalmazottak indokolására. A magyarországi szakirodalomban a kódexeket általában felfedezőjükről, őrzési helyükről vagy egyik tulajdonosukról nevezték el. Ez számos esetben komoly tudományos félreértések alapja, amennyiben ebből indulnak ki a kódex származása, azaz provenienciájának meghatározásában.

Gyulafehérvárott őrzik a Beneéthy formuláskönyvet. (Batthyaneum R I 152.) Beneéthy Mátyás az esztergomi szentszék jegyzője volt Tommaso Amadei és Nyás Dömötör vikáriussága idején (1504–1512). Az érsekkel együtt a szentszék is a török ostrom elől Pozsonyba menekült és így a pozsonyi káptalannál maradt az esztergomi szentszék jegyzőkönyve. A pozsonyi káptalantól szerezte meg Batthyány Ignác és vele együtt került a kötet Gyulafehérvára. Nem indokolt tehát Július Sopko véleménye, hogy a Beneéthy formuláskönyv a mai Szlovákia területéről származik, mivel Beneéthy Mátyás a Csallóközben született.¹⁶ Az ő formuláskönyvének ugyanis egyenes folytatása a már említett Nyás féle formularium. Mindkét esetben az esztergomi származás és használat kétségtelen. A kézirat tulajdonosai, azaz pos-

ssessorai már nem meghatározók a formulárium középkori használatában, csak a későbbi sorsának rekonstruálásában játszanak szerepet.

Jordánszky Elek esztergomi kanonok 1820-ban kapta Fába Mátyástól a róla elnevezett magyar nyelvű bibliafordítást. Halála után (1840) került a kódex a Főszékesegyházi Könyvtárba. A kódex eredete még nem tisztázott, possessorait csak a 18. századtól ismerjük. A nagyszombati klarisszák tulajdonában volt a kolostorok felosztásakor.¹⁷ Tehát ez a kódex nem tartozik bele a középkori Esztergom könyvkultúrájába.

A kódexek eredete, származása és használata, eredeti tulajdonosa nem mindig dönthető el kétséget kizáróan. Különösen akkor, ha erre semmiféle támpontot nem nyújt a kódex szövege és nem rendelkezünk adatokkal a későbbi tulajdonosokra, használókra sem. Abban az esetben, ha díszített vagy hangjelzéssel ellátott kódexről van szó, nagy segítséget jelent a kódexek képzőművészeti, zenei vizsgálata. Ha ezek eredményei összhangban vannak a szövegvizsgálati és könyvtártörténeti kutatások megállapításaival, közelebb juthatunk a kódex származási helyének, esetleges használatának a meghatározásához. Pl. a Bakócz graduale keletkezési körülményei máig sem tisztázottak. A kódex Oláh Miklós érsek magántulajdonában volt, aki 1555-ben ajándékozta az esztergomi egyháznak, már Nagyszombatonban. Tartalma és dallamvariánsai alapján Szendrei Janka az esztergomi rítus képviselőjének tartja és véleménye szerint az esztergomi egyház használatára tervezték. Az esztergomi használatot azzal indokolja, hogy az érsek és a káptalan jogilag különálló, tehát a graduale Bakócz halála után az esztergomi érsek tulajdonában maradt és a hivatalos ajándékozás így nem zárja ki a folyamatos esztergomi használatot.¹⁸

Esztergomban a középkorban azonban nemcsak a székesegyház rendelkezett könyvgyűjteménnyel. Külön könyvtára volt egy speciális magyar oktatási intézménynek, a Collegium Christinek.¹⁹ A kollégium a szegény sorsú tanulók külföldi tanulmányait tette lehetővé, jogilag a káptalanhoz tartozott, anyagilag független volt tőle. A meglévő kódexek alapján és utalásokból is tudomásunk van arról, hogy az esztergomi társaskáptalanoknak, Esztergom város egyházainak, plébániáinak, egyházi és világi személyeknek a birtokában is voltak kódexek és bizonyosra vehetők a szerzetesrendek könyvgyűjteményei is.²⁰ Itt csak példák említésére van lehetőség. Vitéz János közismert magánkönyvtárán kívül ismeretesek Bakócz Tamás könyvei is.²¹ A Szt. Miklós templom plébánosának, Szegedi Lukácsnak Johannes Burgo egyik műve, a Pupilla oculi 1522-es kiadása, Esztergom város jegyzőjének, Sápi Istvánnak egy nyomtatott kánonjogi gyűjtemény volt a birtokában, melynek kötése is Esztergomhoz kapcsolható.²²

A fennmaradt kódexek tartalmi elemzéséből, a város polgárainak, a káptalan tagjainak iskolázottságából²³ a könyvtulajdonosok foglalkozásából a középkorvégi Esztergom műveltségi színvonalára lehet következtetni. Ebben az ismertetésben csak utalni tudunk arra, hogy az így nyert kép összhangban van Mályusz Elemérnek a középkori világi értelmiség műveltségére vonatkozó megállapításaival: „... Az értelmiség műveltsége ekkor még egyházi jellegű ... ekkor még valóban az egyházi társadalom járt elől, a világi intellektuális réteg pedig csak követte.”²⁴

Esztergomban jelenleg ezt a műveltséget hordozó könyv- és könyvtári kultúrának néhány hírmondóját találjuk csak. Hová lettek a középkori Esztergom könyvei?

A külföldi könyvtárakban végzett kutatások már a múlt században ismertté tették Esztergomból elkerült kódexeket.²⁵ A középkori Esztergom könyvtártörténetéhez összefüggő új forrásanyagot Csapodi Csaba kutatási tártak fel. A Budáról 1686-ban Bécsbe szállított kódexek és nyomtatványok 10%-a esztergomi vonatkozású.²⁶ A középkori esztergomi könyvtári kultúra jelenleg ismert emlékei többek között Bécsben, Salzburgban, Pozsonyban találhatóak.²⁷ A külföldi könyvtárak magyar vonatkozású anyagának folyamatos számbavéte-

le reményre jogosít fel újabb 1543 előtti esztergomi eredetű vagy használatú kódexek, nyomtatványok felbukkanására. A jelenleg ismert kódexek, nyomtatványok tartalmi feldolgozásával pedig azt reméljük, hogy közelebb jutunk az esztergomi gyűjtemények szétszóródásának lehetséges okai és módja tisztázásához.

A középkori Esztergom anyagi és szellemi kultúráját csak rekonstruálni tudjuk. Egy esztergomi polgár visszaemlékezve az 1530-as évek Esztergomára, 18 épületet név szerint említett, ezek közül 10 egyházi volt. Elbeszéléséből kitűnik, hogy jól ismerte a székesegyház, a vár különböző részeit. Ismerősei közül névvel hivatkozott az érsekség gazdasági ügyintézőire és megemlítette Adorján deákot is. Vallomásában olvasható, hogy a városban a Szt. Péter templomban „egy nagytanultságú ember lakott.”²⁸ Ennek az Esztergomnak a gazdasági és szellemi kultúráját megsemmisítette, fejlődését megszakította a török fennhatóság. Egyháziak és polgárok, épületek, képzőművészeti alkotások, könyvek pusztultak el. Az életbenmaradtok a menthető értékekkel részben elmenekültek, részben török alattvalóként helyben maradtak. Számosan török fogságba estek, mint a fenti idézet vallomástevője.

A középkori Esztergom anyagi és szellemi kultúrájának sorsát érzékeltetni tudjuk a Temesvári Miklós személyéhez kapcsolódó emlékanyaggal. A Balassi Múzeum 1987. évi A középkori Esztergom és Székesfehérvár c. kiállításán látható volt Temesvári Miklós egyházi jogi doktor, esztergomi vikárius, éneklőkánonok, szentistváni prépost (1425–1457) oklevele, amelyben sírkövének feliratát fogalmazta meg. Ennek alapján tudták azonosítani az ásatásokkor előkerült és itt kiállított sírkőtöredéket.²⁹ Bécsben egy 15. századi kánonjogi kódexben fennmaradt egy levél, amelyet Péter váci püspök „Venerabili patri domino Nicolao decretorum Doctori, Cantori canonico et Vicario Strigoniensi” címmel látott el.³⁰

JEGYZETEK

1. KOLLÁNYI F.: Esztergomi kanonokok. 1100–1900. Esztergom, 1900. XXI–XXII.

2. [Helischer József]: *Statistico, historico-topographica descriptio Comitatus Strigoniensis synoptica adornata a quodam Historiophilo Municipi Strigoniensi*. Strigonii, mensibus Octobri, Novembri, et Decembri 1827. Rummy Károly György másolata. MTAK Kéziratár, Földrajz 4-r. 5. 80v, 84v–85r. Vö.: HEGEDŰS R.: Adalékok Esztergom művelődéstörténetéhez a múlt század harmincas éveiből. Esztergom évlapjai 1983/381., 388. 16., 18. jegyzet. A gimnáziumot Széchényi György érsek alapította 1687-ben és a jezsuiták vezették. A rend feloszlása után a ferencesek tanítottak, majd II. József idején világiak. A szerzetesrendek visszaállítása után kapták meg a gimnáziumot a bencések. Magyarország vármegyéi. Esztergom vármegye. Bp., é. n. 127. A város iskoláiról az 1830-as években uo. 119.

3. Helischer József i. m. 85r.

4. Nagy László szíves szóbeli közlése alapján.

5. Ocs[ovszky] F[erenc]: Az esztergomi főegyház könyvtára. Religio 1856. I. félv. 3. sz. 17.

6. A könyvtár történetét 1820-ig, az érsek Esztergomba való visszaköltözéséig dr. Kovách Zoltán (1930–1981) könyvtárigazgató 1964-ben írta meg. Összefoglalása a mai napig az egyetlen feldolgozása a könyvtár történetének. Az állományösszetétel történetét saját kutatásai alapján számos adattal bővítette. KOVÁCH Z.: Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár története a 11. sz. tól 1820-ig. Esztergom, 1964. Egyetemi szakdolgozat. 55–58.

7. Rummy Károlyt az érsek a presbyteriumban (papnevelő) a jogtörténet tanárának nevezte ki. L. Hegedűs Raymond i. m. 376–378., 380–382.

8. Magyarország vármegyéi i. m. 128.

9. Uo. 176.

10. SZINNYEI J.: Magyar írók élete és munkái 4. 658. (Heliser névalakban).

11. Esztergom, Primási Levéltár Simor Cat. C. fasc. 3/3 No 665., 764., 1537, 1650/1876.

12. Helischer Subich Ferenc királyi ügyigazgató 2538 kötetes könyvtárát, kézirat- és térképgyűjteményét szerezte meg. Szinnyei i. m. uo. Simor János könyvtárának katalógusa: SUJÁNSZKY A.: *Catalogus bibliothecae Johannis Cardinalis Simor secundum cognominem auctorum descriptus Strigonii*, 1877.

13. A könyvtárak egyesítését 1852. márc. 11-én határozták el. L. Ocsovszky i. m. 17–18.

14. KÖRMENDY K.: A Knauz-hagyaték kódextöredékei és az esztergomi egyház középkori könyvtárának sorsa. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának közleményei. Új sorozat 7. Bp., 1979. 24–26.

15. Perugiai Bernát kódexére Wehli Tünde nem fogadjuk el a kódex eredetire vonatkozó korábbi feltevéseket, amelyek megengedik az esetleges magyarországi eredetet. Szerinte a kódex a dél-német-bajor festészet 1160-as évekkal kezdődő, fejlődést nem képviselő terméke. Vö. WEHLI T.: Perugiai Bernát kódex és a Pray-kódex helye a középkori magyar könyvfestészetben. *Ars Hungarica* 3(1975) 198., 200. Az ajándékozást megörökítő mondat: „Hunc codicem dedit P[ern]

h[aj]rdus s[an]c[t]o Adalberto." Ugyanígy Szt. Adalbertnek illetve egyházának szól az adományozás ÖNB Cod. lat. 2295. L.: CSAPODI CS.: A budai királyi palotában 1686-ban talált kódexek és nyomtatott könyvek. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei. Új sorozat 15. Bp., 1984. 49. tétel. Nyás Dömötör formuláriumára I. BÓNIS GY.: Olasz vikáriusok Magyarországon a reneszánsz korában és a Beneéthy formuláskönyv. Levéltári Közlemények 44-45 (1974)89-100.

16. SOPKO, J.: Stredoveké latinské kódexy slovenskej proveniencie v Maďarsku a v Rumunsku. Matica Slovenská, 1982. 336. tétel.

17. CSAPODI CS.: A Jordánszky kódex. Tanulmány a kódex facsimile kiadásához. Bp., 1984. 3.

18. Kódexek a középkori Magyarországon. Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban. Bp., 1985. 186. tétel.

19. KÖRMENDY K.: Az esztergomi Collegium Christi és könyvtára a XIV-XVI. században. MKSze 99(1983) 1-20.

20. A Szt. István társaskáptalan könyveire I. KÖRMENDY K.: A Knauz hagyaték 20. A szentgyörgyemezei prépostság kikölcsozött könyveit nem adták vissza. Bakócz Tamás 1504. ápr. 18-án a kiközösítés terhe mellett kötelezi a kölcsozöket a könyvek visszaadására. Kollányi 124. Esztergomban két rendnek volt studium generale-ja, a ferenceseknek és az ágostonosoknak. Vö. MEZEY L.: Deák és Európa. Bp., 1979. 171., 285. Az egyházi intézményekre I. GYÖRGY GY.: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza II. Bp., 1987. 237-289. Ebben a szellemi környezetben íródott az ágostonos kolostorban Szt. István király verses históriája a 13. század végén. MEZEY i. m. 209. Tarnai Andor a Szt. István protomártír társaskáptalan egyik szláv nyelvet is ismerő tagját véli a Legende sanctorum regni Hungarie in Lombardia historia non continente 1511-es krakkói kiadása szerkesztőjének. TARNAI A.: „A magyar nyelvet írni kezdik.” Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. Bp. 1984. 80., 86.

21. CSAPODI CS.: Bakócz Tamás a humanista. ITK 87(1983) 59-66.

22. Lucas Segedinus plebanus Ecclesie Parochialis Beati Nicolai Strigoniensis possessor bejegyzés olvasható Johannes de Burgo: Pupilla oculi, Strassburg, 1522. nyomtatványban. Pozsony, Káptalani Könyvtár, (Bratislava, Kapitulná kniznica) Theol. Mor. 39. Az adatot Csapodi Csabának köszönöm. „Liber Stephani de Saap, notarii Civitatis Strig” bejegyzése van az esztergomi Főszékesegyházi könyvtár Inc. II. 8. XV. kötetének. I. SZ. KORONAY É.: Magyar reneszánsz könyvkötések. Művészettörténeti füzetek 6. Bp., 1973. 156. tétel. A kötet kötése a Missale Strigoniense csoportba tartozik, 1500 körüli. Esztergomban könyvkötő létezésére I. IVÁNYI B.: Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon. 1331-1600. Az OSzK kiadványai 4. Bp., 1937. 21. tétel. A bazilika építéskor előkerült könyvtábla csat-képét közölte MATHES, J. N.: Veteris arcis Strigoniensis descriptio. Strigonii, 1827. 83. Tab. IX. Lit. C.

23. Esztergom városának polgárainak egyetemrejárásáról: KUBINYI A.: A középkori magyarországi városálózat hierarchikus térbeli rendjének kérdé-

séhez. Településtudományi Közlemények 23. Bp. 1971. 58-78. A káptalan tagjainak iskolázottságáról. KÖRMENDY K.: Literátusok, magiszterek, doktorok az esztergomi káptalanban. In: Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Bp., 1986. 176-202.

24. MÁLYUSZ E.: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp., 1971. 376., 377.

25. KNAUZ N.: Kortan. Hazai történetünkhez alkalmazva. Bp., 1876. 117-129. Kéziratok anyaggyűjtése esztergomi kódexekkel kapcsolatban; MTAK Kézirattár Ms 4553/2-5. CSONTOSI J.: A müncheni könyvtár hazai vonatkozású kéziratjai. MKSze 1882. 202-240. Uő: Az esztergomi főegyházi könyvtár kéziratjai. Uo. 306-307. Uő: A bécsi udvari könyvtár hazai vonatkozású kéziratjai. MKSze 1884. 157-308.

26. CSAPODI CS.: A budai királyi palotában... 1., 4., 6., 8., 10., 12., 13., 14., 15., 17., 20., 21., 24., 27., 30., 32., 34., 44., 49., 55., 69. tétel. Ösnyomatványok... 5-6., 12. tétel.

27. Salzburg, Universitätsbibliothek M II. 11. Pálóczy György breviáriuma. Kódexek a középkori Magyarországon 106. tétel. Salzburgba Beckensloer esztergomi érsek Esztergomból Salzburgba való távozásával kerültek kódexek. CSAPODI CS.: A középkori magyarországi könyvtárak története. In: Kódexek a középkori Magyarországon 25. Vö. CSAPODI-GÁRDONYI K.: Die Bibliothek des Johannes Vitěz. Bp., 1984. A Pozsonyban levő kötetekre I. 22. jegyzet valamint Pápóczy Imre könyve. KOTVAN, I.: Inkunábulj kapitulnej kniznice v Bratislave. Martin, 1959. 68. tétel. A székesegyház Szt. Jakab oltárának könyve. Uo. 32. tétel. Ez az összefoglalás az eddigi szakirodalom és a jelenleg is folyó kutatás alapján történt. Így a példák a kutatás lehetőségeit érzékeltetik és nem lépnek fel a teljesség igényével.

28. Poór Mihály esztergomi polgár 1539 körül Esztergom környékén török fogságba került. Szerencsés hazatérése után az ifjú Perényi Ferencnek adta ki magát. Perényi Gábor kérésére I. Ferdinán az egri káptalant megbízta a kihallgatással. Fűzér várában 1548. máj. 10-én tett vallomást az akkor magát már Poór Mihálynak nevező ál-Perényi Ferenc. Erről jelentést az egri káptalan 1550. jan. 9-én tett. L.: DÉTSHY M.: A hódoltság előtti Esztergom egy vallomás tükrében. Esztergom évkönyve 1983/410-415., 417-419.

29. Vö: KOVÁCH Z.: Vitéz János emlékkiállítás Esztergomban. MKSze 89(1973) 223.

30. Wien, ÖNB Cod. lat. 4227. CSAPODI CS.: A budai királyi palotában... 32. tétel. A levél címettje csak Temesvári Miklós lehet, aki 1425-1457 között volt a káptalan tagja. A címzésben szereplő összes titulusként birtokosa volt. (Kollányi 90.) A levélíró Péter váci püspök Agmándi Péter. (Kollányi 94., CHOBOT F.: A váci egyházmegye történeti névtára. I. Az intézmények története. Vác, 1915. 31-32.) Említés történik még István szenttamási prépostról. 1443-tól van adat Botos István szenttamási prépostságáról. (Kollányi 94.) Botos István kancelláriai pályafutását ismerteti és értékeli BÓNIS GY.: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Bp., 1971. 159-160. A levélnék 1450 előtt kellett íródnia, mivel Agmándi 1450-ben meghalt, Temesvári rangjai között nincs említve a Szt. István társaskáptalan prépostsága, amit szintén 1450-ben szerzett meg.

Kinga Körmendi: Mittelalterliche Büchersammlungen von Esztergom

Die Publikation über die mittelalterlichen Büchersammlungen von Esztergom ist die Zusammenfassung der bisherigen Literatur und der Ergebnisse der auch gegenwärtig laufenden Forschung. Sie behandelt anhand für charakteristisch gehaltener Beispiele die Möglichkeiten, Richtung und Resultate der Forschung. Im mittelalterlichen Esztergom besaßen vor allem die kirchlichen Institutionen (die Kathedrale die Stifte die Klöster und die Pfarren) Bibliotheken, deren Bestand liturgische Bücher, Lehrbücher, Handbücher des weltlichen und kirchlichen Rechts, die zur seelsorgerischen Tätigkeit notwendigen Predigtensammlungen und Bußbücher ausmachten. Die Büchersammlung von János Vitéz ist zwar unter den Privatbüchereien der Erzbischöfe die berühmteste, jedoch nicht die einzige gewesen. Bekannt sind noch weitere Kodizes und Inkunabeln, die sich in Privatbesitz geistlicher und weltlicher Personen befanden. Eines der bedeutendsten Denkmäler der mittelalterlichen Bildungsgeschichte von Ungarn stellen die vom Beginn des 15–16. Jahrhunderts überlieferten Bände der Bibliothek des Collegium Christi dar.

Die mittelalterliche materielle und geistige Kultur von Esztergom wurde unter der Türkenherrschaft zwischen 1543 und 1683 vernichtet. Diese Kultur kann – aufgrund der überlieferten Denkmäler – nur rekonstruiert werden. Laut bibliotheksgeschichtlicher Forschungen verfügt im heutigen Esztergom allein die Diözesanbibliothek über Bände, die zum Bücherbestand der mittelalterlichen Stadt gehörten.

Die Kodizes und Drucke der Bibliotheken und Bücherbesitzer des mittelalterlichen Esztergom wurden nach 1543 teils vernichtet, teils zerstreut. Die meisten davon sind in Wien zu finden, wohin der Großteil im Jahre 1686 von Buda kam. Mehrere Drucke befinden sich in Preßburg (Pozsony, Bratislava). Durch die umfassende inhaltliche und bibliotheksgeschichtliche Bearbeitung der Kodizes und Inkunabeln kann man nicht nur der Klärung des Problems der Zerstreung der mittelalterlichen Büchersammlungen von Esztergom näher kommen, sondern auch über die Kultur dieser Stadt im Mittelalter ein fester umrissenes Bild gewinnen.

ADALÉKOK A KÖZPONTI SZEMINÁRIUM POZSONYBÓL SZÁRMAZO KÓDEXTÖREDÉKEINEK PROVENIENCIÁJÁHOZ

Egy kódextöredék értékét elsősorban kora s a néhány sornyi (oldalnyi) szöveg jellege határozza meg. A korai töredékek és a kis számban fennmaradt szövegek az európai szöveghagyományt gazdagítják. A hazai kódextöredékek közt kevés az európai jelentőségű darab. A 1974 óta rendszeresen folyó magyarországi fragmentum-kutatás nem is ilyen töredékek „felfedezését” célozta meg, hanem a rendkívül szegény hazai forrásanyagot egy új forrásterület bevonásával, feltárással kívánja gazdagítani, kézzelfogható dokumentumokat nyújtva középkori művelődési képünk pontosabb körvonalazásához. Ebben a perspektívában kulcskérdéssé válik az, hogy mennyire megbízhatóak a 16–17. században könyvkötő anyagként felhasznált kódexek középkori magyarországi keletkezésére illetve használatára vonatkozó megállapításaink.

Az első katalógus kötet (*Fragmenta codicum in Bibliotheca Universitatis Budapestinensis. Recensuit L. Mezey, Bp., 1983*) e tekintetben nem volt eléggé meggyőző, ti. a recenzensek egybehangozóan a proveniencia-kérdést tartották az egyetlen komolyan vitatható pontjának. Mivel az Egyetemi Könyvtár anyagához szorosan kapcsolódó központi szemináriumi töredékanyag katalógusa (Budapest, 1988) azonos elvek alapján készült, szükségesnek tűnik néhány módszertani kérdést tisztázni.

Az egykori kódex magyarországi keletkezését (a *provenientia originis Hungarica* terminus ezt jelenti a katalógusban) a magyar vonatkozású tartalom, illetve bizonyos formai jegyek bizonyíthatják. Egy magyar krónika-töredék vagy egy esztergomi rítusú liturgikus töredék esetében a tartalmi jegyek eligazítóak. Egy hangjegyes töredék lokalizálásánál viszont a formai jegyek is nagy súllyal esnek latba: a magyar notáció szavatolja a magyar provenienciát. Néhány esetben a könyvdíszítés nyújt biztos fogódzót. A magyarországi eredetű kódexek összehasonlító íráselemzésének elvégzése után remélhetőleg az írást is felhasználhatjuk esetenként mérvadó lokalizációs eszközként.

A magyarországi keletkezés mellett szóló érvek híján (abban az esetben is, ha ellenérvek nem zárják ki a magyar provenienciát) a *provenientia originis incerta* kifejezést használjuk. Az egykori kódex középkori magyarországi használatára utaló *provenientia usus Hungarica* terminus nem egészen szerencsés, mert félreértések forrása volt. Magyarországi használatúnak csak abban az esetben tételezünk fel egy kódextöredéket, ha ezt (illetve a kódex könyvkötő anyagként való hazai felhasználását) valóban be tudjuk bizonyítani.

Az „örzökönyv”, melyről a töredéket lefejtettük, önmagában ritkán eligazító, hiszen még ha korabeli (16–17. századi) magyar tulajdonos bejegyzés van is benne, külföldi nyomtatvány esetében akkor sem dönthető el, hogy bekötve, vagy bekötetlenül került Magyarországra. A magyarországi használatot valószínűnek csak a következő esetekben tekinthetjük: 1. Ha a töredék magyarországi nyomtatvány kötéstáblájáról került le. 2. Ha a töredék alól kibontott tömítő anyagban magyar nyelvű vagy magyar vonatkozású darabokat találunk. 3. Ha több, különböző helyen nyomtatott könyvről ugyanannak a kódexnek a darabjai kerülnek le. 4. Ha több, különböző helyen nyomtatott könyvről lefejtett töredék alól azonos tömítőanyag kerül elő. Még ezekben az esetekben sincs teljesen kizárva, hogy a könyvkötő nem külföldön vásárolta-e az olcsó kötőanyagot, a beírt pergament.

A töredék eredetének, illetve egykori magyarországi használatának megállapításánál együtt kell vizsgálnunk a töredéket, az őrzökönyvet, a tömítőanyagot, s tekintettel kell len-

nünk az összes többi ismert töredékre is, hogy nem bukkan-e fel másutt a kódex egy másik lapja. De tisztában kell lennünk annak az állománynak a történetével is, melyhez a töredéket hordozó könyv tartozik.

A Fragmenta codicum katalógus-sorozat első kötete az Egyetemi Könyvtár 300 töredékét, második kötete a Központi Szeminárium 246 töredékét írja le. A Központi Szemináriumban a töredékeket hordozó őrzőkönyvek ahhoz az állományhoz tartoznak, melyet a múlt század elején az Egyetemi Könyvtár adott át a Szemináriumnak, s melynek forrása a jezsuita – illetve a II. József féle kolostorfelosztásokból származó abolíciós anyag. Bár a két állomány szervesen összetartozik – ezt fejezi ki az I/1 és I/2 kötet megjelölés –, a Szeminárium őrzőkönyvei javarészt mégis egységes állományt alkotnak, tükrözve a múlt századi válogatás szempontját. A kódextöredékbe kötött könyvek 70%-a protestáns kolligátum. Másrészt 102 kötetben szerepel a pozsonyi jezsuiták S. Salvator Kollégiumának possesszor-bejegyzése (sokkal nagyobb arányban, mint az Egyetemi Könyvtár esetében). Ezt az őrzőkönyv csoportot elemezzük.

A pozsonyi jezsuiták tulajdonképpeni könyvtára a Káptalan utcai rezidencia épületében volt. A Salvator Kollégium önálló könyvtárának története a pozsonyi evangélikus gyülekezet történetével, közelebről annak egyik legtragikusabb eseményével kezdődik. A pozsonyi evangélikus egyházkerület első lelkésze 1606-ban foglalta el állását, első templomukat 1638-ban a Szentháromság tiszteletére szentelték, gimnáziumukat 1656-ban avatták fel. 1672. július 8-án Kollonich Lipót vezetésével a katolikusok erőszakosan birtokukba vették valamennyi fontos intézményüket. A Szentháromság templomot Szelepcsényi érsek szeptemberben átszentelte az Údvözítő (Salvator) tiszteletére, s az evangélikus gimnáziummal együtt a jezsuiták kapták meg. Ekkor kezdődik a S. Salvator Kollégium Historia domus-a (Historia collegii Posoniensis ad S. Salvatorem Societatis Jesu ab anno 1672 usque 1720. Egyetemi Kt. Fol. Ab 98). A kulcsokat 1673. január elsején vették át ünnepélyesen, köztük az iskolaét, s benne a három könyvtárszobáét. Ezek közül kettőt a luteránus diákok használtak nemrégiben tanáraikkal közösen, a harmadik pedig Peringernek, az iskola rektorának a magánkönyvtára volt. Az új könyvtárszerzeményt a jezsuiták két egymás fölötti kis szobában helyezték el a sekrestye fölött: magasabban mintegy 3500 kötetet „qui haeretici sunt et scandalosi”, 4000 katolikus illetve az egyházat nem sértő könyvet pedig egy szinttel lejjebb. 2000 duplumot elégettek, vagy „in usus varios distraximus” – vallja az évkönyv. (A fentiekre vonatkozó legfontosabb irodalom: 1. Markusovszky Sámuel: A pozsonyi ág. hitv. evang. Lyceum története. Pozsony 1896. – 2. Schrödl József: A pozsonyi ág. hitv. evang. egyház-község története I. Pozsony 1906. – 3. Schönvitzky Bertalan: A pozsonyi kir. kath. Főgymnasium története. Pozsony, 1896. – 4. Az idézett Historia domus.)

Ez az evangélikus örökség az, amit birtokba véve a Kollégium, a következő tulajdonosi bejegyzéssel látott el: „*Collegii Societatis Jesu Posonij ad S. Salvatorem 1690*”, „1692”, „1697”. Ennek részletezése azért fontos, mert az évszám harmadik tagja háromnak, hétnek és kilencnek egyaránt olvasható. (A negyedik tagnál sem egyértelmű, hogy négynek vagy hétnek értelmezendő-e.) Az egyetemi könyvtári katalógus kötetünkben 1632- és 1672-ként szerepel többször; az állomány történetét alaposabban megismerve látjuk, hogy helytelenül.

1773-ban feloszlatták a jezsuita rendet. 1782. novemberében Kovachich Márton, az Egyetemi Könyvtár segédőre megbízatást kapott, hogy az országban található tiltott és eretnek könyveket, továbbá mindazokat a műveket, melyek az Egyetemi Könyvtár céljaira szükségesnek mutatkoznak, foglalja le, és szállíttassa be. A pozsonyi kollégiummal kapcsolatban Kovachich 1783. február 20-án jelenti, hogy a munkát elvégezte és valamennyi könyvről cédula készült az Egyetemi Könyvtár Generál Indexe számára, valamint egy összefoglaló jegyzék. Ez sajnos nyomtalanul eltűnt, sem az EK-ban, sem az OSzK-ban őrzött Kovachich hagyaté-

ban nem találtam. Az elhozott könyvek számára viszont egy másik jelentésben rábukkantam, 1308 kötetről van szó (Instrumenta II, 180v, OSzK Fol. Lat. 69). Ez az anyag került, mint említettem, java részben a Központi Szemináriumba.

Az egykori tulajdonos az értéktelenebb könyveket, füzeteket (ezekből vastag kolligátumokat csináltatva), olcsón, kódexlapokba köttette. A töredékkutatás szempontjából az a kérdés, hogy ezek a kötések hol készültek.

Emeljünk ki néhány töredék-csoportot az anyagból.

A 97-es és a 103-as töredéket közös magyar kísérő köti össze. Ez Telegdi Miklós prédikációinak 1577-es bécsi kiadása (RMNy 374). A 97-es töredéknek egy másik magyar kísérője is van, Káldi György prédikációi 1631-es pozsonyi kiadásának egy lapja (RMNy 1510). A 97-es töredék egy 18 darabból álló, Frankfurtban, Wittenbergben, Lipcsében stb. 1604 és 1630 között nyomtatott protestáns kolligátumról (BBa 16) került lefejtésre. A 103-as töredék egy 1620-as lipcsei nyomtatványról (BBe 15). Az utóbbi egyetlen possesszor-bejegyzése a pozsonyi jezsuita kollégiumé 1690-ből. Az előbbiben a pozsonyi kollégium mellett (1690) a kötet egyes darabjain Johannes Stumpf neve négyszer szerepel. (Stumpf a hesseni Alsfeldből származott, 1611-ben vállalta el a morvaországi Znaimban az ottani luteránus gyülekezet vezetését. 1623-ban hívta meg a pozsonyi tanács első lelkésznek Pozsonyba. 1632-ben halt meg.) Nevét azért kell külön kiemelni, mert hússzor találkozunk possesszor-bejegyzéseivel különböző nyomtatványokon a töredékbe kötött anyagban. Visszatérve a fenti töredékekhez: mindkét töredék tartalmilag is Magyarországhoz köthető: az egyik egy esztergomi vesperale, a másik egy pálos antiphonale. A két könyvet tehát egyszerre, Pozsonyban kötötték, két egykori magyarországi kódex lapjaiba, 1631 után (cf. kísérő). A kötés jellemzői: a könyv töredékbe kötött, metszése mélyzöld, oromszegése drapp és fehér szállal varrott.

A 15-ös és 16-os számú töredék egy 14. század eleji Biblia két lapja. Az első egy 14 darabos ulmi kolligátum (BBk 12, 1619–1625) kötéséül szolgált, tömítőanyagként Werbőczy Tripartituma 1599-es bécsi kiadását használták. A kolligátumot a pozsonyi jezsuiták 1697-ben látták el tulajdonos-bejegyzésükkel. A GGg 16-os jelzetű protestáns kolligátum (1616–1622), melyről a 16-os töredék került lefejtésre, nemcsak a Tripartitum egy másik töredékét őrizte meg makulatúraként, hanem Zvonarics Mihály: Pápa nem pápa c. 1603-ban Keresztúron nyomtatott művének egy lapját is. A címlapon a jezsuiták 1690-es bejegyzése olvasható. A kötés az előző töredék-párost is jellemző zöld metszés, drapp-fehér oromszegés. A pozsonyi kötés itt sem vonható kétségbe, s joggal tehető fel a Biblia egykori magyarországi használata. Ebbe a kötés-típusba tartoznak a 122–123–124-es töredékek őrzőkönyvei, melyekről egy 15. század második feléből való graduale 3 lapját fejtették le. A 122-es töredék kísérője Pázmány Kalauzának 1613-as pozsonyi kiadásából való. Mindháromban szerepel a jezsuita possesszor-bejegyzés.

29 darab ilyen típusú kötés van a Központi Szeminárium protestáns kolligátumai között. Az ezekről lefejtett töredékek: 15, 16, 23, 71, 80, 91, 92, 94, 95, 97, 103, 122, 123, 124, 148, 156, 159, 166, 168, 174, 176, 178, 204, 205, 219, 225, 231. (A 31-es és 147-es töredék őrzőkönyvében nincs S. J. possesszor.) Ezeket a töredékeket, illetve azokat a kódexeket, melyeket a pozsonyi könyvkötő felhasznált, joggal tekinthetjük magyarországi használatúnak. Megerősíti ezt még az is, hogy a kurzivált töredékszámok párosával-hármasával egymással is összefüggnek (közös kísérő, azonos kódex stb.).

Kérdés, hogy a jezsuiták vagy még az evangélikusok köttették-e be ezt az anyagot. Én inkább az evangélikusoknak tulajdonítom ezt a kötéstípust, mivel több esetben az előzéklapon van possesszor-bejegyzésük, illetve tartalomjegyzék.

Nem ez a kötéstípus, de egymással esetenként összefüggő, s így szintén Pozsonyhoz köthető a következő töredék-csoport: 4, 17, 29, 67, 79, 81, 105, 111, 115, 116, 117, 118, 119, 232. Ezekhez szorosan kapcsolódnak a 30, 99, 109, 110, 114, 177 számú töredékek, de ezek őrzőkönyvében sincs S. J. possesszor.

A Salvator Kollégium tulajdonosi bejegyzését tartalmazó maradék kötetek legnagyobb része (45 db) 16. századi nyomtatvány (ill. 1606 előtti), korábbi tehát az evangélikus gyülekezet hivatalos megszerveződésénél. Ezek kötése teljesen egyedi mérlegelést igényel.

A tördékkutatásnak nem célja, hogy mindenáron magyar provenienciát, illetve magyarországi használatot bizonyítson, de minden eszközt fel kell használnia, hogy a valóban Magyarországon használt kódexekről ezt bebizonyítsa.

Edit Madas: Beiträge zur Provenienz einer Fragmentengruppe der Bibliothek des Zentralseminars zu Budapest

Durch die seit 1974 regelmäßig betriebene Erforschung der mittelalterlichen Handschriftenfragmente in Ungarn wird ein neues Quellengebiet der ungarischen Schrifttumsgeschichte erschlossen. In dieser Zielsetzung spielt eine Schlüsselrolle, wieweit unsere Feststellungen einer ungarischen Provenienz bzw. einer ungarischen Benutzung des beschriebenen Fragments zuverlässig sind. Wenn das Fragment vom Einband eines in Ungarn gedruckten Buches abgelöst wird, oder zur Einbandmakulatur auch Schriftträger mit ungarischen Texten verwendet wurden, aber auch wenn Blätter des gleichen Codex, bzw. Stücke aus dem gleichen Makulaturmaterials in mehreren, aber in verschiedenen Orten gedruckten Büchern entdeckt werden, darf die ungarische Benutzung des ehemaligen Codex mit geringem oder größerem Vorbehalt angenommen werden. Jene Bände der Seminarbibliothek, die Pergamentfragmente aufweisen, sind zumeist Kolligate protestantischen Ursprungs. 102 Bände davon tragen den Besitzervermerk des Collegiums S. Salvatoris der Preßburger Jesuiten. Die Kirchen und Schulen lutherischer Konfession wurden in Preßburg 1672 durch die Katholiken übernommen. Die luth. Trinitätskirche wurde zur Salvatorikirche umbenannt, bzw. neu konsekriert und zusammen mit dem Gymnasium den Jesuiten übergeben. In dieser Schule wurde das Collegium S. Salvatoris eingerichtet. Das Collegium übernahm auch die Bibliothek (7 500 Bände) des luth. Gymnasiums. Nachdem 1773 der Jesuitenorden aufgelöst wurde, gerieten zehn Jahre später 1308 Bände aus dieser Sammlung in die Universitätsbibliothek, die sie Anfang des vorigen Jahrhunderts dem Priesterseminar weiterschente.

Viele Pergamentfragmente aus den gleichen Codices sowie viele in Preßburg gedruckte ungarische Makulaturfragmente beweisen, daß ein Teil der Kolligate sicherlich in Preßburg eingebunden wurden. 29 Einbände vom gleichem Typ lassen sich in diesen Beständen feststellen, die gewiß Produkte einer Preßburger Buchbinderverkstatt sind. Durch andere, oben genannte Indizien können weitere 20 Fragmente mit der Stadt als Entstehungs- oder Gebrauchsort in Zusammenhang gebracht werden.

A NAGYSZOMBATI JEZSUITÁK KÖNYVEIRŐL LEFEJTETT KÓDEXTÖREDÉKEK

Az ismertetésre kerülő kódextöredékek a budapesti Egyetemi Könyvtár legrégebb anyagáról, az ún. „Antiquissima-gyűjtemény”-ről kerültek lefejtésre. Arról a könyvanyagról, amely mintegy 350 éve a könyvtár törzsállományát alkotja. Kiegészítettük ezt azokkal a kötetekkel, amelyeket a múlt század elején a mai Központi Szeminárium elődjének, a hittudományi fiókkönyvtárnak adott át az Egyetemi Könyvtár,¹ és amelynek 1650 előtti nagyszombati possesszor-bejegyzést tartalmazó kötetei szerves egységet alkotnak az „Antiquissima-gyűjteménnyel”. Az Egyetemi Könyvtár 450,² valamint a Központi Szeminárium 250³ kódextöredékéből emeltük ki azokat a fragmentumokat, amelyeknek őrző könyve Nagyszombattól az abolíciókor az Egyetemi Könyvtárba került. Ezek tüzetes átvizsgálásakor kiderült, hogy jelentős részüket 1632–1640 körül, néhány év alatt, egy könyvkötőműhelyben kötötték a könyvekre.

A nagyszombati jezsuita kollégium és könyvtárának története – szerencsére – fel van dolgozva. Dümmerth Dezső több tanulmányában⁴ is foglalkozott a gyűjtemény keletkezésével, létrejöttének a körülményeivel, hányatott sorsával. Az 1632-ben meglévő könyvállomány kb. egytizedét, közel 200 kötetet sikerült is összegyűjtenie a mai állományból.

Külön szerencse, hogy az egykori teljes állományt regisztráló könyvtárkatalógusok is megmaradtak: az első 1632-ből,⁵ Némethi Jakab kezeírásával, a másik pedig 1690-ből, Szentiványi Márton katalogizálásának eredményeként.⁶ Ez utóbbi az egyes kötetek beszerzési évét is feltünteti, tehát kigyűjthető belőle az 1632 előtti könyvállomány.

Mielőtt a nagyszombati provenienciájú töredékek ismertetésére rátéménk, röviden szólnunk kell a könyvtár 1650 előtti történetéről.⁷

Dümmerth Dezső kutatásaiból tudjuk,⁸ hogy a nagyszombati könyvtár – keletkezését tekintve – jóval korábbi, mint maga az egyetem. Visszavezethető egészen 1561-ig, amikor Oláh Miklós esztergomi érsek a jezsuitákat megtelepítette Nagyszombattban, létrehozva az első jezsuita kollégiumot.

Első korszakából (1561–1586) nem maradt meg egyetlen könyv sem, amely bizonyíthatóan a kollégium könyvtárában lett volna. Levéltári forrás⁹ említi ugyan, hogy a bécsi jezsuita kollégium rektora könyveket küldött az újonnan alapított nagyszombati rendháznak. 1567-ben tűzvész áldozata lett a nagyszombati kollégium, lehet, hogy bennégett az addig összegyűjtött könyvanyag. A kollégium megmaradt ingóságait Bécsbe szállították.¹⁰

Másodízben 1579-ben próbáltak a jezsuiták megtelepedni Magyarországon, ezúttal Báthori István fejedelem pártfogását élvezve – Erdélyben, de az 1588-as medgyesi országgyűlésen a protestánsok kitiltották őket Erdélyből. Ekkorra azonban már a Felvidéken is megvetették a lábukat, Rudolf császár nekik adta a turóczi prépostságot. Znióváralján 1586-ban misziót alapítottak, 1590-ben pedig a katolikus ifjúság nevelésére kollégiumot nyitottak.¹¹

Nyolc évvel később, 1598-ban a rendi központot és vele együtt az iskolát is áthelyezték Vágsellyére, s 1600-ban nyitották meg itt az új könyvtárat. 1605-ben azonban Bocskay felkelői elől menekülni kényszerültek. Könyvtárukat Pozsonyba vitték, hajóra rakták és Bécsbe szállították. Rövid két évvel később Forgách Ferencet kinevezték esztergomi érseké, és helyet adott a jezsuiták könyveinek Nagyszombattban, az érseki udvarban.

A turóczi–sellyei korszakból (1586–1605) Dümmerth Dezső 50 kötetet talált az Egyetemi Könyvtár mai állományában,¹² s ezekből tizenhétben van meg mind a két bejegyzés.

A Központi Szeminárium és az Egyetemi Könyvtár újabban lefejtett kódextörédekeit vizsgálva újabb két kötetet találtunk ebből a korszakból.¹³

1615-ben – harmadszori próbálkozásra – a jezsuitáknak sikerült tartósan gyökeret verniük Nagyszombatban. Megkapták az akkor még kiürítetlen domonkos kolostort, s itt újra megnyitották a kollégiumukat. E mellett nem létesült új könyvtár, a vágsellyei kollégium Bécsbe menekített könyveit kapták vissza, amely 1607 óta Forgách érsek udvarában várta a jezsuita gimnázium újbóli megnyitását.

A nagyszombati könyvtár fennállásának a negyedik periódusa az 1615–1635 közötti évekre esik. A jezsuita gimnáziumhoz kapcsolódva elsődleges feladata az oktatás segítése volt. Dümmerth Dezső 139 kötetet szedett össze ebből a korszakból,¹⁴ s ezek kivétel nélkül tankönyvek voltak, részben az egyházi, részben a világi oktatás segédletei. Dümmerth gyűjtését újabb hat kötettel tudtuk kiegészíteni.¹⁵

1632-ben a tudós jezsuita könyvtáros, Némethy Jakab nagy könyvtárrendezést hajtott végre. Elkészítette a teljes könyvállomány katalógusát, minden könyvbe bevezette a „Tyrnaviensis” possesszor-bejegyzést, általában kihúzta a korábbi „Turóciensis”, „Selliensis” stb. tulajdonbejegyzést. Minden könyv címlapjára beírta: „Catalogo inscriptus Anno 1632”. Katalógusa alapján a teljes állomány 1500 kötetből állt.¹⁶

Az 1690-ben elkészített Szentiványi-féle katalógus viszont azt is regisztrálja, hogy ez a könyvanyag – kötetenként – mikor került a jezsuita kollégium tulajdonába. Szentiványi is csak 1600-ig visszamenően tudja ezt megállapítani, de ennek alapján Dümmerth elkészítette az egyes évek beszerzési statisztikáját, és arra a meglepő felismerésre jutott, hogy míg a megelőző években alig éri el a könyvgyarapodás az évi 50-et, 1632-ben ugrásszerűen megnő: *1171 kötetet* jegyzett be erre az évre Szentiványi.¹⁷ A könyvtárrendezéskor előkerült ugyanis több kötet, amely 1632-ben már bizonyíthatóan megvolt a nagyszombati könyvtárban, de a bekerülés pontos idejét nem tudta megállapítani.

Ez a nagymennyiségű könyvanyag indokoltá teszi a teljes állomány katalógizálását, az áttekinthetőséget megkönnyítő felállítását. A könyvtárrendezéssel egyidőben kellett a könyvek kötését is ellenőrizni, a bekötetlen vagy a sérült kötésben levőket újrakötetni. Több száz könyvet kellett gyorsan és olcsón bekötetnie Némethynek, s a gyors és az olcsó könyvkötés anyaga a 17. században már általánosan a „beírt pergamen” volt.

Többek között az újonnan elkészített könyvtárkatalógust is ebbe köttette Némethy,¹⁸ s a kötéstábla belső felére saját kezével bevezette a korabeli könyvkötő árjegyzékét.

A könyvkötő a bekötendő könyv nagyságától függően adja meg a bőr- vagy a sima, beíratlan fehér pergamenkötés árait. Azután hozzáteszi: ha azonban a könyvet beírt pergamenbe kötik, az ár a megfelelő módon csökken. Ez a 17. századi könyvkötői gyakorlatban már általános volt, általában a nem túl értékes könyveket kötötték beírt pergamenbe: pl. a doktori disszertációkat, illetve ezek téziseit, számadásokat, levéltári jellegű, kötetes műveket, de arra is van példánk, hogy a pozsonyi jezsuiták a lutheránus és a kálvinista prédikációs-gyűjteményeket kötötték kódexlapba.

A nagyszombati jezsuitáknál a 17. század harmincas éveiben merőben más a helyzet. Értékes, sőt az oktatáshoz nélkülözhetetlen könyveket kellett a lehető leggyorsabban elhelyezni a könyvtárakban, hogy a gimnázium és a hamarosan megnyíló egyetem hallgatói használni tudják azokat. Nem volt idő a díszes, igényes kiviteli bőrkötések elkészítéséhez, a könyvkötő a kéznél levő, s ráadásul a legolcsóbb könyvkötőanyaghoz, a középkori kódexhez nyúlt.

Az 1690-es könyvtárkatalógus minden könyvnél feltünteti a könyvkötés módját is és ebből világosan kitűnik, hogy az 1632–1640 között beszerzett, illetve katalógizált könyvek-

nél ugrásszerűen megszorodik az „in membrana scripta” megjegyzés. Az 1650–1660 után katalogizált könyveknél megint visszaesik a pergamenbe kötött kötetek száma.

Vegyük sorra azokat a kódextöredékeket, amelyek ebben az időben kerültek kötetáblára. Közülük – mennyiségét tekintve – a legterjedelmesebb Hostiensisnek a *Decretales*hez írt *Lecturája*.¹⁹ Nyolc könyvről eddig 16 lapja került elő. Egyik kettősfoliójába kötötték be az 1632-es, Némethy Jakab-féle könyvtárkatalógust, másik hat könyv 1632–1635 között, a hetedik pedig 1646-ban került katalogizálásra. A könyvek 1630–1633 között megjelent nyomtatványok, egy 1513-ban nyomtatott kivételével, a possesszorbejegyzése alapján azonban ez is 1633-ban került a könyvtárba. Biztosra vehetjük tehát, hogy a Hostiensis kódexet 1633–1634 körül szabdalta fel a könyvkötő, már csak azért is, mert nem valószínű, hogy Némethy Jakab az 1632-ben elkészített könyvtárkatalógusát évekig bekötetlenül hagyta volna.

Hostiensis, más néven Henricus de Segusio vagy Henricus Suso domonkos szerzetes, kánonjogász volt, 1271-ben halt meg. A *Decretales*hez írt *Lecturáját* tartalmazó töredéket – írása alapján – a 13. század második felére datálhatjuk, tehát nem sokkal későbbi másolat van a kezünkben, mint az eredeti mű. Írása, díszítése olaszos jellegű. Valószínűleg egy Itáliát járt kánonjogász hozta magával Magyarországra a 13. század végén, a nagy egyetemjárások idején.

Ugyancsak terjedelmes kódextöredék Bernardus de Bottone *Casus longija* a *Decretales*hez.²⁰ Eddig 5 könyvről 8 lapját fejtettük le. Az őrző könyvek 1630–1635 közötti nyomtatványok, katalogizálásuk pedig 1632–1638 között történt.

A páрмаi származású Bernardus de Bottone a *Decretales*hez írt apparátusáról ismert. Viszonylag ritkábban másolt műve a *Casus longi*. A Nagyszombatban felsabdalt töredék szintén a 13. század második felére datálható, s mivel a szerző 1266-ban halt meg, a Hostiensis töredékhez hasonlóan ez a töredék is közel egyidős az eredeti művel.

Két könyv kötetáblájára került fel egy ugyancsak a 13. század második felében írt *Digesta* kódex két töredéke,²¹ amely Accursius Florentinus glossa ordinariá-ját is tartalmazza. Egyik lapját a Központi Szeminárium egy könyvének a kötetáblájáról fejtették le, s az apparátus mellé írt, számos használói megjegyzések miatt igen érdekes a számunkra: Accursius glossa ordinariá-ját végig kiegészíti egy másik 13. századi jogász, Dynus műveiből vett idézetekkel. Az egykori kódex másik lapja egy egyetemi könyvtári kötetet borított, sajnos nagyon kopottan, rossz állapotban került le a könyvről, használói megjegyzések nem vehetők ki rajta. A *Digesta*-kódex lapjait tartalmazó két könyvet 1609-ben és 1625-ben nyomtatták, a katalógusba iktatásuk időpontja pedig 1639 és 1636.

Még egy kis, tetszetős kiállítású jogi kódex kettős foliója került elő a nagyszombati könyvtárból: Raymundus de Pennafort Summá-jának a 14. század közepén másolt szövege,²² Johannes de Friburgio apparátusával. Őrzkönyvét 1603-ban nyomtatták, és 1632-ben katalogizálták a jezsuiták. Külön fel kell hívunk a figyelmet arra, hogy mennyi fontos és korai jogi kódex került a nagyszombati könyvkötő kezére.

Két scriptor írta, de egy miniátor festette azt a szép kis alchimista kódexet, amelynek két lapja került eddig elő: az egyik Ps-Platon *Liber Quartusát*,²³ a másik pedig Ps-Geber *Summa perfectionis-át*²⁴ tartalmazza. A két alchimista művet egy kötetbe kötötték, s ugyanaz a kéz miniálta. A Ps-Platon töredék ismeretlen könyvről került le, a közelmúltban azonban egy szerencsés véletlen folytán sikerült azonosítanunk. Az *Antiquissima-collectio* 1632-es bejegyzéseit kézbevéve került elő egy könyv,²⁵ amely szemmel láthatólag kiesett egykori kötéséből és évtizedek óta csupaszon, bepiszkolódva állt a raktárpolcon. A könyv gerincén a ragasztó még tartott egy pergamendarabkát az egykori gerincsíkból. A leszakadt csík másik fele viszont a Ps-Platon töredékre volt ráragadva. További érdekessége a dolognak,

hogy az 1632-es katalógus betűjelző „füleit” ugyanabból a pergamenkódexből vágták ki, mint a Ps-Platon töredék gerinccsíkjait. A Ps-Platon és a Ps-Geber töredékek őrzőkönyve tehát a nagyszombati katalógussal együtt került a könyvkötőhöz, mégpedig nem sokkal 1632 után.

Ugyanebben az évben szerezték be azt a négy könyvet is, amelyek közül kettőt Aquinói Szent Tamás Cathena Aurea-jába,²⁶ a harmadikat Simon de Janua orvosi szótárába,²⁷ a negyediket pedig egy biblialapba kötötték.²⁸

Még három liturgikus kódex töredékét kell megemlítenünk, amelyek a kíséroranyag alapján ugyanekkor kerültek a nagyszombati könyvkötő kezébe: az Egyetemi Könyvtár egy 15. század eleji esztergomi graduálját²⁹ és egy 13–14. század fordulójára datálható Passio de cadentiis-ét.³⁰ Mindkettő őrzőkönyvét 1635-ben írták be a katalógusba. A harmadik a Központi Szeminárium egy 13. századi passauai sacramentariuma.³¹ 1609-ben nyomtatott könyvről került le, töltelékanyaga 1632-ben kiadott RMNy nyomtatvány,³² s a nagyszombati jezsuiták még ugyanebben az évben beírták a könyvtárjegyzékükbe.

Az eddig ismertett töredékek 25 könyv kötéstáblájáról kerültek le. Bizonyítják azt, hogy egy kódex különböző lapjaiba *egy helyen* kötötték ezeket a könyveket.

Ugyancsak közös könyvkötőműhelyt feltételez, ha a pergamenkötésben levő papírtöltelék (kiséroranyag) ugyanannak a kéziratnak vagy ugyanannak a nyomtatványnak a lapjait, darabjait tartalmazza.

A kíséroranyag nagy meglepetése, hogy a nagyszombati gimnázium matrikulájának a töredékeit is belekötötték a pergamen alá. Az anyakönyv darabjai megtalálhatók az egyik egyetemi könyvtári Hostiensis,³³ egy központi szemináriumi Casus longi³⁴ és ugyancsak a központi szemináriumi Hostiensis kódextöredék³⁵ kísérorjében. Őrzőkönyvüket 1635-ben, 1636-ban és 1646-ban katalogizálták.

Az anyakönyv az egyetemalapítást közvetlenül megelőző egy-két évben készülhetett, három kéz egymástól jól elkülöníthető írásával. Csery József Historia Scientiarum Universitatis Pestiensis c. munkájának³⁶ első kötetében felsorolja a nagyszombati gimnázium tanárait és az egyes classisokba beiratkozott hallgatókat. Az anyakönyvben szereplő hallgatók közül többet megtalálunk Cserynél — magasabb osztályba sorolva. Ennek alapján az anyakönyv az 1632–1634 körül beiratkozott hallgatók adatait tartalmazhatja.

A kíséroranyag másik érdekessége, hogy a gimnáziumi oktatás során — elsősorban a retorica c. tantárgyon belül — megadott témára beszédet kellett tartaniuk vagy írniuk a tanulóknak. Nyolc kötet kötéstáblájából kerültek elő ilyen jellegű sermo-töredékek, az Egyetemi Könyvtár egyik Hostiensis-e,³⁷ egy esztergomi graduáléja,³⁸ a Ps-Platon alkímista tractátusa,³⁹ valamint a Központi Szeminárium Digestá-já,⁴⁰ Casus Longi-já⁴¹ és egy Hostiensis-töredéke⁴² alól. Bizonyítja ez azt, hogy a közös kíséroranyag összehozza, egy könyvkötőműhelyhez kapcsolja azokat a könyveket, amelyeket más-más kódex lapjába kötöttek.

A sermót a végén aláírta a tanuló, aki elmondta vagy aki megírta. Tíz tanuló neve vált ismertté ily módon,⁴³ s közülük néhány az anyakönyvtöredékben, mások pedig Cserynél megtalálhatók. Példát is említve: Gáborjáni Tóbiás a Központi Szeminárium egyik Bottone töredékének⁴⁴ a kíséroranyagában levő anyakönyvtöredékben szerepel, sermóját viszont az Egyetemi Könyvtár Ps-Platon⁴⁵ töredéke alatt találtuk meg.

A kíséroranyag érdekes darabja egy 1618-ban kelt latin levél,⁴⁶ amelyet egy ismeretlen, valószínűleg nagyszombati páterhez írtak (a név letépve). Ebben egy szemtanú tudósítja a címzettet a fehérhegyi csatáról. Előkerült egy magyar nyelvű levél⁴⁷ is, amelyet a Trencsén megyei Pruszkáról Jakobi György ferences szerzetes írt egy nagyszombati páterhez.

Provenienciakutatási tapasztalatainkat összegezve: közös könyvkötőműhelyt és közel egyidőben történő könyvkötést feltételezhetünk tehát:

1. ha egy kódex különböző lapjai más-más könyv kötéstáblájáról kerültek le (pl. Hostiensis *Lecturája*: nyolc könyvről 16 lapja); Bernardus de Bottone *Casus longija* (öt könyvről 8 lapja); *Digesta* (két könyvről 2 lapja); Ps-Platon és Ps-Geber műveit tartalmazó alkimista kódex (két könyvről 2–2 lapja) stb.

2. ha a pergamenkötést más-más kódexek lapjaiból szabták ki, de az alattuk levő papír töltelékanyag, a „kísérők” egy műből kerültek ki (pl. az anyakönyv vagy a sermotőredékek más-más pergamenkódex lapjai alól).

3. ha a könyvkötő a könyv gerincére ugyanabból a kódexlapból szabja ki a gerinccsíkot (pl. a Ps-Platon töredék és az ismeretlen „örzökönyve” valamint a nagyszombati katalógus.)

Honnan, milyen középkori eredetű könyvgyűjteményből kerültek a korai jogi, természet-filozófiai, orvosi kódexek, valamint az esztergomi graduálé a 17. század közepén a nagyszombati könyvkötő kezére, nem tudjuk. Egyik feltételezés az lehetne, hogy a nagyszombati kolostor kiürítésekor ott találták a jezsuiták. Meggondolandó, hogy a kötéstáblára kerülő művek nagy többségének a szerzője domonkos szerzetes, pl. Aquinói viszonylag ritka *Cathena Aureaja*, Raymundus de Pennaforte és Henricus Suso korai, szinte közvetlenül a szerző halála után készült másolatokban. Másrészt viszont a korai és érdekes jogi töredékek – gondoljunk csak a László esztergomi prépost végrendeletében⁴⁸ szereplő hasonló jellegű kódexekre – valamint az esztergomi graduale és a magyar jellegű írással íródott *Passio* – Esztergomot valószínűsítik. Körmendy Kinga kutatásaiból azonban tudjuk, hogy az ebben az időben Nagyszombatban székelő esztergomi káptalan és az ugyanott könyvtárt alapító és gyarapító jezsuita könyvanyag között semmiféle töredékegyezés nincs.⁴⁹ Márpedig ha Nagyszombatban működött volna egy városi könyvkötő, akinek a káptalan is és a jezsuiták is adtak volna könyveket kötni, vagy a pergamenlapokban, vagy a kíséroranyagban egyezéseket kellett volna találnunk.

A kötéstáblákat borító pergamenkódexek korábbi lelőhelyét, használóit nem tudjuk megállapítani, az alattuk levő kíséroranyag azonban lokalizálható. A gimnáziumi matriculák, az oktatáshoz kapcsolható sermok, a jezsuita páterekhez írott levelek valószínűvé teszik, hogy legalábbis a 17. század közepén, az egyetem megnyitását közvetlenül megelőző és az azt követő években a jezsuiták egy külön könyvkötőműhelyt rendeztek be, ahol nagy mennyiségben kötötték „beírt pergamenbe”, szétvágott középkori kódexekbe a könyveiket.

JEGYZETEK

1. VÉRTESY M.: Az Egyetemi Könyvtár ősnymtatvány-gyűjteményének története. In: *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei II.* 1964. 123. TÓTH A.–VÉRTESY M.: A budapesti Egyetemi Könyvtár története 1561–1944. Bp. 1982. 91.

2. *Fragmenta Latina Codicum in Bibliotheca Universitatis Budapestinensis.* Bp., 1983. Akad. Kiadó – valamint az Egyetemi Könyvtár újabban lefejtett, feldolgozás alatt álló töredékei.

3. *Fragmenta Latina Codicum in Bibliotheca Seminarii Centralis Budapestinensis.* Bp., 1988. – 250 kódextöredék feldolgozását tartalmazza.

4. DÜMMERTH D.: A budapesti Egyetemi Könyvtár gyűjteményének keletkezése (1561–1635). In: *MKSz 1963.* 43–58. – ua. DÜMMERTH D.: *Írástudók küzdelmei.* Bp., 1987.

93–120. (a továbbiakban Dümmerth D. *Írástudók*). DÜMMERTH D.: A budapesti Egyetemi Könyvtár állományának alapjai. (*Az Antiquissima-gyűjtemény I. és II. kollekciója 1586–1605.*) In: *MKSz 1964.* 292–309. – ua. DÜMMERTH D.: *Írástudók 121–154.* DÜMMERTH D.: *Az Antiquissima-gyűjtemény III. kollekciója.* (*Collectio Tyrnaviensis 1612–1635*) kéziratban, EK Kézirat G 843, régi jelzete G 919 (zárt anyag!)

5. EK Kézirat Ms J 1.

6. EK Kézirat Ms J 2 (2 kötetben).

7. l. DÜMMERTH DEZSŐ tanulmányait a 4. sz. jegyzetben és TÓTH A.–VÉRTESY M. művét az 1. sz. jegyzetben.

8. DÜMMERTH D.: *Az EK gyűjteményének keletkezése, i. m. 4. sz. jegyzetben.*

9. Victoria, a bécsi kollégium rektora 1560. aug. 2-án kelt levele, I. Epistolae ad generalem. Róma, Központi SJ Levéltár, Jelzete: Germ. 142. köt. 160. Másolata az MTA Könyvtár Kézirat-tárában, Ms 24–30 jelzeten.

10. LUKÁCS L.–POLGÁR L.: Documenta Romana Historiae Societatis Jesu in regnis olim corona Hungarica unitis. Romae 1959. 337–338. – EK Kézirattár, Coll. Hevenesiana 26. 30. DOBRONOKI G.: Historia Societatis Jesu.

11. DÜMMERTH D.: Írástudók 98.

12. DÜMMERTH D.: Írástudók 100., valamint részletesen felsorolva uo. 130–136. és 140–148.

13. EK Hb 629: Homeri Iliados liber... Ingolstadtii 1600. (új jelzete Ant. Sell. I. 14.) – EK Hb 669: Poemata Pythagorae... Argentorati 1570. (új jelzete Ant. Tur. I. 29.)

14. DÜMMERTH D.: Az Antiquissima-gyűjtemény III. kollekciója (kéziratban, ld.: 4. sz. jegyzet).

15. Ld. a Központi Szeminárium töredékkatalógusában, 3. sz. jegyzet, valamint az EK újabb lefejtett töredékei között.

16. DÜMMERT D.: kéziratában (EK Ms G 843) 3.

17. DÜMMERTH D.: Írástudók 122.

18. EK Ms J 1, a töredék pedig Fr. I. m. 94.

19. EK Fr. I. m. 94 és 95, Közp. Szem. Fr. I. m. 63, a többi pedig az EK feldolgozás alatt levő töredékei között, ideiglenes jelzete B 11–14.

20. EK Fr. I. m. 89–90, Közp. Szem. Fr. I. m. 64–65 és az EK feldolgozás alatt levő töredékei között.

21. Közp. Szem. Fr. I. m. 48, valamint az EK újonnan lefejtett töredékei között.

22. EK Fr. I. m. 88.

23. EK Fr. I. m. 60.

24. Közp. Szem. Fr. I. m. 36.

25. EK Ga 4^r 156: Suslyga: Velificatio seu Theoremata ... Graecii, 1605. (Ant. Tyrn. 1632/65)

26. Közp. Szem. Fr. I. m. 42–43.

27. Közp. Szem. Fr. I. m. 70.

28. Közp. Szem. Fr. I. m. 11.

29. EK Fr. I. m. 282.

30. EK Fr. I. m. 158.

31. Közp. Szem. Fr. I. m. 182.

32. Vizsolyi Biblia, RMNY I. 652.

33. EK, az újonnan lefejtett, feldolgozás alatt levő töredékek között.

34. Közp. Szem. Fr. I. m. 64.

35. Közp. Szem. Fr. I. m. 63.

36. EK Ms G 163. 1. köt.

37. EK Fr. I. m. 95.

38. EK Fr. I. m. 282.

39. EK Fr. I. m. 60.

40. Közp. Szem. Fr. I. m. 48.

41. Közp. Szem. Fr. I. m. 65.

42. Közp. Szem. Fr. I. m. 63.

43. Stephanus Burian, Georgius Hagymasy, Johannes Jaszay, Michael Buckovicz, Johannes Feier, Tobias Gaborjany, Thomas Ambrosius Stephanovicz, D. Boemiczky, Martinus Hradfer [...]

44. Közp. Szem. Fr. I. m. 64.

45. EK Fr. I. m. 60.

46. EK Fr. I. m. 95.

47. EK Fr. I. m. 158.

48. Kiadva többek között Könyv és könyvtár a magyar társadalom életében az államalapítástól 1848-ig. Bp, 1963. 75–79.

49. KÖRMENDY K.: A Knauz-hagyaték kódex-töredékei és az esztergomi egyház középkori könyvtárának sorsa. In: A MTA Könyvtárának közleményei 7(82). Bp., 1979.

Adrienne J. Fodor: Kodexfragmente aus den Büchern der Tyrnauer Jesuiten

Der älteste Bestand der Universitätsbibliothek Budapest, die sog. "Antiquissima-Sammlung", besteht aus Bänden, die sich bereits im Jahre 1635, zur Zeit der Gründung der Universität zu Tyrnau (Nagyszombat, Trnava), in deren Bibliothek befanden. Viele von diesen Bänden kamen in dem billigsten Einband, "in membrana scripta", d.h. in Kodexblätter eingebunden auf die Regale der Bibliothek. Jakob Némethy, der erste Bibliothekar der Universität zu Tyrnau, klebte die Preisliste des Buchbinders in den von ihm im Jahre 1636 zusammengestellten Katalog ein.

Mehr oder weniger Blätter von acht bis zehn Kodizes wurden in den Einbänden zwischen 1632 und 1640 katalogisierter und eingebundener Bücher gefunden. Auch das Füllmaterial unter dem Pergament in den Einbanddeckeln bestand aus einigen zerschnittenen Handschriften bzw. Drucken. Man kann eine gemeinsame Buchbinderei voraussetzen, 1. wenn die Blätter eines Kodexes von den Einbanddeckeln verschiedener Bücher abgelöst werden, 2. wenn die Blätter ein und derselben Handschrift (z. B. die Matrikelbücher von Tyrnau) oder ein und desselben Druckes (z. B. die Bibel von Vizsoly) in den Einbanddeckeln von Büchern gefunden werden, die in die Blätter verschiedener Kodizes eingebunden wurden, 3. wenn die unter dem Pergamenteinband befindlichen "Rückenstreifen" aus Pergament demselben Kodexblatt geschnitten wurden.

Unter den Kodizes, die zu dem Buchbinder in Tyrnau kamen, konnten wir die Lectura von Hostiensis, d.h. Henricus de Segusio zu den Decretalien rekonstruieren. 16 Blätter des ehemaligen Kodexes haben wir von acht Büchern herausgelöst. Ein ebenfalls umfangreiches Kodexfragment ist Bernardus de Bottones Casus longi zu den Decretalien, bisher wurden acht Blätter dessen von den Tyrnauer Büchern abgelöst. Einige wurden in einem Digest mit *glossa ordinaria*, in der Summa von Raymundus de Pennaforte sowie in einem alchemistischen Kodex gefunden, der den Liber Quartus, des Pseudo-Platons und die Summa perfectionis des Pseudo-Geber enthielt.

KÖTÉSKUTATÁS MAGYARORSZÁGON – PROVENIENCIA ÉS KÖTÉS KAPCSOLATÁNAK TANULSÁGAI AZ EGYETEMI KÖNYVTÁRBAN

Szentlélekyné Koroknay Éva, ennek a beszámolóknak eredetileg felkért előadója 1987. szeptember 27-én elhunyt. Élete utolsó napjaiban ennek az előadásnak az elkészítésével foglalkozott. Az alábbiakban közöljük vázlatban és többé-kevésbé kidolgozott töredékekben hátramaradt – az Ars Hungarica szerkesztősége által rendezett – kéziratát, majd a budapesti Egyetemi Könyvtárban folyó ősnymotatványfeldolgozás és az ő evvel párhuzamosan végzett kötéskutatásának tapasztalataiból, tanulásaiból ismertetünk.

Az európai könyvformátum kialakulása és az egész középkor folyamán nagy gondot fordítottak a kéziratos és nyomtatott könyvek kötésére. A korábbi könyvtörténeti kutatások ennek ellenére ritkán szenteltek figyelmet a kötéseknek. Csak a nagyon kiemelkedő művészi értékű kötések érdemesültek külön méltatásra. Büszkén gondolhatunk arra, hogy ezek egyike éppen a rendkívül becses kötések is fenntartó Bibliotheca Corviniana volt. A tudományos igényű kötéskutatások Európában a múlt század második felében, főleg az utolsó évtizedekben, az iparművészeti múzeumok alapításával párhuzamosan kezdődtek meg. Ennek köszönhető, hogy Ráth György az 1882-ben megrendezett országos könyvkiállításon már kellő teret enged ennek a kérdésnek is.¹

A könyvkötések gyűjtése, feldolgozása, katalogizálása az egyes országokban, sőt ezeken belül az egyes gyűjteményekben is, más és más módszer szerint történt. Magyarországon az 1882-es budapesti országos könyvkiállításhoz kapcsolódó biztató kezdeteknek jó időn keresztül nem volt folytatása. Az egyes könyvtárak, gyűjtemények könyvkötéseinek feldolgozása, katalogizálása megakadt. A rendszeres munka ezen a téren az 1950-es években kezdődött el.

Ebben az időben kezdődött az Országos Levéltár és a vidéki levéltárak kötéseinek feldolgozása. Az Iparművészeti Múzeum a saját és más gyűjtemények anyagának megóvásával és különböző kiállításokon történő bemutatásával kapcsolódott be ebbe a munkába. Az 1950–1956 közötti évekre esik a Ráday Gyűjtemény Könyvtára kötéseinek rendszeres feldolgozása (a munka menetéről az ún. Ráday-teákon tájékozódhattak az érdeklődő szakemberek). Az itt elkezdett és félbehagyott munka 1983-ban az ősnymotatványok feldolgozásának keretében folytatódott. Időközben az MTA Könyvtára is alapvető feltárást végzett, amiről Rozsondai Marianne adhat számot. Újabban az Egyetemi Könyvtár is felzárkózott a magyarországi kötésfeldolgozó munkához.

A magyarországi könyvtárak kötési feldolgozásának módszerei és lehetőségei a Ráday Gyűjtemény Könyvtárának feldolgozása közben alakultak ki. Az Egyetemi Könyvtár ősnymotatványainak feldolgozása már ezek figyelembevételével történik.

A feldolgozás a következő mozzanatokból áll.

1. Az űrlap kitöltése. Ezt az egyes kötetek tanulmányozása és kötéstechnikai vizsgálata előzi meg. Az űrlap kitöltésekor pillanatnyilag észlelt állapotot kell rögzíteni. Ennek alapján kell eljutni a kötet stílusának megjelöléséhez, műhely- és mesterkérdésének, készítési korának meghatározásához. Fontos követelmény, hogy az űrlapra minden lehetséges információt felvezzünk (sohasem tudni, hogy később mi miért válhat fontossá, ezért a ma még jelentéktelennek tűnő részleteket, észrevételeket – pl. hulladékok, korábbi átkötések

nyomai — is fel kell tüntetni). A jól kitöltött űrlap a kötésnek biztos dokumentuma, a későbbi kutatások kiindulópontja. Megléte csökkentheti a kötet későbbi kézbevételeinek számát, tehát az állagvédelemnek is fontos eszköze.

2. Fotódokumentáció elkészítése. A kötésről készült fotó sok lényeges, szabadszemmel alig észlelhető stílári részletre és technikai sajátosságra hívhatja fel a figyelmet. Így a kutatásnak fontos segédeszköze. Kívánatos, hogy a fotó az űrlapra is rákerüljön.

3. A rajzlevonat elkészítése. A rajzlevonat gyakran jobb mint a fotó: méretarányos és olyan részletek is láthatók rajta, amelyek egyébként elsikkadnának.

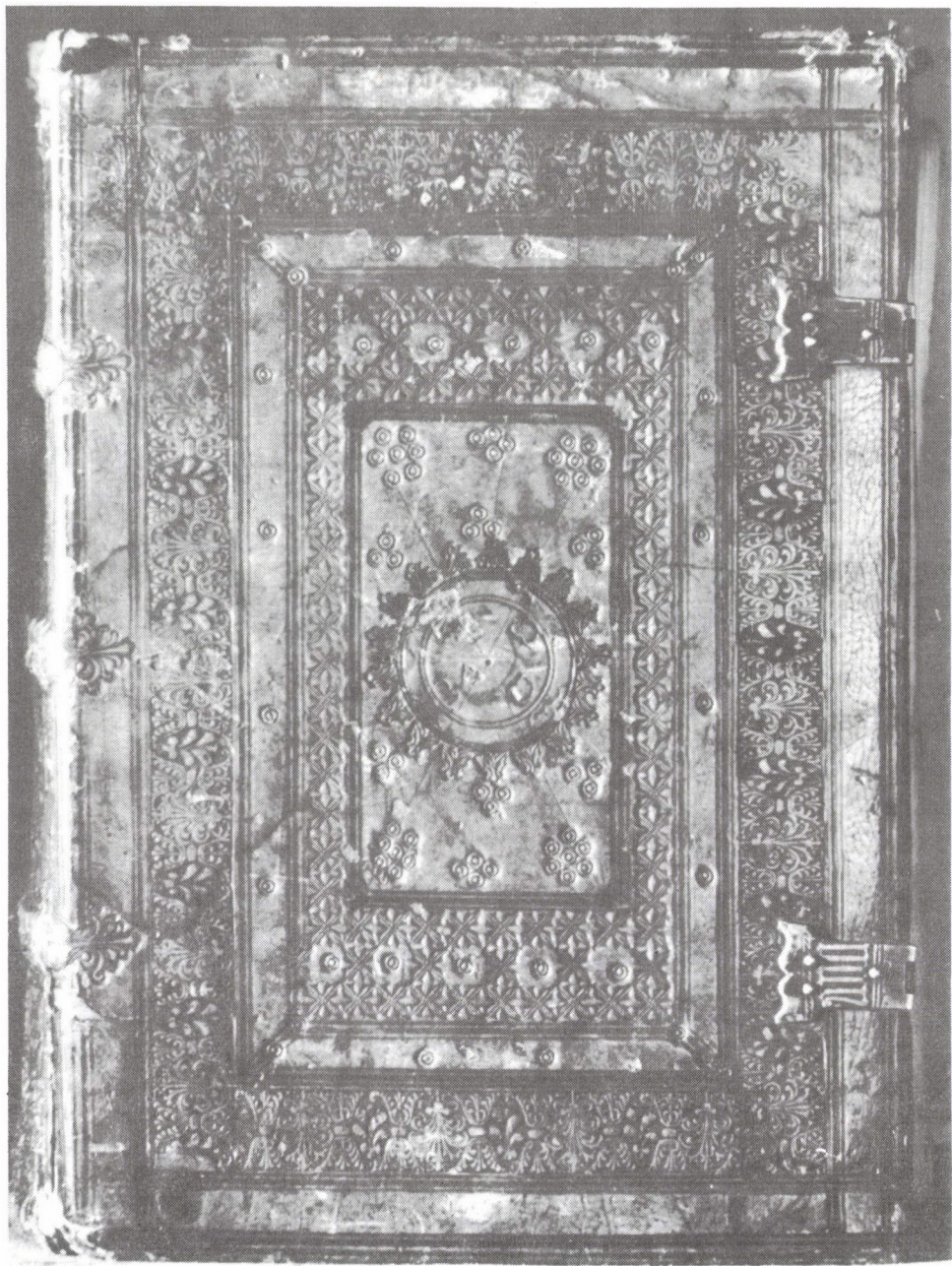
Az egyes kötetek katalogizálásával, az űrlapok számára történő monografikus feldolgozásával párhuzamosan, illetve azt követően, lehetséges az egyes kötéscsoportok, műhelyek stb. rekonstruálása. Ehhez a munkához a magyarországi könyvtárak kötéseinek feldolgozása mellett át kell tekinteni más, elsősorban a szomszédos országok — Ausztria, Csehszlovákia, Lengyelország, Románia és Jugoszlávia — könyvkötészeti emlékeit is. Ezeknek az országoknak az anyaga nemcsak magyarországi köteteket tartalmazhat, hanem bizonyos összefüggéseket is feltárhat. Nézzünk például néhány jugoszláviai tanulságot. Szlovénia és Dalmácia állami és egyházi gyűjteményeinek helyi eredetű anyaga magyar és osztrák kapcsolatokról árulkodik. Horvátország rendkívül gazdag anyagát a magyar és osztrák hatások mellett keleties, szerb—makedon elemek árnyalják. E terület emlékei ezáltal olyan sajátosságokat is mutatnak, amelyek a magyarországi, illetve a speciális közép-kelet-európai reneszánsz stílus kialakulásához jelentősen hozzájárulhattak. A szomszédos országok kötéseinek tanulmányozása mellett a távolabbi országok emlékeinek vizsgálata sem lehet haszontalan. Ez bizonyította például azt, hogy a 15. század második felének és a 16. század elejének magyarországi könyvkötészetében az arab—iszlám világ hatása is érvényesült.

A fentiek alapján a magyarországi köteszkutatás állását az alábbiakban foglalhatjuk össze, és feladatait ennek alapján a következőkben jelölhetjük ki. Jelenlegi feladatunk az egyes kötetek feldolgozása, minél több részlettanulmány elkészítése. Az összefoglalások és szintézisek megírására csak ezek után vállalkozhatunk.

Mint Koroknay Éva fenti tanulmány-vázlatában említette, 1984 őszén elkezdte az Egyetemi Könyvtár ősnymotvány-gyűjteményében a rendszeres kötésfeldolgozást. E munkálatokról szeretnénk röviden beszámolni. Szem előtt tartva az utolsó bekezdés figyelmeztetését arra, hogy az összefoglaló tanulmányok még koraiak lennének, mégis érdemesnek látszik néhány, már eddig is nyilvánvaló eredmény, tanulság ismertetése.

E beszámoló előtt azonban még ismertetjük a Koroknay Éva által kidolgozott munkamódszereket és segédleteket. Az eddig is sokat emlegetett, s az egész anyag áttekintését megkönnyítő űrlap kötéscentrikus ugyan, de rovatai tartalmazzák a kötet szempontjából legfontosabb adatokat, még ha csak jelzés formájában is (jelzet, kiadási hely, -idő, esetleges exlibris, supereklíbris, bejegyzés megléte, a kötés meghatározása, minősítése, illetve, hogy rajzlevonat és karton készült-e róla).

Az űrlap kitöltésekor egyszersmind elkészül a rajzlevonat is. Ha a kompozíciós sajátosságok miatt szükséges, akkor az egész kötéstábláról is, de az egyes díszítő motívumokról, bélyegzőkről mindenképpen készül levonat. E motívumok kiszűrése után táblázat készül belőlük, s szerencsés esetben — legalább 2–3 bélyegző egyezése esetén — a műhelyazonosság megállapítása lehetséges.

1. Budai reneszánsz kötés az 1490-es évekből. Posszessor bejegyzése: „Residentiae S. Jesu Catalogo inscriptus ... 1685 Neosolii”

2. Budai reneszánsz kötés, 1490 körül. Bejegyzése: „Missionis Eperiessensis Soc. Jesu Cathalogo in-
scriptus 1680.”

Ekkor készül el a jelentős, illetve minden díszített táblájú könyvkötés részletes leírása, tulajdonképpeni katalóguscédulája, kartonja. Ezen a Sajó–Soltész-féle ősnymtatványkatalógus rövid címleírása mellett szerepel az űrlapon is közölt meghatározás, a kötet méretei, majd részletezve a táblák díszítésének leírása, s a könyvtest többi részének (oromszegés, metszés, gerinc stb.) ismertetése. Az esetleges átkötés, restaurálás tényét, illetve annak szükségességét szintén itt jegyezzük meg – szót ejtve a kötet fizikai állapotáról. S végül, de nem utolsó sorban szerepelnek a kartonon a possesszorbejegyzések és az esetleges, valójában igen gyakran előforduló más természetű bejegyzések, glosszák is. Ez utóbbiak természetesen csak a megemlítés szintjén. A kartonon helyet kap a bélyegzőtáblázatról és esetleg a teljes tábla rajzlevonatáról készített xeroxmásolat is.

Ez tehát a kötésfeltárás első lépése, a leírások elsődleges megszületésének szakasza. Ez után következik az eredmények áttekintése. Ezt már érdemes a teljes körű feldolgozás befejezése előtt is megtenni. A mi esetünkben – az Egyetemi Könyvtár ősnymtatványgyűjteményének közel 1200 kötetét szem előtt tartva – ez az áttekintés a teljes állomány felének átnézése után, a 600 körüli jelzet elérésekor vált időszerűvé. Koroknay Éva halála ennél a fontos szakasznál különös veszteségként érte a könyvtárat. Most lehetett volna az egyes kisebb kötéscsoportokat elkülöníteni, az óvatos, inkább tágabb értelmű meghatározásokat finomítani. Így azonban nélküle, az ő bámulatos stílusérzékét, gyakorlott szemét, óriási tapasztalatát nélkülözve vagyunk kénytelenek – inkább meghagyva a meghatározások óvatosabb, s így durvább stílus kategóriáit – elvégezni a rendszerezést.

A teljes anyagot tekintve megállapítható, hogy annak mintegy kétötöd része, majdnem fele kapott kartont (egyelőre legalábbis). A többi ugyanis művészi szempontból vagy igénytelen, vagy csak jelentéktelenebb kötés, amelyből nem vonható le annyi művelődéstörténeti tanulság, mint netán egy budai reneszánsz vagy felvidéki gótikus kötés kapcsán.

A 600 közül így kiszűrt mintegy 250 kötést időrendbe állítva láttuk, hogy túlnyomó részük a nyomtatás idejével közel egykorú kötésű. A legnagyobb csoportot a gótikus kötések képviselik 160 kötettel, ezt követik az olasz illetve magyarországi reneszánsz kötések 38–40 körüli számmal, a fennmaradó kb. 60 kötetet a 16–17–18. században kötötték be, s ide soroltuk az igényes, figyelemre méltó 19–20. századi darabokat is. Ez utóbbi csoporttal azonban most nem foglalkozunk.

Visszatérve a legkorábbiakra, elkülöníthető a gótikus kötések közül 24 darab, amely biztosan, vagy igen nagy valószínűséggel Magyarországon készült. Ennél jóval nagyobb a tágabb kategóriájú, Koroknay Éva által közép-kelet-európainak nevezett csoport: 39–40 kötet tartozik ide. (A számok azért nem egészen pontosak, mert gyakran inkább a tágabb értelmű kategóriába számítottunk egyes kötések, de azért az esetleges szűkebb meghatározásokat is figyelembe vettük. Ez az ingadozás leginkább a lengyel vagy felvidéki és kisebb arányban a délnémet–osztrák vagy magyar eredetű kötéseknel figyelhető meg.) Most már – a possesszorbejegyzés eredményeit is figyelembe véve – megállapítható, hogy a két megközelítési szempont, nevezetesen a művészettörténeti és a könyvtörténeti, a proveniencia oldalát figyelő öröndetesen kiegészíti egymást. Ugyanis a gótikus kötések közül a magyar területről vagy a szomszédos, főként Lengyelországból származók közül feltűnően sokban szerepel korai magyar possesszor is. (Így pl. a 76-os jelzetű ősnymtatványban a 15. század végi *Confraternitas Corpus Xpi* bejegyzés, a 220-asban a 15–16. századi kéztől származó *Conventus QuinqueEccl.* olvasható, az 584-es jelzetű ősnymtatványban pedig egy 1537-es bejegyzés mellett egy 1540-es, a gyulafehérvári domonkosokra is utaló bejegyzés található: *Codex praesens condonatus est fratri Dijoni [?] de Alba^hordinis praedicatorum per me Franciscum presbiterum de Mako 1537*, illetve: *Hic codex datus est fratri Petro de Zylag, ordinis praedicatorum per fratrem D. Albergalensem eiusdem ordinis in conventu Albergw-*

lensi 1540. Ez utóbbi különösen becses darab, valószínűleg az erdélyi gótikus kötések egyik ritka tanúsága.) S mivel az Egyetemi Könyvtár régi anyagának tekintélyes hányada jezsuita eredetű, természetesen e csoportban is megtalálhatók tulajdonosként a – főként felvidéki – jezsuita rendházak. Megfigyelhető azonban, hogy szinte kivétel nélkül viszonylag korai, a 17. század elejéről-közepéről származó évszámmal.

Művészettörténészeknek, de minden művelődéstörténettel foglalkozó kutatónak különlegesen érdekes, szívet melengető a magyar reneszánsz kötések kérdése. A 9 olasz reneszánsz darab mellett 28 a Magyarországhoz köthetők száma. S e kötetekben is igen gyakran találkozunk a nyomtatvánnyal közel egykorú tulajdonosbejegyzéssel. (Ilyenek pl. a 28-as kötet, amely arról ad hírt, hogy *Augustinus de Zagrabia* 1475-ben vette azt Budán, a 65-ös jelzetű gazdagon díszített ősnymtatvány, melyben *Váradai Péter* később átfestett címere szerepel, a 438-as jelzetűben a 15. századi *Petrus baccalaureus Eperiesiensis* szerepel legkorábbi tulajdonosként.)

Sok magyar reneszánsz kötésű könyvben találhatunk humanista kézírású glosszákat, sőt összefüggő szövegeket is. Ilyenek a 65-ös, a 368-as; a 448-asban egy töredékes költemény, a 400-asban és az 512-esben pedig magyar nyelvű glosszák olvashatók.)

A kötetek későbbi, 17. századi sorsát figyelve feltűnő, hogy viszonylag több, 8 kötet került közülük a lepglavai pálosok birtokába. Hogy mikor és milyen úton-módon, érdekes lenne kinyomozni. Különösen azért, mert mindannyian a legszebb, legjellegzetesebb budai kötések közé tartoznak, s szinte valamennyiben található humanista kézírás. E magyar reneszánsz kötésűek könyvtárunk legrongáltabb, legmegviseltebb ősnymtatványai, amelyekből rendszerint a címlapot és a szennylapokat későbbi gazdájuk – nyilván a tulajdonosbejegyzések megsemmisítése céljából – eltávolította. E tények, úgy tűnik, mindenképpen jellemzőek és jelentőséggel bírnak e csoport vizsgálója számára.

Meglepően nagy számú kötet került Eperjesre, a jezsuita misszió, később rezidencia birtokába: 5 kötet. Két könyv volt e reneszánsz díszítésűek közül Mossóczy Zakariás, nyitrai püspök birtokában, melyek aztán a Pajkossy Györgyné által már a Magyar Könyvszemle hasábjain² ismertetett úton – Kecskés János közvetítésével a pozsonyi jezsuiták könyvtárába jutottak.

Érdekes lenne még több kötet sorsát ismertetni, azonban már e kiragadott példák is valószínűleg meggyőzően igazolják, hogy érdemes a régi könyvanyaghoz a kötés értékelése felől is közelíteni. A bejegyzések szinte minden esetben igazolják a művészettörténész-megállapította hely- és időbeli meghatározást, s viszont: az azonos műhelyből kiderülő kötés segít az egyes könyvekben eltüntetett, vagy olvashatatlaná tett bejegyzések rekonstrukálásában. Ez utóbbi következtetési mód a legrégebb és legrangosabb kötések vándorútjának kiderítésében csak szerencsés esetben követhető, ezeknek ugyanis egyedi kalandos sors jutott osztályrészül. De ha már nemcsak a gazdagon díszített s úgymond értékes könyvkötésekkel foglalkozunk behatóbban, hanem sorra kerülnek az „újabb”, azaz főként 17–18. századi, gyakran egyszerűbb, disztelenebb kötések is, amelyekből az Egyetemi Könyvtár ősnymtatványtárában egész anyagegységek különíthetők el a felhasznált azonos anyagok, az azonos kötéstechnika révén, ez a módszer feltétlenül célravezető. Itt ugyanis kétségtelenül egész könyvtáregységek közös hagyományozódásáról van szó, s az egykori tulajdonos kolostor vagy rendház könyvkötőműhelyének azonosítása még a megcsonkult vagy csonkított kötetek esetleg hiányzó possesszorbejegyzésére is következtetni enged. S így lehetővé válik a régi könyvek – s nemcsak az ősnymtatványok, a Régi Magyar Könyvtár és a Vetustissima-gyűjtemény – hanem a nagyraktárban őrzött műzeális értékű anyag teljes történetének megközelítő tisztázása.

Az iniciálék és az esetleges gazdagabb kifestés rendszeres vizsgálata bizonyára szintén nagyon hasznos lenne, ahogyan az volt Wehli Tünde tanulmánya Váradi Péter Decretálisáról.³

A kötések és az illusztrálás együttes vizsgálata, kiegészítve a könyvtártörténeti eredményekkel, mindenképpen sok becses darabbal gazdagítaná a művészi értékű, magyarnak vagy magyar vonatkozásúnak ismert könyvanyagot, s bizonyára a magyar művelődéstörténet kutatásához, tanulságainak mélyítéséhez is sok hasznos adalékot nyújtana.

JEGYZETEK

1. Könyvkiállítási emlék. Kiadja az Országos Magyar Iparművészeti Múzeum. Budapest, 1882. Ráth György bevezetője. 2. PAJKOSSY Gyné: Ellebodus és baráti kö-	rének könyvei az Egyetemi Könyvtárban. MKSzle 1983/3. 225–242. 3. WEHLI T.: Megjegyzések Váradi Péter Decretálisának kifestéséhez. MKSzle 1985/3–4. sz. 280–287.

Éva Sz. Koroknay – Klára Boross: Einbandforschung in Ungarn – Lehren der Beziehungen zwischen Provenienz und Einband in der Universitätsbibliothek von Budapest

Im ersten Teil der Abhandlung, der von der inzwischen verstorbenen Éva Koroknay geschrieben wurde, wird eine kurze Übersicht über die Geschichte der europäischen und vor allem ungarischen Einbandforschung gegeben. Letzteres bedarf auch der Untersuchung des Materials der Nachbarländer, sogar weiterer, in erster Linie östlicher Zusammenhänge.

Die systematische Einbandforschung begann in Ungarn – abgesehen von manchen früheren Ansätzen, der Würdigung einiger hervorragender Einbände – erst in den 50er Jahre des 20. Jahrhunderts. Das Museum für Kunstgewerbe lenkte die Aufmerksamkeit der Buch- und Kunsthistoriker außer seiner Restaurationstätigkeit auch mit der Veranstaltung von Ausstellungen auf die Wichtigkeit dieses Bereiches.

Die Bearbeitung je nach Institution und Sammlung begann in den einzelnen Archiven und der Ráday-Sammlung, in der das Katalogisieren der Einbände von Wiegendruckern in den 80er Jahren fortgesetzt wurde. Die Erfahrungen haben wir auch bei der Bearbeitung des Bestandes der Universitätsbibliothek verwertet.

Bei der Arbeit ist es wichtig, die Bände von technischem und künstlerischem Gesichtspunkt aus parallel zu untersuchen und jedes Detail genau zu dokumentieren. Dies erfolgt mit Hilfe von Formularen, die den Überblick über die ganze Sammlung erleichtern, und von Karteikarten, auf denen die einzelnen Einbände ausführlich beschrieben sind.

Im zweiten Teil der Abhandlung werden einige Lehren der in der Wiegendruckersammlung der Universitätsbibliothek entfalteteten Tätigkeit behandelt, mit der von Éva Koroknay begonnen wurde und in deren Ergebnis schon mehr als die Hälfte des Bestandes bearbeitet ist.

Beim Katalogisieren wurden auch die Possessorinschriften in den Bänden gesammelt, in der Hoffnung, daß der Einband und die Geschichte des Buches zusammen, einander ergänzend, bücher- und bibliotheksgeschichtliche Lehren und Schlußfolgerungen zulassen werden. Die bedeutenderen Einbände wurden aufgrund der Stilbestimmung gruppiert, mit deren Hilfe Chronologie und Herstellungsort erschlossen werden konnten. Nun war es festzustellen, daß die Zahl der ungarischen Possessoren in jenen Einbänden, die für solche von ungarischem Ursprung oder wenigstens von ostmitteleuropäischem Ursprung gehalten werden, überaus hoch ist. Die Inschriften unterstützen schier in jedem Fall die kunsthistorische Orts- und Zeitbestimmung.

Diese Untersuchungen überzeugen davon, daß es sich lohnen würde, in den ungarischen Sammlungen die Erforschung der Geschichte des alten Büchergutes von Ungarn mit der Einschätzung der Einbände, sogar der inneren Ausschmückung, der Ausmalung, zu ergänzen und beide Forschungen parallel zu betreiben.

MAGYARORSZÁGI GÓTIKUS ÉS RENESZÁNSZ BŐRKÖTÉSEK (Vázlat, a feladatok kijelölése)

A könyvkötés kutatás feladata a régi könyvek eredeti kötéseinek vizsgálata, célja pedig, hogy megkísérelje minél pontosabban meghatározni, hogy az adott bőr- vagy pergamenkötést *ki, mikor, hol és kinek a számára* készítette. Általános tapasztalat, hogy a középkorban és az újkor első századaiban az írott és nyomtatott könyveket *a használat helyén* vagy ahhoz közel – a közeli városban, vagy a közel eső, könyvkötőműhellyel rendelkező kolostorban – kötötték be. Így magyar nyelvű kódexeink (nyelvelméleink), magyar nyelvű és a történelmi Magyarországon nyomtatott könyveink (RMK I–II.), minthogy mindenekelőtt itthoni használatra készültek, ha őrzik még eredeti kötésüket, javarészt magyar könyvkötőműhelyek termékei.

A román korból magyarországi *díszített* bőrkötés nem maradt fenn, de hogy némely – főleg kolostori – scriptorium mellett könyvkötőműhelynek léteznie kellett, a régészeti ásatások során előkerült könyvveretek és kapcsok bizonyítják.¹ Egész Európából is 1300-ig csak mindössze 138 románkori kötés ismeretes.²

A hazai kötéskutatás jelenlegi állása szerint a legkorábbi, bélyegzőkkel díszített magyar bőrkötések a 15. sz. második feléből valók. A *gótikus kötések* egy része kartauzi kolostorokból származik: a felvidéki lechnitzi és menedékszirti³, valamint a Veszprém melletti lövöldi kartauzi kolostorból.

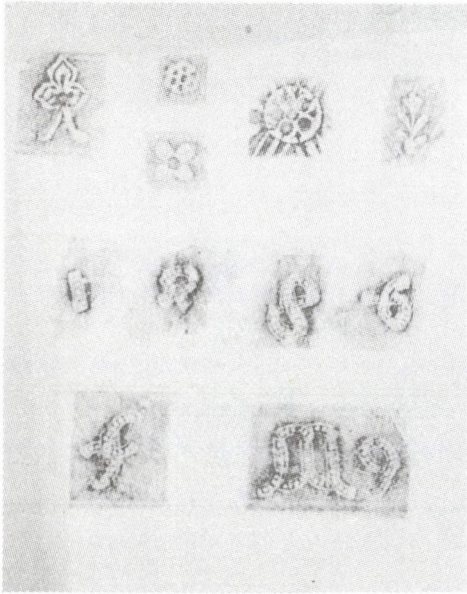
Koroknay Éva *hét* Lövöldön készült kötet tárgyát cikkében⁴. Ezek mindegyike ósnyomtatványt borít, melyek 1474/77 és 1491 között jelentek meg Strassburgban, Nürnbergben és Velencében (CIH⁵ 2404, 3498, 1489, 358, 2897, 553, 2646). A cikk végén a lövöldi kartauzi kolostor kötéseiről összeállított táblázat 1–4. kötésén *fM* vagy *fM9* monogram és 1478-as, 1484-es, 1486-os évszám, a táblázat 5. tétele esetében, éppen a „lövöldi korvinán”, csak évszám, 1488 látható. Meg kell jegyeznünk, hogy a könyvkötőnek nem voltak szám és betű bélyegzői, ezeket a fonadék minta összeállításához szükséges elemekből rakta össze érezhető kínlódással. (Vö. Az Esztergomi Könyvtár Inc. 139 jelzetű lövöldi gótikus kötését, 3. kép) Az *f M*, illetve *f M9* valószínűleg a könyvkötőre utal, s minthogy az *f* kisbetűnek látszik, Koroknaynak igaza lehet, ha ezt „frater”-nak oldja fel (A *M9* pedig *M...us* keresztnévet jelezhet.) Nagyobb gondot jelent, hogy amíg ez az öt kötés egyértelműen ugyanattól a könyvkötő mestertől származik, s felépítésük is, motívumkincsük is azonos, addig a 6. és 7. tétel szereplő kötések felépítésükben és bélyegzőhasználatukban is eltérnek az előzőektől. Bár e két kötés bélyegzői részben gótikusak, felépítésük egyértelműen reneszánsz, s nincs rajtuk sem monogram, sem évszám. Nincs kellő bizonyíték arra, hogy ezek is *fM* mestertől származnának. Ez a két kötés joggal került be Koroknaynak a magyar reneszánsz kötések tárgyaló monográfiájába⁶ (Jegyzék 137, 18. kép és Jegyzék 102.), viszont indokolatlanul szerepelnek a többiek, vagyis a gótikus lövöldi kötések ugyanott (Jegyzék 130, 131, 302, 56.) A „gótikából a helyi reneszánszba való átfejlődés szép példáját”⁷ mutató ún. lövöldi korvina ellenben kimaradt Koroknay könyvének Jegyzékéből. Koroknay tervezett egy újabb, önálló kötetet a korvina kötéseiről, s az ún. lövöldi korvina nyilván ott szerepelt volna⁸, de a könyv nem korvina. Még nagyobb talány a lövöldi gótikus kötések nagyon erős rokonsága a bécsi gótikus kötések egy csoportjával (Vö. Gottlieb⁹ 79. táblájának Matthias mestertől származó kötését Koroknay lövöldi cikkének 2. számú tételével, 4. és 5. kép).

Vajon Bécsben tanult a Lövöldön tevékenykedő könyvkötő, vagy onnan jött Lövöldre, vagy a bécsi bélyegzőket részben megszerezték, részben utánmetsztették Lövöldön?

És még egy érdekes adat. Az 1516–19-ben másolt, magyar nyelvű Biblia (rész)fordítást tartalmazó és Esztergomban az MSS II. 1. jelzeten őrzött *Jordánszky-kódex* háttáblája egykorú eredeti bőrkötés. A vaknyomásos, későgótikus kötés öt bélyegzőjéből három bélyegző azonos a lövöldi kartauzi kolostor fenti gótikus kötésein láthatókkal: a második keret díszét képező szabad gótikus levél, a középmező belső sarkaiban elhelyezett ötszirmú rozetta és a középmező két nagyméretű, körbefoglalt rozettája. Nemzetközileg elfogadott, hogy legalább három bélyegző egyezése kell ahhoz, hogy két kötetet ugyanahhoz a műhelyhez kössünk. A kérdés az, hogy a kb. három évtizeddel későbbi *Jordánszky-kódex* kötését a következő, vagy már a második nemzedékhez tartozó könyvkötő kötötte-e be Lövöldön. A *Jordánszky-kódex* kötése tehát Dienes Erzsébet föltevését¹⁰ látszik igazolni, miszerint az kartauzi és Lövöldön készült.

Egy másik magyar gótikus kötécsoport képviselője az MTA Könyvtára K 32 jelzetű *Nagyenyedi-kódex*e, tartalma: 1. a Képes Krónika szövege latinul, 2. egy magyar nyelvű csízó, 3. János Presbyter levele Indiáról latinul és 4. *Historia Magni Alexandri*. A kötés hat bélyegzője (6. kép) megtalálható az OSzK Inc. 545 jelzetű ősnymtatványa igen rossz állapotban levő, kopott bőrkötésén is, sőt ezekhez további három újabb bélyegző társul (6. kép). Az Inc. 545 Petrarca Caesar életrajzát (CIH 2599) és egy Caesar De bello Gallicójához írt kommentárt (CIH 877) tartalmaz. E két, 1473-as esslingeni nyomtatvánnyal egykor egybe volt kötve Hess András 1473-ban Budán megjelent *Chronica Hungarorum*a (CIH 986). Ezt a *Chronica Hungarorum* példányt ma az Egyetemi Könyvtár őrzi Inc. 10 jelzeten múlt századi, „Dochnal A. könyvkötő, Budapest” címkével ellátott stilizált bőrkötésben. Borsa Gedeon bizonyította be, hogy e három mű egybe volt kötve¹¹, s a Hess-féle *Chronica* csere útján a múlt század végén került az Egyetemi Könyvtárba. (Hogy a kolligátumok szétválasztása könyvtörténetileg és művelődéstörténetileg alig helyrehozható vétség, bizonyítja ez a példa is.) A Caesar életrajz és kommentár kötéséről nem kézenfekvő rögtön feltételezni, hogy magyar gótikus kötésben van, de ha kiderül róla, hogy a Hess-féle *Chronica*val egybe volt kötve, s kötése épp egy nyelvemlék (K 32 *Nagyenyedi-kódex*) kötésével egyezik, amelynek egyik tagja ugyancsak egy latin nyelvű magyar krónika (Képes Krónika SRH I. 239 skk.) volt, az összefüggések egymást alátámasztva segítenek a magyar provenienciához. A K 32 magyar csízóját csak magyarul is tudó használhatta és birtokolhatta.

Egy harmadik gótikus kötécsoportot képeznek az alábbi kötések. Hess András *Chronica*ját magyar olvasóknak szánta, s a zömét minden bizonnyal Magyarországon is szándékozott eladni. Akik itthon vették meg, itthon is köttették be. A prágai Nemzeti Könyvtárban az Inc. 39 D 14 jelzeten őrzött Hess-féle *Chronica Hungarorum* kötésének levonatát Borsa Gedeon szíves hozzájárulásával közlöm. A mindössze négyféle bélyegzővel díszített gótikus bőrkötés (7. kép) elő- és háttáblája azonos. Mind felépítése, mind bélyegzői megegyeznek a leningrádi Szaltikov-Scsedrin Könyvtárban Inc. 9.4.4.12. jelzeten található Hess-féle *Chronica Hungarorum* igen rossz állapotban levő eredeti gótikus bőrkötésén láthatókkal. A prágai példányban nincs bejegyzés, a leningrádiban 17. századi magyar bejegyzés olvasható¹² (akkor tehát még Magyarországon volt!). S mindezekhez járul a pozsonyi Egyetemi Könyvtárban az Inc. 102 jelzetű ősnymtatvány (HC 2155, Kotvan 1960. 299. sz.¹³) eredeti bőrkötése (vö. Koroknay, Magyar reneszánsz könyvkötések, Bp., 1973. Jegyzék 38, 20. kép), amelynek három bélyegzője egyezik a leningrádi és prágai *Chronica Hungarorum* kötésén láthatókkal: a keretet alkotó S idomú bélyegző, a téglalapba foglalt gótikus levél és a kicsi körbélyegző. A pozsonyi ősnymtatvány bejegyzése: *Conuentus Posoniensis*. E három kötés magyar provenienciájához nem férhet kétség. Most már csak itthon kellene találni egy e csoportba tar-

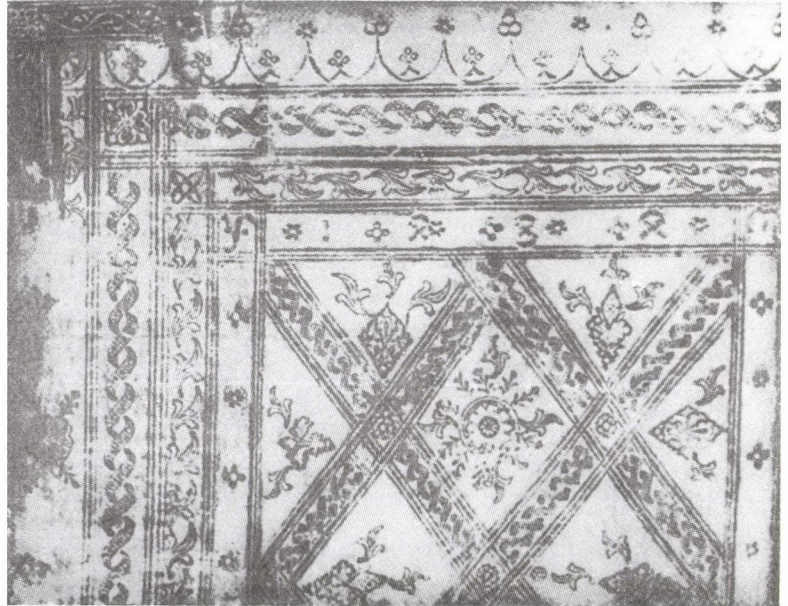

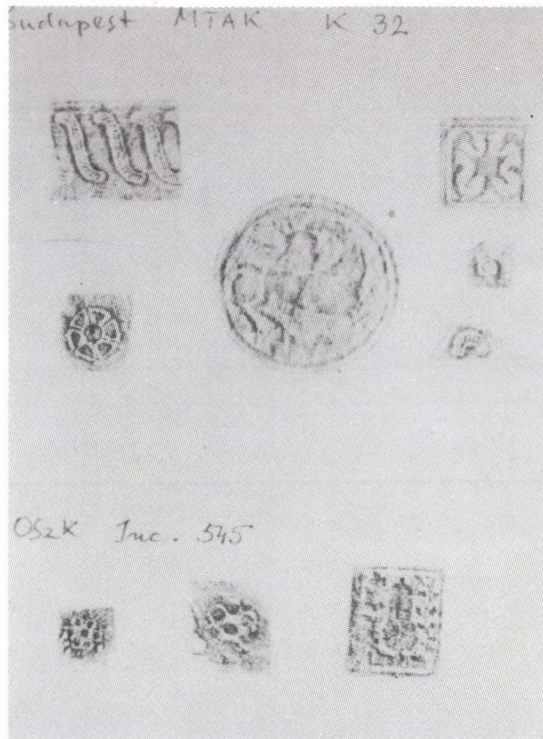
3. Lövöldi gótikus kötés (Bp., Egyetemi Könyvtár, Inc. 139.)

4. A bécsi Matthias mestertől származó kötés (Th. Gottlieb 79. tábla)

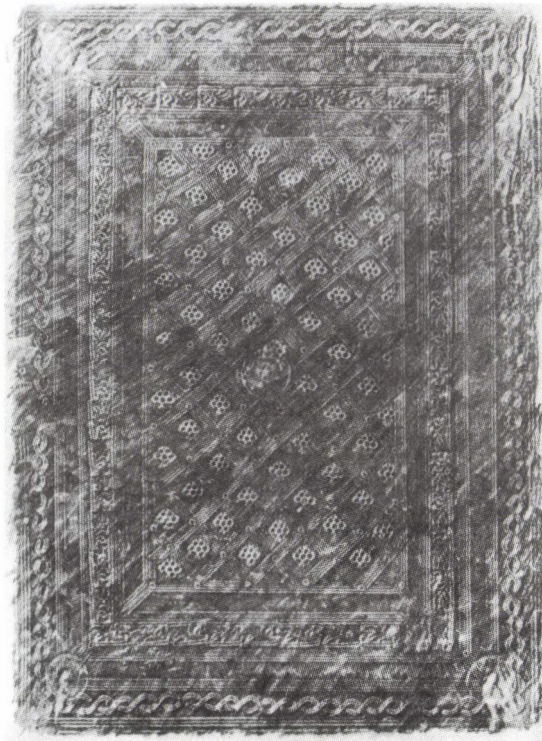
5. Az ún. Lövöldi Korvina hátlapja (Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, Inc. I. 2. s. 1. a.)

6. A Nagyenyei Kódex (Bp., Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, K 32) és Petrarca, Julius Caesar életrajza (Bp., OSZK Inc. 545) kötéstáblája

7. Chronica Hungarorum, Hess A. Buda, 1473. (Prága, Nemzeti Könyvtár, Inc. 39 D 14.)

8. A korvina kötések bélyegzőrepertórium

9. A Korvina bőrkötésének bélyegei

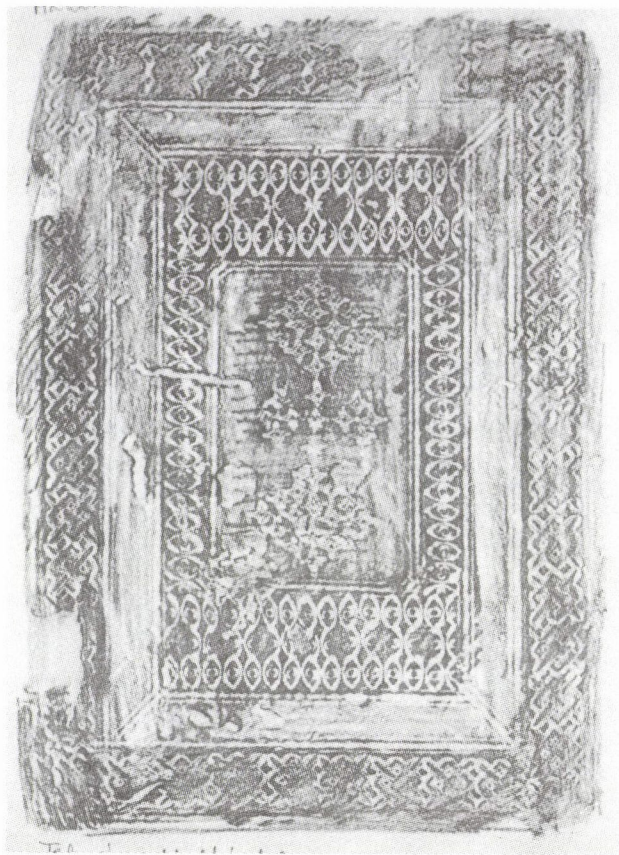

A Korvina bőrkötéseinek bélyegei.

10. Justinianusi. könyv kötése.
(Bp., Magyar Tudományos Akadé-
mia Könyvtára, Inc. 904.)

11. Az ún. Felnémeti Névtelen kódexe (Bp., Magyar Tudományos
Akadémia Könyvtára, K 54.)

tozó kötést! Fokozza az izgalmat, hogy az Isztambulban őrzött 1360-ból származó Antiphonale jó száz évvel későbbi gótikus kötésének bélyegzői a Vízkelety Andrásról kapott fénykép alapján e fentiekkel látszanak egyezni.

A magyarországi gótikus kötések egyelőre csekély tárházát gazdagítja a Sesselweis Orvostörténeti Könyvtárban 11658/S 81 raktári számon őrzött ősnymtatvány, Osvaldus de Lasko: *Biga salutis*, Hagenau 1498 eredeti bőrkötése.¹⁴ A nagyon kopott és hiányos kötés bélyegzői feltehetően egy magyar, talán ferences kolostori könyvkötőműhelyből származnak.

A fentiekből következik, hogy első számú feladat szisztematikusan feltárni a magyar kódexek és a régi magyar nyomtatványok eredeti kötéseit, a már biztosan magyarországi *gótikus kötések teljes bélyegzőrepertóriumát* összeállítani, majd ennek alapján további kötések összehasonlítani és meghatározni itthon és a környező országokban.

*

A reneszánsz kötésekkel kezd kialakulni a nemzeti jelleg. A magyar reneszánsz kötéseknek is különböző periódusai vannak, így olasz–magyar típusú és német típusú reneszánsz kötésekről beszélhetünk. A magyar reneszánsz kötések korszaka a Vitéz János és Janus Pannonius számára készült kódexek sorával kezdődik. Ezekre elsősorban az jellemző, hogy gótikus bélyegzőkből alkotott reneszánsz felépítésű, vaknyomásos kötések. Koroknay az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött Regiomontanus-kódex (Clmae 412) kötéséből kiindulva bélyegzőegyezések alapján egy hét tagból, négy kódexből és három ősnymtatványból álló kötécsoportot állított össze, s megteremtette a vaknyomásos korvina kötések fogalmát.¹⁵ Feltevése szerint ezek vagy a külső megrendelésre is, így a királynak is dolgozó budai domonkos kolostor könyvkötőműhelyének, vagy egy korábbi, szerényebb királyi könyvkötőműhelynek a termékei. Kérdés, hogy volt-e már ekkor, Vitéz János és Janus Pannonius idejében királyi műhely, s helyes-e ezeket a kötések vaknyomásos *korvináknak* nevezni. A következő feladat tehát a vaknyomásos korvina fogalmának tisztázása.

A magyar reneszánsz kötések kétségtelen csúcspontját az aranyozott bőrkötésű korvina csoportja képezi. Nem született azonban még meg egy részletes, minden meglévő korvina kötést elemző tanulmánykötet. A legfontosabb (sorrendben a harmadik) feladat volna mindenek előtt a *korvina bélyegzőrepertóriumát* összeállítani. Koroknay közölte a Budapesten levő aranyozott, Mátyás-címeres kötések bélyegző táblázatát¹⁶ (8. kép), Ráth György pedig összefoglalóan „A Korvina bőrkötéseinek bélyegei”-t¹⁷ (9. kép). Ez utóbbi összeállítás sem teljes, és nem 1:1 méretarányú bélyegzőlevonatokat, hanem csak rajzokat tartalmaz, pontos összehasonlításokra tehát nem alkalmas. További feladat a selyem- és bársonykötésű korvina színes metszésének vizsgálata, s annak elemzése, hogy egyrészt van-e rokonság a metszés díszítése és a belső keretdíszítés között, másrészt, hogy külföldi mintát követnek-e, vagy ezek sajátosan magyar produktumok?

Koroknay sorra vette a hiteles, aranyozott Ulászló-kori korvinaikat is, s összeállította bélyegzőkészletüket¹⁶. Az Akadémia Könyvtárának Inc. 904 jelzetű, Iustinianus jogi munkáját tartalmazó ősnymtatványa (CIH 1097) félbőrös *vaknyomásos* reneszánsz kötésben van. A kötetet díszítő lantformájú bélyegző és a palmettás indasor (10. kép) az Ulászló-kori korvina bélyegzőkészletébe tartozik. Az ősnymtatványt 1964-ben magányszemélytől vásárolta a könyvtár, s valószínű, hogy mindig is magyar tulajdonban volt bekötése óta. Az Inc. 904 nem szerepel Koroknaynál.

Az Ulászló-kori aranyozott korvinaéhoz Koroknay tíz vaknyomásos reneszánsz kötetet sorolt stíluskritikai elemzés alapján, de e kötések egy része GA (vagy GE) monogrammal

szignált. Az Akadémia Könyvtára *Felnémeti Névtelen* elnevezésű kódexe (jelzete K 54) három ösnyomtatványt tartalmaz 1493–94–95-ből, de a második és harmadik ösnyomtatvány közötti üres oldalakra ez a bizonyos Felnémeti Névtelen 1565-ben protestáns papokat támadó szatirikus éneket másolt. A könyv tehát akkor már be volt kötve. A kötés a budai reneszánsz kötések stílusát követi (11. kép), elő- és háttáblája megegyezik, s három alapeleme: a négyoszógos fonadék, a kettős ívbélyegző és az ívelt oldalú, csúcsára állított négyzet GA mester szerszámkészletében is megtalálható. A kötés mintegy fél évszázaddal korábbi, mint a Felnémeti Névtelen szatirikus éneke. Ez a kötés sem szerepel Koroknaynál, de ez is, mint az Inc. 904-es megerősíteni látszik feltevéseit.

A Ráth 1060 (Temesvári Pelbárt: *Sermones*. Hagenau 1501.), tulajdonosa latin nyelvű bejegyzése szerint, Christophorus de Zemenchey lector Scepusiensis volt, akinek 1518-ban bekövetkezett halála után végakarátának megfelelően e könyv a lőcsei Szt. Jakab templomba került, majd 1905-ben Ráth György könyvtárával ajándékképpen az Akadémia Könyvtárába. Reneszánsz kötése összekapcsolja Koroknaynak a Virginia-kódex csoportba és a Lányi-kódex csoportba sorolt kötéseit. Koroknay az 1973-ban megjelent, magyar reneszánsz kötések tárgyaló könyvében *húsz* kötéscsoportot tárgyal, de ez semmiképpen nem jelenthet húsz könyvkötőműhelyt. Nemhogy Pesten és Budán, de – megítélésem szerint – az egész országban sem működött húsz könyvkötőműhely. Kérdés, s ez a következő feladat, hogy hány műhelyhez és mely városokba rendelhetjük e húsz csoport kötéseit? Az Akadémia Könyvtára *Érsekújvári-kódexét* (K 45), amely eredeti, de a restaurálás során sajnos nagyon körbevágott kötésben található, Koroknay a húsz csoport egyikébe sem sorolta be. Az *Érsekújvári-kódex* 1535-ből való. Jó példa arra, hogy fölvevünk a kérdést ismét, helyes-e a magyar reneszánsz kötések időhatárát 1526-nál meghúzni, hiszen a szellemi élet, legalábbis Budán és az ország északi felében 1541-ig a régi kerékvágásban haladhatott.

A magyar reneszánsz kötések rendszerezéséhez is a legfontosabb feladat a bélyegzőreperitórium összeállítása. A kötések meghatározásához, a bélyegzők azonosításához ez az egyetlen objektív és megbízható eszköz.

A 16. század második felében a Magyarországon készült kötések a német reneszánsz kötések díszítését követik. Néhány könyvkötőről, így pl. Johannes Manlius kötéseiről¹⁸, egy miskolci könyvkötőről¹⁹, a felvidéki CH mesterről²⁰ jelent meg cikk, de a meglévő magyar és erdélyi német típusú reneszánsz kötések feltárásától nagyon messze vagyunk. Természetesen ez esetben is el kell készíteni a talált és feltárt korabeli bőrkötések bélyegzőinek görgetőinek és lemezeinek a reperitóriumát.

*

Nagy vonalakban vázoltuk a magyar gótikus és reneszánsz kötések kutatásában eddig elért eredményeket és a még nyitott kérdéseket. Az összegyűlt ismeretanyag lehetővé teszi, hogy célul tűzzük ki a díszítőelemek: bélyegzők, görgetők, lemezek teljes reperitóriumának összeállítását és ezzel megalapozzuk a kötések pontos rendszerezését, további kötések meghatározását, műhelyek azonosítását, történetük feltárását és a kérdések megoldását, ha ez egyáltalán lehetséges, valamint – újabb kérdések felvetését.

JEGYZETEK

1. GEREVICH L.: A pilisi ciszterci apátság. Szentendre 1984. 72. ábra

2. SCHMIDT-KÜNSEMÜLLER, F. A.: Die

abendländischen romanischen Blindstempeln in Bänden. Stuttgart, 1985.

3. FODOR A.: Die Bibliothek der Kartause

Lechnitz in der Zips vor 1500. Bp., 1976. 7. In: *Armarium. Studia ex historia scripturae librorum et ephemeridum.*

4. B. KOROKNAY É.: A lövöldi karthauzi kolostor kötéseiről. In: *Annales Strigonienses. Esztergom Évlapjai. Az Esztergomi Múzeumok Évkönyve I. Bp., 1960. 25--32.*

5. *Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur.* Ed. G. Sajó et E. Soltész. Vol. I–II. Bp., 1970.

6. SZ. KOROKNAY É.: Magyar reneszánsz könyvkötések. Kolostori és polgári műhelyek. Bp., 1973. In: *Művészettörténeti füzetek 6.*

7. SZ. KOROKNAY i. m. 38. Itt jegyezzük meg, hogy a 146. tételszámon Koroknay könyvében van egy nyolcadik lövöldi kartauzi gótikus kötés is, amelyet az 1960-ban megjelent cikke óta tudott azonosítani.

8. *Bibliotheca Corviniana.* Összeáll. Csapodi Csaba, Csapodiné Gárdonyi Klára, Szántó Tibor. Bev. Klaniczay Tibor. Bp., 1967, 53. tétel.

9. GOTTLIEB TH.: K. K. Hofbibliothek. Bucheinbände. Wien, 1910. 79. tábla

10. DIENES E.: A Jordánszky-kódex eredetéről. In: *MNy 78 (1982) 440–453.*

11. BORSA G.: A hazai ősnymotatványok példányai. In: *Magyar Könyvszemle 104 (1988) 2–3, 95–139.*

12. Borsa Gedeon szóbeli közlése

13. KOTVAN, I.: *Inkunábuly Univerzitnej knižnice v Bratislave.* Bratislava, 1960.

14. CSENKI É.: Egy ősnymotatvány restaurálásáról. In: *Írás és könyv. A Magyar Bibliofil Társaság Évkönyve I. 1987, 105–116.*

15. B. KOROKNAY É.: A vaknyomámos Corvina kötésekéről. In: *Iparművészeti Múzeum Évkönyvei, III–IV. Bp., 1955, 157–167.*

16. SZ. KOROKNAY É.: A Korvina-kötések Ulászló-kori periódusáról. In: *Művészettörténeti Értesítő, 1962/2–3, 134.*

17. RÁTH GY.: A Korvina önálló könyvkötési stílusa. In: *Magyar Könyvszemle 23 (1897) 263.*

18. BORSA G.: Joannes Manlius könyvkötői tevékenysége. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1970–71. 301–321.*

19. SZELESTEI N. L.: Töredékek a pécsi Püspöki Könyvtár formuláriumának kötéséből. In: *Magyar Könyvszemle, 98 (1982) 2, 93–97.*

20. SZ. KOROKNAY É.: Egy 16. századi nagyszombati kötécsoport. In: *Magyar Könyvszemle, 93 (1977) 1, 47–51.* ROZSONDAI M.: Signierte Renaissance-Einbände deutschen Typs aus dem 16. Jahrhundert. *Gutenberg Jahrbuch 1988, 303–304.*

Marianne Rozsondai: Gotische und Renaissance-Einbände aus Ungarn (Abriss und Probleme)

In Ungarn gefertigte romanische Einbände sind nicht erhalten geblieben.

Ein teil der ungarischen gotischen Einbände stammt aus Karthäuser-Klöstern, unter denen die bedeutendsten in Lövöld (heute Városlőd bei Veszprém) gefertigt wurden. Diese Einbände aus Lövöld stehen, was ihren Aufbau und Stempelmateriale betrifft, Wiener Einbänden nahe. Eine Erklärung für diese Ähnlichkeit ist eine offene Frage.

Ein weiterer Aspekt ist die Annahme einer bürgerlichen Buchbinderwerkstatt, welche die Einbände der *Chronica Hungarorum*, Buda, Andreas Hess, 1473 (GW 6686, CIH 986) herstellte.

Als Vorgänger der eigentlichen Corvineneinbände wurden von É. Koroknay "Corvina mit Blinddruck" benannt. Es ist fraglich, ob diese Einbände bzw. diese Kodizes zu der *Bibliotheca Corviniana* gehörten. – Ein vollständiges Repertorium des Stempelmateriale der Corvineneinbände ist immer noch ein Desiderat. – É. Koroknay hat in ihrem Buch die mehr als dreihundert Renaissance-Einbände in zwanzig Gruppen eingeteilt; daraus kann aber nicht abgeleitet werden, dass es sich auch um zwanzig Werkstätten handelt. Es bleibt die Aufgabe der Wissenschaft, diese Einbände real existierenden Werkstätten zuzuordnen.

Von der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts ab weisen die ungarischen Renaissance-Einbände typische Merkmale (Rollen und Platten) des deutschen Renaissance-Einbandes auf. Auch hierfür steht ein Repertorium noch aus.

A kódexek kodikológiai kutatása a művészettörténet tudomány számára rendkívül fontos. Ez fordítva is érvényes: a kéziratos könyvek művészettörténeti szempontú vizsgálata a kodikológiának hasznos információkat nyújthat. Ennek ellenére a két kutatási terület a gyakorlatban ritkán találkozik, Magyarországon azonban a könyvek kőtetábláiról lefejtett kódex-töredékek feldolgozása immár 10 éve a két terület között kívánatos együttműködés jegyében folyik. A jelen előadás ennek az együttműködésnek az eredményeiről és tapasztalatairól számol be.

A fragmentumokat díszítő iniciálék lokalizálása és datálása a kódexekben levőknél jóval nehezebb feladat. Ennek okai a következők:

1. A töredék általában kevesebb információt nyújt az eredeti műről, mint a teljes kötet. Nem mindegy például, hogy egy missálének melyik részét őrizte meg a kőtetábla. A kánonképet, a nagyobb ünnepek iniciáléit vagy a jellegtelenebb részek tollrajzos illetve egyszerű kék és vörös iniciáléit. Az egyszerű iniciálékból aligha következtethetünk a kánonképre és a figurális iniciálékra.

2. A kézirattöredékek iniciáléinak többsége egyszerű vörös és kék, illetve vörös és kék ellenkező színű tollrajzdíszítéssel, filigránnal. Ezek az iniciálék nehezen datálhatók és lokalizálhatók. Ennek az az egyik oka, hogy ezekkel az iniciálékkal sem a könyvfestészetnek szentelt művek, sem az írástörténeti munkák nem foglalkoznak olyan súllyal, hogy munkánkat előre vihetnék. A másik ok a szóban forgó iniciálék széles körű elterjedtségében, és az egyes típusok hosszú életében áll. Azt tapasztaltuk, hogy ezek az iniciálék az írásnál jóval konzervatívabbak és a képzőművészeti stílusokat is csak távolról követik.

3. A magyarországi kódexfestészet emlékanyaga meglehetősen kevés. Az emlékek kis száma mellett gondot okoz az is, hogy a hazai kódexfestészet története hézagos. Több generáció által képviselt műhely, jelentősebb életmű alig akad. Nincs tehát egy váz, amire épülhetnének a töredékek.

Az általános tapasztalatok rögzítése után típus példák segítségével szeretnénk bemutatni a kódextöredék kutatás művészettörténeti oldalról jelentkező problémáit és eredményeit.

A nagyszámú jellegtelen fragmentum között akad több, kétségtelenül mutatós, művészettörténeti jelentőséggel is bíró. A kodikológus ilyenkor joggal igényli az ő lehetőségeit felülmúló festészeti meghatározást. Néhány példán keresztül bemutatjuk, miért okozunk olykor csalódást.

Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár állományából egy kalendárium lapot (EMS. Inc. I. 6., 12. kép) bontott ki a restaurátor. A csonka folió a kalendáriumnak abba a típusába tartozik, amelyben a KL betűket díszesen kiemelték, a hónapnak megfelelő zodiákus jegyet pedig az oldal közepe tájára helyezett medaillonba illesztették. Az alapozás nélkül vörös tollal rajzolt, világossárgával és kékkel színezett medaillonok kivitelezése jó kézre vall. A KL betűket nyaknál összekötözték, karoling eredetű madárpár helyettesíti. E madarak régiesek és sematikusak, a meghatározáshoz nem nyújtanak sok támpontot. A medaillonok típusa, stílusa és tollrajzos technikája a 12. századi délnémet, bajor festőműhelyeket jellemezte. Az összekötözték nyakú madarakat is figyelembe véve a lap egy olyan nagy múltú műhelyben készülhetett, ahol karoling tradíciók is éltek. Elsősorban Regensburgra vagy Salzburgra gondolhatunk,¹ de közvetlen kapcsolatban álló emlék hiányában az esztergomi lapot legfeljebb német munkaként határozhatjuk meg.

Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár következő töredékét (Énekes könyv, MSS. II. 276., 13. kép) egy kvalitásos A iniciálé díszíti. A vörös tollrajzos technika, a betű formája és annak részletei, így a szíjpánt és a gazdag palmetta típusa a 12. század második felétől a következő század elejéig a Rajnától Keletre és az Alpoktól Északra bárhol készülhetett. Többek között Magyarországon is. Egy ilyen, önmagában álló lap meghatározása ritkán oldható meg biztonsággal. A hasonló iniciálék meghatározása csak akkor oldható meg, ha azok nagyobb mennyiségben, egy hosszabb ideig működő műhelyben keletkeztek. Példaként a heiligenkreuzi iniciálék meghatározását idézhetjük.² Az esztergomi lap meghatározása tehát az írás és a neumák vizsgálatától remélhető.

A budapesti Egyetemi Könyvtár Vetustissima gyűjteményének Vet. 43/46 jelzetű kötetéből egy, a magyarországi emlékek körében ritka, krónikarészletet tartalmazó pergamen (14. kép) került elő. A lapot, a tudományos munkákra jellemzően egy sematikus rajz díszíti. A körökből és oszlopokon nyugvó ívből álló genealógiai táblázat összeállítása igényes. Az oszlopok formája, a palmetta- és levélsorok kialakítása a későromanikát idézi. Az élénk vörös, narancs és zöld szín is ide illik. Mindehhez egy osztott törzsű, filigránnal díszített gótikus iniciálé társul. A datálást ebben az esetben a szöveg tartalma biztosíthatja. Ez 1265-ös esemény említésével zárul. A szép, de sematikus rajz és az iniciálé a lokalizáláshoz kevés. Az írás típusából gondoljuk, hogy a krónika Itáliában keletkezett.³

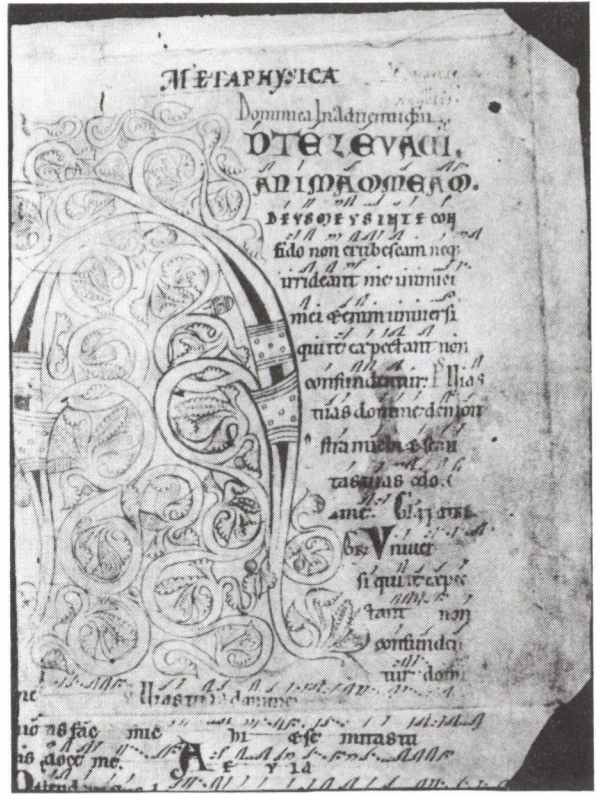
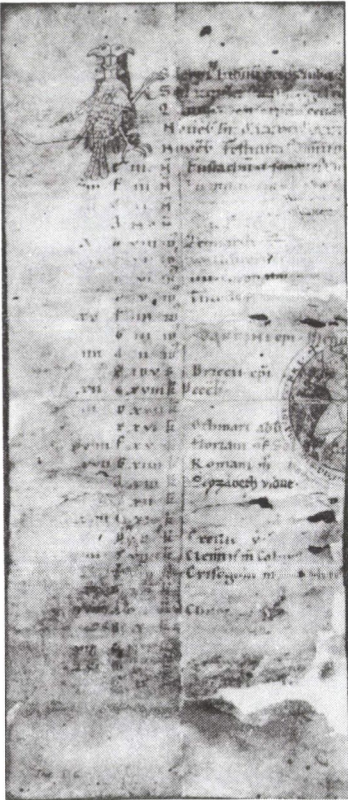
Az Egyetemi Könyvtár Liber sextusból származó töredékeivel (Fr. I. m. 100., 15. kép) több ízben foglalkoztunk, megnyugtató eredményre azonban mind ezideig nem jutottunk.⁴ A jogi kódexek nagy része Itáliában készült. E töredék esetében azonban a lokalizálás tág lehetősége forog fenn, az itáliai könyvfestőműhelyek többsége számításba jöhet, csak Bologna nem. Az iniciálék világos színei, a könnyedén kavargó, szaggatott körvonalú levelek az általunk egyszer felvetett Velencén kívül Pisa, Siena, Lucca, Firenze és Nápoly 1330–1350 közötti emlékeire is jellemzők.⁵

Az alábbi példák azt a szerencsés esetet mutatják be, amikor a művészettörténeti megközelítés a stílus vagy ikonográfia segítségével a szöveg tartalmára és az írás formájára irányuló kutatásnál eredményesebb lehet.

Az Egyetemi Könyvtár fr. I. m. 275-ös töredékén az eddigi fragmentumkutatások legsebbe emléke, egy A iniciálé maradt fenn.⁶ A pergamen eredeti szövegét levakarták, hogy újabbakat írjanak a helyére. Az eredeti kézirat típusára, keletkezési helyére és korára az iniciáléből lehetett következtetni. A trónoló Úr alatt egy írásszalagot tartó aggastyán térdel és egy püspöksüveggel jellemzett fiatalabb auctor ül. Nyilvánvaló, hogy egy komplikáltabb A(d te levavi) illusztrációval van dolgunk. A reprezentatív iniciálé címoldalra készült. Ezt az a körülmény is igazolhatja, hogy az iniciálé készítésekor a hátoldal még üres volt. Az A(d te levavi) a Graduale incipitje. Tehát az eredeti kézirat egy Graduale volt. Stílusa alapján a Rajna–Köln vidéken készült 1260 körül. Az őrzőkönyv eredete alapján ez a folió illetve az a kódex, amelynek ez része volt, már régóta Magyarországon lehet. Elképzelhető, hogy röviddel az elkészülte után ide került. A 13. század második felének Magyarországon őrzött illuminált emlékeinek többsége német eredetű. Ez a folió még egy tanulsággal szolgál. Megerősíti azt a tapasztalatot, hogy a 17–18. századi könyvkötők szemében a beírt és a díszített pergamennek nagyobb értéke volt az üresnél. A könyvkötő úgy hasznosította ezt a foliót, hogy a legszebb, a trónoló Urat ábrázoló rész kerüljön a kötés gerincére.

Az Egyetemi Könyvtár Pseudo-Platon, Liber quartus töredékének (Fr. I. m. 60. 16–17. kép)⁷ szövege jellegtelen, 14. század közepi textualis gotica. A készítés helyéről semmit sem mond. Ez esetben viszont többet mondhat a közepes kvalitású, eklektikus, erősen kopott iniciálé. Hasáb-formájú kerete, a betű formája, a végén a csomókkal közép-európai jellegű. Az auctorábrázolás tulajdonképpen itáliai szokás, de az iniciálében látható fej rajza és formái

12. Kalendárium lapja (Esztergom, EMS. Inc. I. 6.)

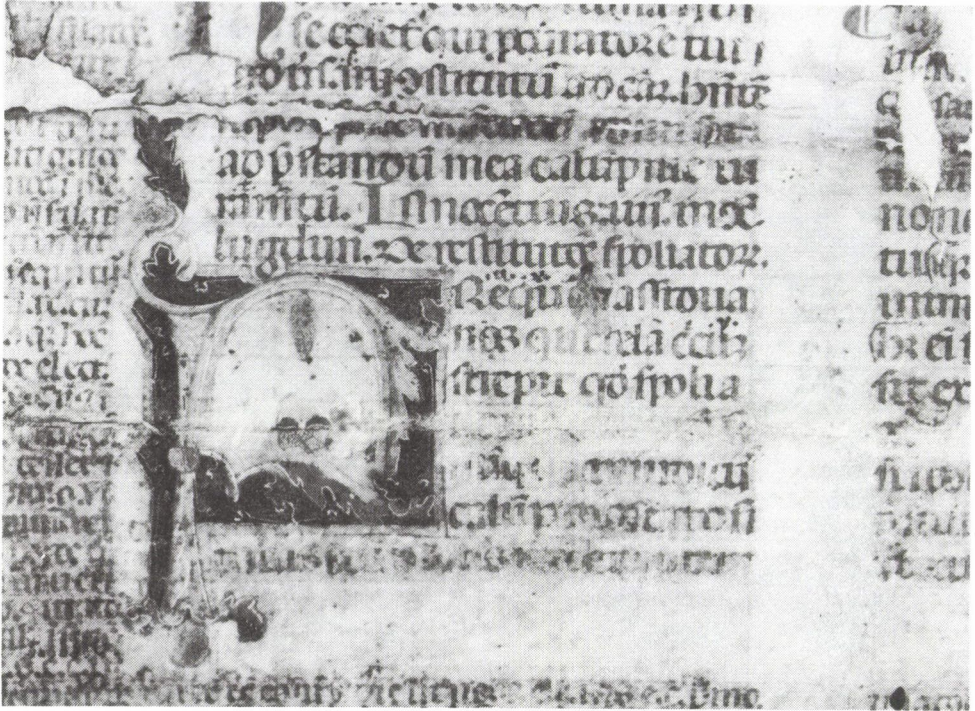

13. Psalterium (?) töredék (Esztergom, MSS. II. 276.)

14. Krónikatöredék (Bp., EK. Vet. 43/46.)

15. Liber sextus lapja (Bp., EK. Fr. I. m. 100.)

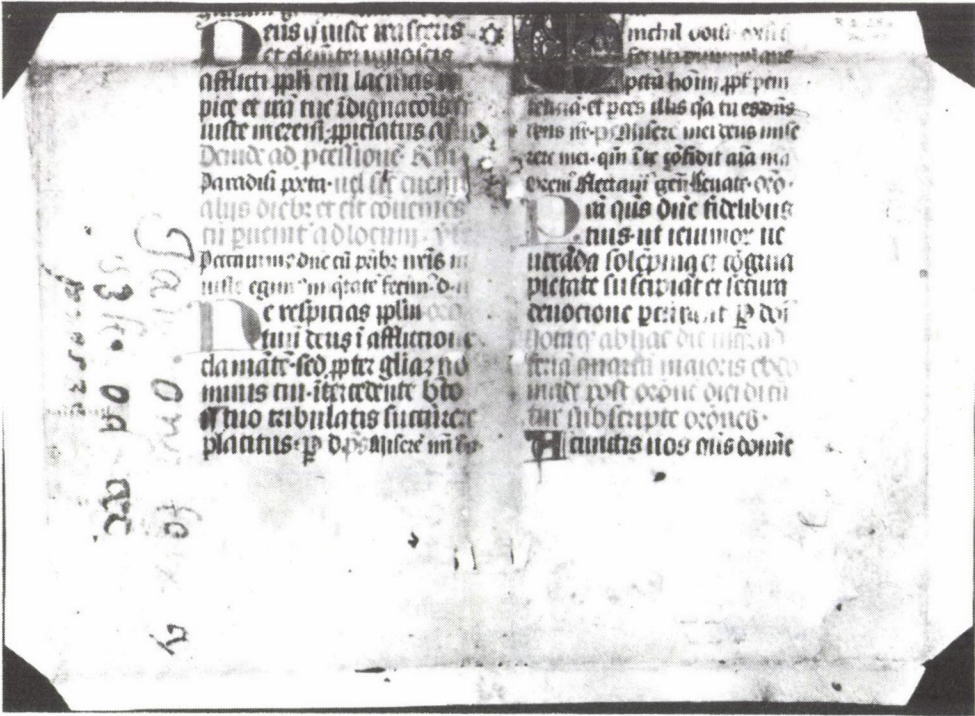

16. Pseudo-Platon kódex töredéke (Bp., EK. Fr. 1. m. 60.)

17. Pseudo-Platon kódex töredékének részlete

Deus uult miseris
et deum multo
afflicti ipsi cum lacrimis
pior et mi tunc indignacoib
iuste merent. pietatis
Deinde ad precatione
Paradisi paxa. uel ista cunctis
alys diebe: et est conuenies
ni puenit ad locum. y
paraturus dicit cu pibe: uis m
uile. egum in qrate ferim. d. n

De respicias pplu
fui deus i afflictione
clamat. sed pte gliaz no
minis tu. ita dente bto
quo tribulatis sum. i
platus. p. d. p. asere m. f.

San. Om. for. y
3 fe. 04. etc.
22

metu voti. exiit
feru. p. uol. aut
pata hom. p. p. m
chua. et pars illis q. tu es. d. n
quis ni. p. asere. mei. deus. iuste
ere. mei. qm. t. e. g. s. d. i. t. a. i. a. m. a.
exem. p. t. e. a. i. t. u. i. t. e. u. i. t. e. o. d.

Domi quis dicit fidelibus
tus. ut sciamor. ne
uuda. sol. y. n. g. et. c. g. n. a.
p. e. t. a. t. e. s. u. l. a. r. i. a. t. et. s. e. c. u. n.
d. u. o. t. i. o. n. e. p. e. t. i. t. u. s. p. d. i.
h. o. m. i. n. u. m. a. d. i. c. i. t. u. r. a. d.
f. e. r. a. a. m. a. r. t. i. m. a. i. o. r. i. s. e. t. e. d.
m. a. t. e. p. o. s. t. e. o. n. e. d. i. c. i. t. u. r.
t. u. r. s. u. b. s. c. r. i. p. t. e. o. r. d. i. n. e. s.

Haudatis nos mis domine

21. Missale töredéke (Győr, R. 2. 28/a.)

távoli cseh–morva igazodást mutatnak. A csomókból kibújó levelek motívumai is olaszosak. A színek egy része – főleg a levelek okkeres, zöldes tónusai – Itália felé vezetnek, míg a betűtörzs és a fej tompább sötét színei közép-európaiak. Az iniciálé feltételezésünk szerint 1360 körüli munka. Az ekkor lejátszódó középeurópai folyamatba szervesen illeszkedik: az itáliai vándorművészek és importmunkák középeurópaivá válásában alkot egy láncszemet.

A győri Egyházmegyei Könyvtár könyveinek kötéstábláiról már lefejtették a pergamenlapokat, de azok feldolgozása még nem kezdődött meg. Ezért a most bemutatásra kerülő Missale-lapot (VI/c. 15., 18. kép) sem elemezték még írás, tartalom vagy proveniencia szempontjából, tehát csak saját megfigyeléseimre támaszkodhatom. A folión egy S iniciálé látható, amit a szövegtükör két oldalára lefutó lapszédész zár le. Az iniciálé elég kopott, ezért a stílusvizsgálat eredménye bizonytalan. A kódexlap ausztriai, salzburgi, esetleg bécsi kéz munkája lehet a 15. század 30–40-es éveiből. Az iniciálé belsejében Szent Mártont ábrázolták a koldussal. Márton páncélos, a páncél fölött palástot és hercegi főveget visel, álló alakos, a palástjából egy darabot a lábánál kuporgó félmeztelen koldusnak lehasító típusa általában az ausztriai művészetben volt népszerű. Ilyennek mutatja őt többek között a maria-stein-i szárnyasoltár 1440 körüli salzburgi táblaképe is.⁸ A töredék reprezentatív Szent Márton ábrázolása feltételezi, hogy a kódex egy olyan egyház számára készült, ahol e szentet különösebben tisztelték. Ez Győr környékén leginkább Északnyugat-Magyarországon, Pozsonyban, Pannonhalmán, Győrben de végső soron az egész környéken bárhol elképzelhető. Azt a tényt, hogy azt a kódexet, amelyhez ez a folió tartozott, már a középkorban is Győr környékén használták, az őrzőkönyv döntheti el. A foliót egy 1613-as bécsi nyomtatvány bekötésére használták. Annak ellenére, hogy Győrben és környékén bőven akadhatott bécsi könyv, Szent Márton bécsi tiszteletével is számolva,⁹ az egykori bécsi használat lehetősége sem zárható ki.

Különös érdeklődésre tarthat számot két esztergomi főszékesegyházi kötetről lefejtett pergamenlap, mely eredetileg egy Missaléhoz tartozott (EMS 2166., 19. kép). Az egyik lapon egy nagyon csonka K, a másikon egy épebb H iniciálé maradt fenn. A betűtörzs kék-arany levelei, a betű belsejének spirálvázra épülő filigránnal való kitöltése, a filigrános mezőbe illesztett medaillonok alkalmazása a 14. század első felére jellemző. A medaillonok zöld–rózsaszín forgóleveles motívuma és a betűszár két végére helyezett rozetta az esztergomi iniciálét az Egyetemi Könyvtár 35-ös jelz. ágostonos remetéknek készült antifonáléjával rokonítja. Ennek szinte párdarabja lehet. Ezt a kódexet az irodalom az írás hasonlósága alapján a 34-es jelzetű ágostonos *graduale* segítségével datálja. Ebben a kódexben egy, a kódex másolására vonatkozó 1334-es adat maradt fenn.¹⁰ Az Egyetemi Könyvtár két kódexét a régebbi művészettörténeti irodalom a 14. századi francia orientációjú magyarországi szerzetesi, – pontosabban ágostonos – könyvfestészet emlékének nevezte.¹¹ Az esztergomi lapnak azonban szinte hasonmását tartalmazza egy, a st. floriani ágostonos kanonokok rendházában 1325–30 között készült Biblia, és egy, az 1300-as évek elejére datált boroszlói kötet is.¹² A felhozott példák bizonyítják, hogy az iniciálé típus nem rendi műhelyhez kötődik, inkább a típus földrajzi elterjedésével számolhatunk. Az esztergomi lap provenienciáról csak annyit tudunk, hogy az őrzőkönyv a II. József korában felosztott magyarországi kolostorok egyikéből került jelenlegi őrzési helyére. A magyarországi készítés tehát nem kizárt, de nem is bizonyítható.

A későgotikus és reneszánsz könyvfestészet találkozásának érdekes emléke egy esztergomi kötéstábláról lefejtett Antifonale lap (Főszékesegyházi Könyvtár, EMS 31. 195., 20. kép). A 15. század utolsó negyedében készült liturgikus kódexek jó része a század elejének formavilágát ötvözte a flamand művészet motívumkincsével.¹³ Ettől az általános vonaltól jelentősen eltér az újabban előkerült lap. Ezen a század eleji művészetet jellemző keretelés,

betűforma és a realiztikus növényi motívumok az itáliai reneszánsz elemeivel keverednek. Ide sorolható az egyenes lécből elágazó inda és néhány stilizált virág is.

Egy győri kőestábláról lefejtett Missale töredék (R. 2. 28/a., 21. kép) nem csak azért jelentős, mert a 15. század végéről, tehát abból a korból maradt fenn, amit a töredékek helyett inkább az ép kódexek nagy száma képvisel. Ez a folió a magyarországi reneszánsz könyvfestészetnek több szempontból is érdekes dokumentuma. Az egyik jelentőség abban áll, hogy ennek az M iniciálének a formája, a betű belsejét díszítő virág formái és jellegzetes lilás rózsaszín, vörös, zöld és fekete színei a festőt Franciscus di Castello körébe utalják. A 15. század utolsó negyedében Budán tevékenykedő mesternek az 1481 táján készített Kálmáncsehi Breviáriumával (Bp., OSZK. Cod. lat. 446)¹⁴ fűzhető össze ez az iniciálé, mégpedig azzal a lombardos iniciálé és lapszélidisz ornamentikával, ami Váradi Péter Nicolaus de Lyra Postillájában (Kolozsvár, Román Akadémia Könyvtára, Inc. 82. A. 11.)¹⁵ is feltűnik. A töredék tehát a Franciscus di Castello köréhez kapcsolt művek számát emeli. Az elmondottak mellett azért is érdekes ez a folió, mert a szokással ellentétben ezen a reneszánsz iniciálé gótikus könyvirással együtt jelenik meg.

A példák száma még növelhető lenne. Reméljük, hogy a felsorolt példák is kellően szemléltették a töredékkutatás művészettörténeti oldalának lehetőségeit, határait. Az első töredékkatalógus, az Egyetemi Könyvtár töredékeit tartalmazó kötet összeállításakor még kevesebb kétellyel dolgoztunk, ugyanakkor a meghatározásnál úgy érezzük, sokszor túlzott volt a pontosságra törekvésünk. Újabbban lazábban kezeljük a meghatározás kérdéseit, így talán a hibalehetőség csökkenésével jutunk el biztosabb eredményhez.

JEGYZETEK

1. Egy salzburgi példát közöl: SWARZENSKI, G.: Die Salzburger Malerei von den ersten Anfängen bis zur Blütezeit des romanischen Stils. Tafelband. Leipzig 1913. Abb. 428–429. Hasonló stílusú egy regensburg-prüfeningi gyűjteményes kötet: Regensburger Buchmalerei. Katalog. München, 1987. 49.

2. WALLISER, H.: Cistencienser Buchkunst. Heiligenkreuzer Skriptorium in seinem ersten Jahrhundert. Heiligenkreuz–Wien, 1969.

3. Az itáliai eredet mellett szólhat a pergamen is.

4. Árpád-kori kőfaragványok. Katalógus. Kiegészítések és pótlások. Katalógus. Szerk. TÓTH M. és MAROSI E., Bp., 1987. 3., Fragmenta latina codicum in Bibliotheca Universitatis Budapestinensis. Szerk. L. Mezey Bp., 1983. 111.

5. Számos hasonló iniciálé található pl.: La miniatura italiana in età romanica e gotica (Atti del I. Congresso di storia della miniatura italiana). Szerk. E. Vailati Schoenburg Waldenburg. Firenze, 1979.

6. Monografikus feldolgozás: WEHLI T.: A budapesti Egyetemi Könyvtár egy Graduale-töredéke. Művészettörténeti Értesítő, 1985. 61. skk.

7. Fragmenta codicum. 78 sk.

8. Spätgotik in Salzburg. Malerei. Katalog. Salzburg, 1972. Taf. 19.

9. Erre a lehetőségre Vízkelety András hívta fel a figyelmemet.

10. MEZEY, L.: Codices latini medii aevi Bibliothecae Universitatis Budapestinensis. Bp., 1961. 50 skk.

11. BERKOVITS I.: A Budapesti Egyetemi Könyvtár festett kéziratának egy csoportja. Magyar Könyvszemle, 1931. 1 skk.

12. A St. Floriani III. 221-es jelzetű Biblia f. 20v oldaláról: SCHMIDT, G.: Die Malerschule von St. Florian. Linz, 1962. 186. és Abb. 117., A boroszlói Városi Könyvtár MS. R. 509. jelzetű kódexének 8v. oldala: BEER, E. J.: Beiträge zur ober-rheinischen Buchmalerei. Stuttgart, 1959. Taf. 58. Abb. VI.

13. Pozsonyi Missale (Esztergom, Főszékes-egyházi Könyvtár, Ms. I. 24.): BERKOVITS I.: Magyar kódexek. Bp., 1965. 54., 22. kép, XXIII. tábla. A pozsonyi Városi Levéltár Missaléja (EL 13.) GÜNTHEROVÁ, A.–MIŠIANIK, J.: Illuminerte Handschriften aus der Slowakei. Praha, 1962. 30., 111–112. kép.

14. Kálmáncsehi Domonkos Breviáriumának említett lapja: BERKOVITS I.: Magyar kódexek XXVII. tábla., Franciscus di Castello és köre műveinek jegyzéke: BALOGH J.: Mátyás király és a művészet. Bp., 1985. 298.

15. JAKO Zs.: Váradi Péter könyvtárának töredéke Kolozsvárott. Magyar Könyvszemle, 1958. 345 skk. Az iniciálék reprodukciói: 347.

Tünde Wehli: Kodikologie und Kunstgeschichte

Für die Kunstgeschichte ist die kodikologische Erforschung der Kodizes äußerst wichtig. Das gilt aber auch umgekehrt: Die Untersuchung der Handschriften unter kunstgeschichtlichem Aspekt kann der Kodikologie nützliche Informationen liefern. In der Praxis sind jedoch beide Forschungsgebiete voneinander ziemlich isoliert und nur selten miteinander verflochten. Aber in Ungarn läuft nunmehr seit zehn Jahren die Bearbeitung der von den Einbanddeckeln der Bücher heraus gelösten Kodexfragmente im Rahmen der zwischen den beiden Disziplinen so erwünschenswerten Zusammenarbeit. Gegenwärtiger Vortrag faßt die Ergebnisse und Erfahrungen dieser Zusammenarbeit in erster Linie von seiten der Kunstgeschichte zusammen. Zunächst werden die allgemeinen Erfahrungen festgestellt, dann anhand von Beispielen illustriert, auf welchem Gebiet und mit welchem Resultat die Untersuchung der Initialen der Fragmente die kodikologischen Forschungen fördern bzw. wie sie durch die Geschichte der Buchmalerei die Kunstgeschichte bereichern kann.

Wie bei den Kodizes so auch bei den Kodexfragmenten ist nur ein kleiner Teil verziert. Unter den Verzierungen übertreffen die ornamentalen Initialen an Zahl weit die Bilder und figürlichen Initialen. Die Initialen, die auf den Fragmenten zum Vorschein gekommen sind, fügen sich organisch in die Geschichte der Buchmalerei ein, zuweilen schließen sie sogar manche Lücken. Im Gegensatz zu dem 11.–13. Jahrhundert, aus welchem Zeitraum es Dankmäler nur sporadisch gibt, ist das 14. Jahrhundert als überaus reich zu bezeichnen, während das nächste Jahrhundert wieder ärmer war. Die Erscheinung, daß aus den Jahrhunderten, aus denen mehr Kodizes überliefert sind, weniger Kodexfragmente erhalten blieben und umgekehrt, hängt mit der größeren Abnutzung der Fragmente zusammen. Für das ganze Mittelalter ist das Übergewicht der liturgischen Kodizes bezeichnend, dabei kann in jedem Zeitalter auch die Popularität eines gewissen Handschriftentypes nachgewiesen werden. Im Europa und Ungarn des 14. Jahrhunderts werden auffallend viele juristischen Kodizes italiensichen Ursprungs benutzt. Das zeigt sich auch in der großen Zahl der Fragmente. Es ist eine bezeichnende und unter dem Aspekt der Geschichte der Bucheinbände nicht beachtete Tatsache, daß ein beschriftetes und vor allem auch mit Initialen reich geschmücktes Pergament auch einen ästhetischen Wert hatte: die Initiale wurde möglichst auf dem Buchrücken plaziert.

Die Möglichkeiten und Ergebnisse der Untersuchung der Initialen von Kodexfragmenten können mit den nachstehenden Beispielen illustriert werden. Aus einem Bogen des Werkes *Unum ex quattuor* von Zacharias Chrysopolitanus – der aus dem Bestand drei ungarischer Bibliotheken mit teils verschiedener Vergangenheit (Universitätsbibliothek Budapest, Bibliothek des Zentralen Priesterseminars, Erzbischöfliche Bibliothek Kalocsa) Rekonstruiert werden konnte – wurde der Arbeitsgang in einem größeren französischen Scriptorium vom Ende des 12. Jahrhunderts klar, nämlich wie die Blätter unter den Scriptorien und Rubrikatoren aufgeteilt wurden. Von dem Blatt, das in der Universitätsbibliothek Budapest gefunden wurde und mit einer figürlichen A-Initiale geschmückt ist, wurde die erste Beschriftung abgeschabt, um es neu zu beschreiben. Durch die Untersuchung des Stils und der Ikonographie der Initiale von außerordentlich hoher Qualität konnte auf den Ort und die Zeit der Entstehung sowie den Text des ursprünglichen Kodexes gefolgert werden. Auf einem Blatt, das im Einband eines der Bücher der Diözesanbibliothek von Esztergom gefunden wurde, kamen federgezeichnete, Rosetten und Stab filigranverzierte Initialen mit gespaltenem Stab zum Vorschein. Sie können aufgrund ihres Stiles, ihrer Motive und Technik an den Kreis jener Denkmäler der ungarischen und niederösterreichischen Buchmalerei aus dem 14. Jahrhundert gebunden werden, die meist in Handschriften der Augustiner erscheinen. Ihr Vorkommen auf diesem Blatt vermehrt entweder die Zahl der Denkmäler der Buchmalerei der Augustiner oder aber beweist, – falls auch die inhaltsbezogene Untersuchung des Textes dafür spricht – daß dieser Initialentyp über die Werkstätten der Augustiner und anderer Mönchsorden hinausgehend, in einem viel größeren Kreis verbreitet war. Ein Pergamentblatt, das von einem der Bücher der Seminarbibliothek von Győr herausgelöst wurde, enthält einen allgemein verbreiteten liturgischen Text. In diesem Falle hilft die Initiale, die den Heiligen Martin mit dem Bettler darstellt, den Ort und die Zeit der Herstellung mit ziemlich großer Wahrscheinlichkeit zu bestimmen, denn ihr Bildtyp war in der Mitte des 15. Jahrhunderts in Wien, Salzburg und Niederösterreich üblich. Unter den Fragmenten von Győr ist schließlich besonders bedeutend das aus einem liturgischen Kodex stammende Blatt, das trotz der spätgotischen Buchschrift mit einer Renaissanceinitiale geschmückt ist, die am Ende des 15. Jahrhunderts für die Werkstatt von Buda typisch war. Diese Initiale kommt meistens in den Handschriften der Humanisten und in den gedruckten Büchern vor. Ihr Gebrauch hier läßt also die Ofener Werkstatt in einem anderen Licht erscheinen. Die Bedeutung des eindeutig in Buda hergestellten Blattes besteht darin, daß es den Besitz und die Verwendung aus der Landesmitte stammende Kodizes auch im westlichen Grenzgebiet des Landes beweist.

TÖRTÉNETI KÖNYVKÖTÉSEK ÉS ILLUMINÁLT KÓDEXEK RESTAURÁLÁSA MAGYARORSZÁGON

A könyvtári közgyűjtemények történeti könyvkötéseinek és illuminált kódexeinek megőrzése és restaurálása az állományvédelem egyik lényeges feladata. Ha ezen a területen az országos ellátottságot szeretnénk megvizsgálni, átfogó képet az Országos Könyvtárügyi Tanács Állományvédelmi Szakbizottsága által irányított országos körű állományvédelmi felmérés adatainak feldolgozása és értékelése után kapunk. Ma általános jellemzőként annyit állapíthatunk meg, hogy számos jelentős közgyűjtemény nem képes önerőből restauráltatni történeti értékű, régi nyomtatványait és kéziratait. Kevés az országban a kielégítő módon berendezett és felszerelt restauráló műhely, még mindig kevés a jól képzett és gyakorlott szakember, bár az 1981-ben illetve 1984-ben megindult középfokú és felsőfokú restaurátorképzés enyhített a szakemberhiányon.

Az Országos Széchényi Könyvtár két restauráló műhelye felelősségteljes szerepet tölt be a könyvtári állományvédelem országos jellegű feladatainak ellátásában, elsősorban mint a középfokú szakemberképzés, valamint a restaurálási eljárások módszertani központja. Sok könyvtári gyűjtemény vár azonban tőlünk segítséget, nemcsak szaktanácsadás, hanem restaurálási munkák elvégzése formájában is.

Szakmai körökben köztudott, hogy a budavári Restauráló Laboratórium – az OSzK múzeális gyűjteményi anyagán kívül – 16 éve foglalkozik térítésmentesen az egyházi gyűjtemények legértékesebb kéziratának és nyomtatványainak restaurálásával. 1983-ban a Budapesti Egyetemi Könyvtár veszélyeztetett állapotú kódexeinek megmentésére is vállalkozott. A Széchényi Könyvtár új épületében elhelyezett műhely, berendezés, eszköz, anyag és a képzett szakember ellátottság tekintetében felveszi a versenyt a jó színvonalú európai műhelyekkel, de a létszám a feladatok sokaságához és sokrétűségéhez mérten igen alacsony.

A Hírlap Állományvédelmi Osztály és a vári Restauráló Laboratórium vállal munkaidőn túl, szerződéses munka keretében restaurálást külső intézményeknek, de így is csak részben képes kielégíteni az igényeket.

Az 1987 februárjában – a Soros Alapítvány támogatásával – létesült harmadik OSzK restauráló műhely az alkalmazottak kiképzése után az egyházi gyűjtemények restaurálásra váró anyagának nagy részét képes lesz vállalni, tehát a vári laboratórium teljes mértékben foglalkozhat a saját és más, eddig ellátatlan közgyűjtemények dokumentumainak helyreállításával.

A jól felszerelt és korszerűen berendezett műhely, a zökkenőmentes anyagellátottság, a jó szakembergárda csak feltételei a színvonalas restaurálómunkának. Az eredményes működéshez ugyanennyire fontos a megfelelő *elvi és etikai* koncepció kialakítása és következetes alkalmazása.

A történeti könyvkötések és kódexek restaurálásának leglényegesebb elvi és etikai szempontjait a következőkben foglalnám össze. E dokumentumok restaurálása a szakember részéről magas szintű szakmai tudást, művészettörténeti, stílustörténeti, technikátörténeti és legalább alapfokú könyvtörténeti ismereteket kíván. Alapvetően fontos a jó ízlés, a tökéletes arányérzék, a lelkiismeretesség és pontosság. A restaurálás során legfőbb törekvésünk a könyvet károsító tényezők megszüntetése, majd maguknak a könyveknek a konzerválása, azaz eredeti állapotukban és minél hosszabb időre való megőrzésük. Gyakran járul még

ehhez az az igény, hogy a köteteket kutatási célokra és/vagy kiállításokra is alkalmassá kell tenni. Különösen ez esetben – de nem kizárólagosan – szükséges a dokumentumok bizonyos mértékű rekonstrukciója, azaz a hiányzó szerkezeti elemek pótlása, kiegészítése. A meglévő, de gyenge elemeket meg kell erősíteni. A rekonstrukciónál arra kell törekedni, hogy a lehető legkevesebbet változtassunk a könyvek, kódexek eredeti jellegén, megjelenésén, a legszükségesebb mértékre korlátozzuk az új anyagok beépítését. A szerkezeti felépítésben követjük a korabeli technológiát és ettől csak akkor térünk el, amikor az a tökéletesebb konzerválás érdekében elkerülhetetlen. A kiegészítő és egyéb anyagokat úgy választjuk meg, hogy azok minőség, öregedésállóság, reverzibilitás tekintetében a legmegfelelőbbek legyenek. A kiegészítő anyagokat úgy alkalmazzuk, hogy azok harmonikusan illeszkedjenek az eredetihez, ugyanakkor nem feltűnően és zavaróan különbözzenek is valamiképpen, pl. a szín tónusában. Ily módon elkerüljük a hamisítás látszatát. Mindig szem előtt kell tartanunk, hogy feladatunk elsőrendűen a dokumentumba foglalt *információk* megmentése és konzerválása, tehát a nyomtatott vagy írott szöveg, valamint a jellegzetes díszítőelemek megőrzése. A hordozóanyagokat is e cél elérése érdekében konzerváljuk. Az információtartalom kibővül mindazokkal a jellegzetességekkel, amelyek a művet egyedivé teszik. Ilyen pl. a kötés minden tartozékával együtt: a táblák, a borítás, a veretek, a csatok, az oromszegők, előzékek, a jelzőszalag, amelyeket megtartunk és konzerválunk. Egyes elemeket csak akkor pótolunk, ha az eredeti elveszett, vagy annyira megrongálódott, hogy többé nem képes betölteni funkcióját. A könyvtestet csak akkor bontjuk szét ívekre, ha a fűzést már másképpen nem lehet helyreállítani. A bőrborítást csak akkor bontjuk le, ha a táblát cserélni vagy restaurálni kell. Néha a bőr lebontása – bármily szakszerűen és óvatosan is történne – veszélyeztetné a rajta levő díszítések (vaknyomás, aranyozás) épségét. Ez esetben nem szabad a lebontást megkísérelni, hanem a bőrborítás konzerválását, hiányainak kiegészítését a táblán kell elvégezni. Előfordulhat, hogy az eredeti kötés vagy könyvtest *bármilyen mértékű* megbontása nem tenné lehetővé a különleges, a korra jellemző vagy speciálisan egyedi jelleg megőrzését. Ekkor meg kell kísérelni a kötet megbontása nélkül a feltétlenül szükséges munka elvégzését és a könyv számára jól védő dobozt vagy tokot kell készíteni, amely megvédi a további rongálódástól. Az ilyen kötet könyvtári használatát korlátozni kell. A hiányzó, elveszett csatokat, vereteket pótoljuk, mert azok rendszerint fontos funkciót töltenek be: a veretek a kopástól védik a bőrborítást, a csatok a könyvtest pormentes tárolását biztosítják. A pótolt darabok ugyanolyan anyagból készülnek, mint az eredetiek, méretük, formájuk is egyezik, de felületük sima, díszítetlen. Így könnyen megkülönböztethető egymástól az eredeti és a pótlás. A bőr vagy egyéb anyagból lévő borító minden töredékét eredeti helyükre rögzítjük. Ha a könyvtest kötetlen volt, vagy kötése elveszett, új kötéssel kell ellátni. Ellenzem a stílkötéseket, bármily jól sikerült utánzatok legyenek is, mert megtévesztik, félrevezetik a kutatót. Úgy vélem, a nyomtatvány vagy kézirat korát a vele egykorú kötési technika alkalmazásával is kellőképpen lehet és kell is jelezni, a kötés azonban legyen egyszerű, díszítetlen. Borítóanyagként – a mű korát és keletkezési helyét figyelembe véve – használhatunk bőrt, pergament vagy textíliát. Ésszerű takarékosági szempontokat szem előtt tartva javasolhatjuk, hogy egy gyűjtemény több példányban meglévő azonos kiadásait nem szükséges egyformán drága kötéssel ellátni.

Figyelmet kell fordítanunk a művek olyan tartozékaira, amelyek egyedi sorsára, történetére utalnak és ezért rendkívül fontosak a kutatók számára. Ilyenek a poszesszorbejegyzések, régi jelzetek és címkék, tulajdonosi bélyegzők, a kötésben talált töredékek. Durva hiba volna a konzerválás, restaurálás során ezektől a jellegzetességektől a könyvet megfosztani, de ugyancsak súlyos hiba, ha e tartozékok végül nem eredeti helyükre kerülnek vissza. Bár a kötésben talált töredékek néha kivételt képeznek, az olyan ritka esetekben, amikor

rendkívül értékes leletnek bizonyulnak. A töredékeket, kibontásuk és megtisztításuk után mindig meg kell mutatni a könyvtárosnak, aki dönt azok további sorsáról: külön kell-e majd tárolni őket, vagy vissza kell helyezni abba a kötetbe, amelyből előkerültek. Az utóbbi megoldásnak több előnye van: a töredékek nem kallódhatnak el; a kutatónak sokat mond, milyen műben, milyen környezetben lelték azokat. A töredékek visszahelyezésének több lehetséges módja van. Ha csak egy-két pergamen vagy papír fragmentumról van szó, azokat a kötetben eredeti helyükre lehet visszatenni, pl. az elő- vagy háttábláról leválasztott darabokat a táblák elé egy csúkkal a nyílásba erősíthetjük. A könyvtest gerincéről lebontott töredékeket a tábla felső oldalára – a tükörré – vagy az előzők repülő lapjára lehet elhelyezni, úgy, hogy mindkét, szöveget tartalmazó felületük látható legyen. Ha sok apró fragmentumunk van, azokat a kötet hátulsó tükreére készített borítótkban helyezzük el. Csak akkor kell tékát készíteni a töredékeknek, ha a könyvtáblák egymáshoz kasírozott kézirat- vagy nyomtatványlevelekből készültek és a szétválasztásuk után tömegüknel fogva nem helyezhetők el a kötéstáblában.

Az *illuminált kódexek* kötéstábláira értelemszerűen vonatkoznak az előbb elmondottak. Szeretném hangsúlyozni azonban, hogy mivel egykorú románkori, gótikus kódexkötésünk országszerte igen kevés maradt fenn és reneszánsz kötéstáblánk sincs sok, a megmaradtakra fokozott gonddal kell vigyáznunk. Csak jól képzett és tapasztalt restaurátor kezébe adhatók ezek a kincsek. Restaurálásuknál aggályosan kell ügyelni, hogy csak a legszükségesebb mértékben bontsuk meg a kötés egységét. Mivel a kódexek többsége rendkívüli értékű unikum, használatukat minden könyvtárban szigorúan korlátozzák. Ez a körülmény megengedhetővé teszi a restaurátor számára, hogy elsősorban ne a kötet funkcionális szerepét – használhatóságát – tartsa szem előtt, hanem a kódex eredeti jellegének minél teljesebb megőrzésére koncentráljon. Vegyünk egy példát: az Országos Széchényi Könyvtár több korvinájának táblája nehezen nyitható, mert a pergamen előzők és a túlságosan szűk nyílás csak merev összeköttetést biztosít a könyvtest és a fatáblák között. Ezen a hibán még jobbító szándékkal sem változtatunk, mert ha megbontjuk az eredeti egységet, a legtöbb esetben túl sokat kell változtatnunk a kötet szerkezeti elemein. Ezt a változtatást pedig csak a kódex eredeti megjelenésének több-kevesebb hátrányára lehet végrehajtani. A korvinákon rendszerint a hiányzó csatokat, fémvereteket sem pótoljuk, hogy ne zavarjuk meg a kötés képének harmóniáját. Ilyenkor a kódex védelmét jó minőségű anyagokból készült, jól zárható dobozba helyezés-sel biztosítjuk.

Illuminált kódexek restaurálásánál különleges problémát jelent a hordozóanyag – elsősorban a pergamen – károsodásainak helyrehozatalán kívül az íróanyagok, tinták és színezékek, valamint a miniatűrök anyagainak védelme, illetőleg rögzítése.

Már a legelső munkafolyamatot, a *fertőtlenítés* módját is a legnagyobb gondossággal kell kiválasztani. Erre a penészgombával vagy más mikroorganizmusokkal, illetőleg könyvpusztító rovarokkal való fertőzöttség esetén van szükség. Rendszerint előzetesen mikológiai analízist kell készíteni: a miniatűrök és a tinta súlyos károsodásánál kémiai elemzésre is szükség lehet. A károk okainak felderítése és a pusztító mikroorganizmusok azonosítása után kell a fertőtlenítés módját meghatározni, de az analízisek adatai a többi munkafolyamat megtervezésénél is kiindulópontul szolgálnak. A fertőtlenítés módját úgy kell megválasztani, hogy az alkalmazott vegyszer és eljárás ne károsítsa a kódex anyagait, tehát a pergament, bőrt, tintát, festékeket stb., de pusztítsa el a kórokozó mikroorganizmusokat vagy rovarokat. A restaurátorok általában kétféle megoldás közül választanak: vagy fertőtlenítő oldatokat alkalmaznak vagy gáz alakú hatóanyaggal fertőtlenítenek. Mi, az Országos Közegészségügyi és Járványügyi Állomás és a Bőr- és Cipőipari Kutató Fejlesztő Vállalat munkatársaival folytatott kutatómunkánk alapján azt tapasztaltuk, hogy a legjobb eredményt úgy érjük el.

ha etilén-oxiddal való gázosítás után a kódexeket a restaurálás során még *megelőző védelmet is nyújtó* fertőtlenítő oldattal kezeljük.

A restaurálás során alkalmazandó anyagok és eljárások veszélyeztethetik – mert esetleg fellazítják, leoldják, szétfuttatják – a kódexekben gyakori *színes anyagokat, ezek védelme és rögzítése* tehát fontos művelet. Vannak olyan esetek, amikor minden beavatkozás nélkül, már a restaurálás előtti állapotban repedezett a festék, és a kötőanyag elpusztulása vagy hiányosságai következtében pereg, leválik a hordozóanyagról. Környezeti ártalmak, nem megfelelő klimatikus viszonyok is előidézhethetnek ilyen károsodásokat. Mindkét esetben a megfelelő természetes, vagy nagyon gondosan kiválasztott szintetikus anyagot a festékrészecskék alá kell juttatni, hogy azokat a pergamen felületén megkössék, vagy pedig egy olyan felületi réteget kell képezni a színes anyagon, amely az oldó hatásoktól megvédi azt. Mivel ezen anyagok között vannak olyanok, amelyek száradásuk során összehúzódhatnak és így további repedéseket hozhatnak létre a festékekben, valamint optikailag megváltoztathatják a színeket (a szín tónusát, intenzitását, a matt felületet), vagy a későbbiek során sárgulva, további változásokat idézhetnek elő, ez a kódexek restaurálásának egyik legnehezebb kérdése.

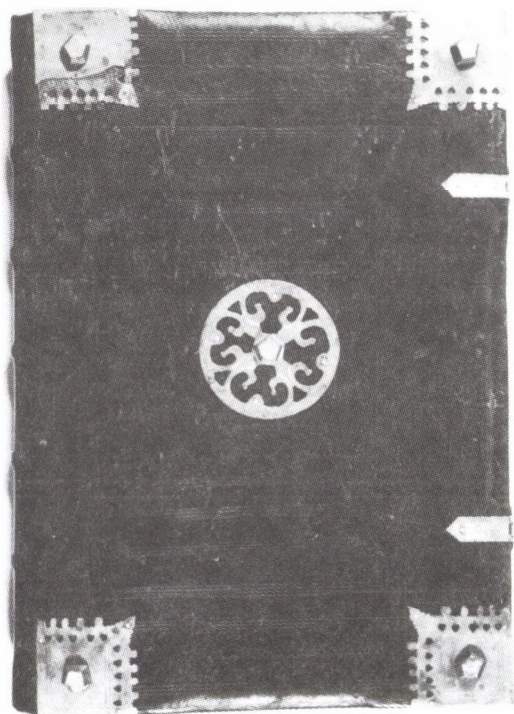
Ha a rögzítés feltétlenül szükséges, olyan anyagot választunk, amely a tudományos kísérletek során megfelelőnek bizonyult és az adott esetben is minden szempontból megfelel a kívánalmaknak. Pergamen kéziratoknál például széleskörűen alkalmazható a kitűnően bevált egyfajta, alkoholokban is oldható metilcellulóz.

A festékek és tinták szükség szerinti védelme után a kéziratok száraz – mechanikai – majd nedves *tisztítása* következik. A hordozóanyag és az íróanyagok, színezékek jellegétől, összetételétől függ, milyen eljárást választ a restaurátor. A papír alapanyagú kéziratok nedves kezelésénél kevesebb probléma adódik, míg a pergamen kezelése nehezebb és elvégzése nagy gyakorlatot igényel. A pergamen lapok gyakran hullámosak, deformálódtak, túlságosan kiszáradtak vagy megkeményedtek. Ekkor megfelelő *lágytító, puhító oldatokkal fellazítva ki kell simítani* őket. A pergamen elsősorban a környező levegő nedvességtartalmának változásaira érzékeny, ezért gyakran – túlzott kiszáradás esetén – pusztán némi vízfelvétel is jó eredményt ad. A vizet és a lágytító anyagokat tartalmazó oldatokat vagy közvetve – nedves szűrőpapírok segítségével, párologtatással – vagy közvetlenül, porlasztásos rápermetezéssel, ecseteléssel, néha fürdetéssel visszük be a pergamenbe. A nedves kezeléseket utáni *szárítás* és *simítás* is bonyolultabb, mint a papír alapanyagú kéziratoknál. Itt is többféle eljárás közül lehet választani: a pergament üveglapra simítjuk és segédanyagok közbeiktatásával kifeszítve szárítjuk; vagy a pergamen széleit széles iratkapcsokba fogva és egyenletesen húzva a levelet, puhafa lapra rögzítjük, majd még kissé nedves állapotban szűrőpapírok között préselve szárítjuk meg. A fesztítés illuminált pergamen kéziratoknál veszélyes lehet, ekkor inkább filclapok illetve viaszpapírok között végezzük ezt a műveletet.

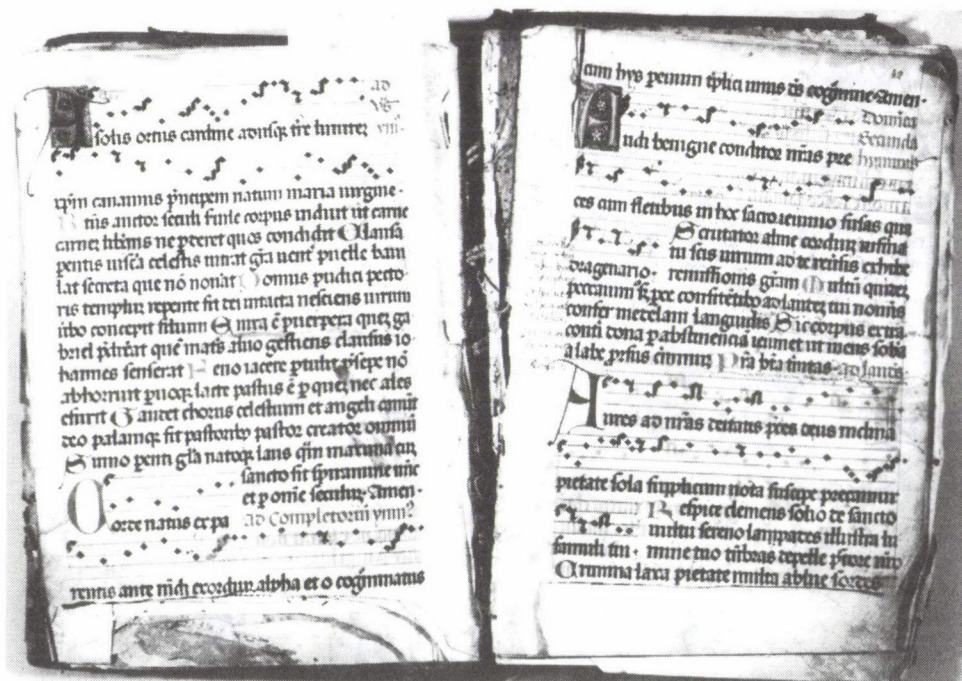
A kéziratok eléggé gyakori károsodását okozza a vasgallusz tinta túlzott savtartalma, ennek következtében a papír illetve pergamen átmaródhat. Egyes festékek is okozhatnak hasonló károkat. A tinták savas kémhatása a penészgombák megtelepedését is elősegítheti, amelyek azután anyagcseretermékeik révén különböző károsodásokat idézhetnek elő magukon a tintákon is (pl. elhalványulás). Tehát a savas tintákat *semlegesíteni* kell. Papirkézirat esetén ez általában vizes közegben oldott vegyszerekkel történik, a pergamennél viszont vizes oldatok a legtöbb esetben nem használhatók, részben mert a pergamennek nagy mennyiségben árt a víz, részben mert a tinta vagy a miniatúrák sem viselnék azt el károsodás nélkül. Ezért általában szerves oldószerekben oldott vegyszereket kell használni. A semlegesítő vegyszerekbe lehet egyúttal rögzítő anyagokat is oldani, így a rosszul tapadó tinta és színezékek rögzítése a semlegesítéssel egy munkafolyamatban megy végbe.

22. A Budai Psalterium, Ms. I. 3/b. 16. sz.-i német reneszánsz kötése restaurálás előtt. (Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár)

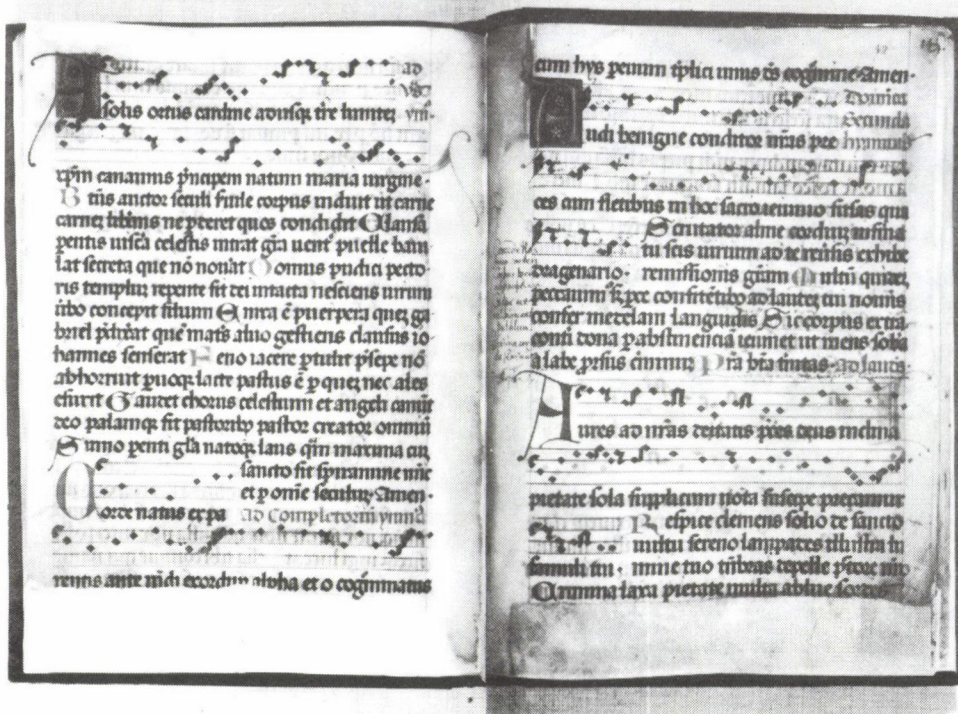

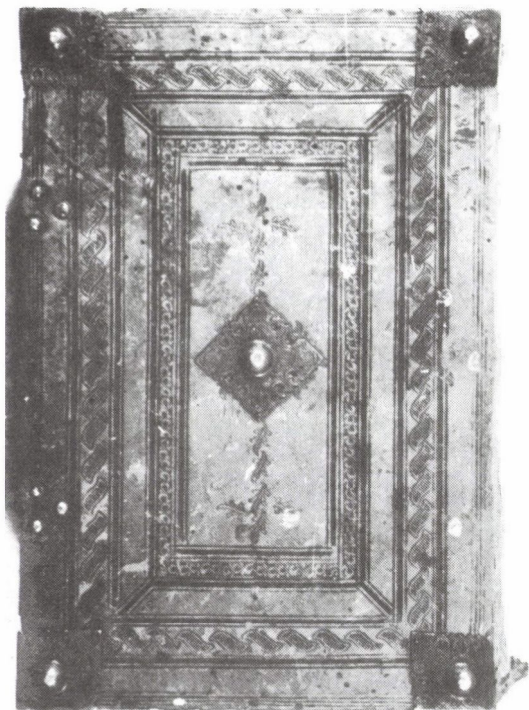
23. A Budai Psalterium, Ms. I. 3/b. kötése restaurálás után

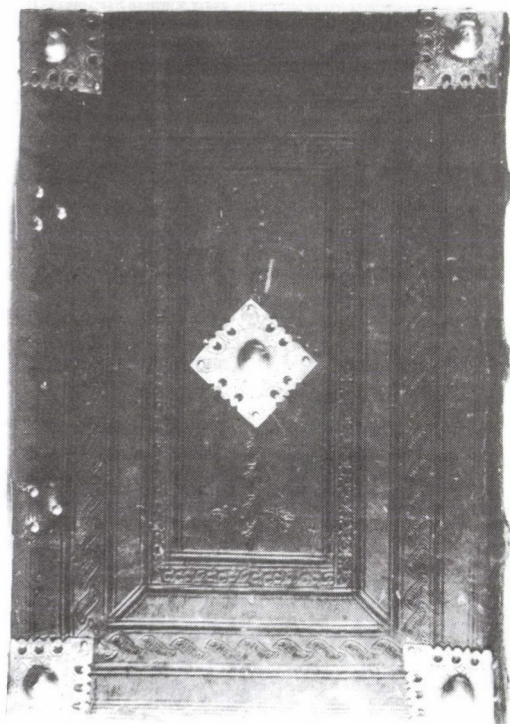
24. A Budai Psalterium, Ms. I. 3/b. levelei restaurálás előtt

25. A Budai Psalterium, Ms. I. 3/b. levelei restaurálás után

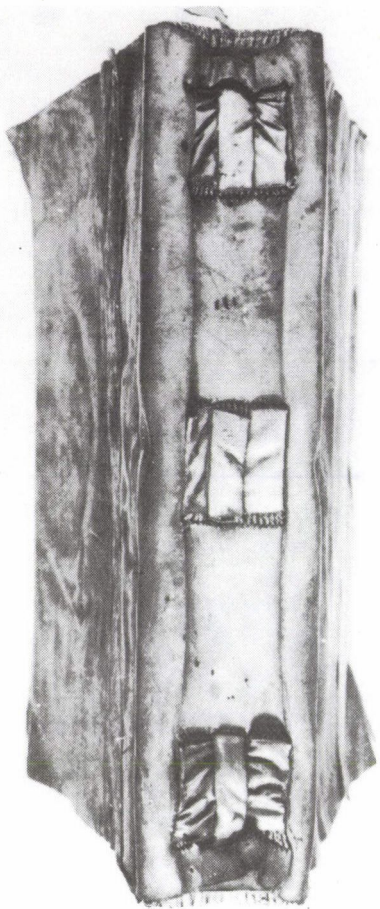

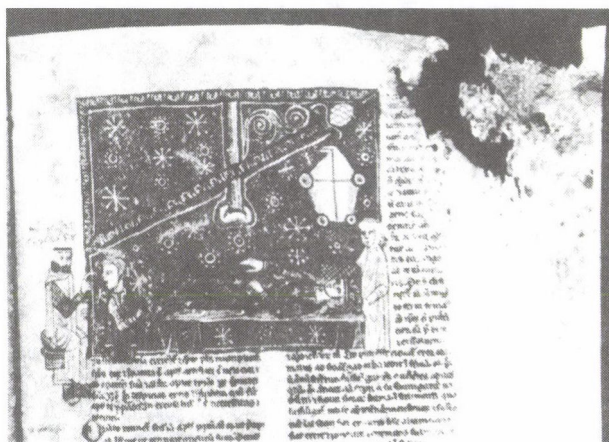
26. Historia Troyana, 1470. Ms. 311. A magyar reneszánsz kötéstábla restaurálás előtt. (Kalocsa, Főszékesegyházi Könyvtár)

27. Historia Troyana, 1370. Ms. 311. A kötéstábla restaurálás után.

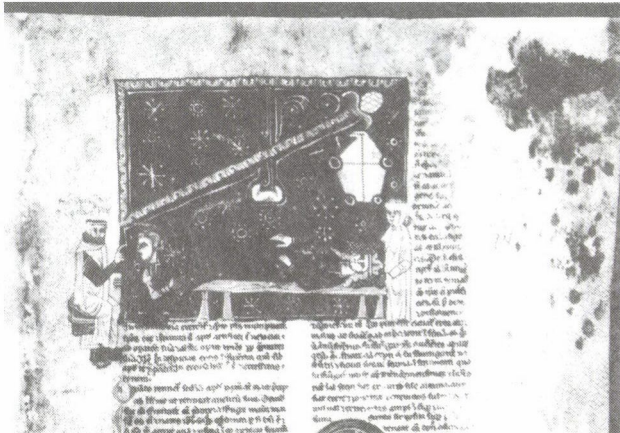

28. 1478-ból származó mainzi nyomtatvány különleges pergamem kötése, amelyet a restaurálás során nem szabad megbontani. (Inc. 679. Országos Széchényi Könyvtár)

29. Az Albucahis kódex, Cod. Lat. 15. 14. sz. egyik, penészgombától károsodott levélnek részlete, restaurálás előtt. (Budapesti Egyetemi Könyvtár)

30. Az Albucahis kódex, Cod. Lat. 15. ugyanazon levele a pergamen-öntés módszerével restaurálva.

A csonka kéziratok *kiegészítésén* kizárólag a szöveghordozó pótlását értjük. Sohasem egészítjük ki vagy restauráljuk a hiányos írást, illetve a sérült festett díszítéseket, miniatúrákat. Mint arról az előbbieknél szó volt, ezeknek csak kíméletes tisztítására, szükség esetén rögzítésére szabad vállalkoznunk. A papír alapanyagú kéziratok (vagy nyomtatványok) kiegészítése kétféle módon történhet: vagy jó minőségű, kémiaileg semleges, az eredetihez külsőre is hasonló struktúrájú papírral, pontosan követve a csonka eredeti szélek körvonalait, vagy cellulózrostokból készült péppel, kézi illetve gépi öntéssel. Mindkét módszer tökéletes eredményt ad, ha szakmailag hibátlanul hajtják végre és ha az adott esetben a megfelelőbbet választják. A gépi eljárás gyorsabb, így gazdaságosabb. A meggyengült, szilárdságát veszített eredeti papír erősítése természetes vagy szintetikus, ún. utántenyevező oldatokkal történhet, szintén kézi vagy gépi eljárással. A kasírozó eljárások között egyik, jelenleg legkorszerűbb egy hőre lágyuló poliamiddal, mint rögzítő anyaggal és egy hőre nem lágyuló poliamid szövetrel történő erősítés. Ez a tökéletes olvashatóságot biztosító anyag szükség esetén veszélytelenül leoldható a kézitről vagy nyomtatványról. Másik módszer az ún. papírhasítás, amelynek lényege, hogy a valamilyen ok miatt meggyengült, tinta- vagy rovarragott papírt kettéhasítva, a két réteg közé helyezzük a szilárdító és a hiányokat kiegészítő anyagot. Ily módon a kézirat felülete eredeti állapotban marad, olvashatósága tehát nem romlik, viszont a papír eredeti rostszerkezete vitathatatlanul megbomlik. A szakemberek még nem jutottak egyetértésre, milyen jellegű dokumentumok restaurálhatók ezzel a módszerrel.

A pergamen kódexek csonka leveleinek kiegészítése több problémát vethet föl. A „csak” fizikai sérülések következtében hiányos részek, szakadások restaurálása egyszerűbb, mert ez esetben az eredeti pergamen ép, egészséges. A kiegészítést új, az eredetihez hasonló színű és vastagságú pergamennel végezhetjük el, az írott felületeken levő szakadásokat a tökéletesen átlátszó aranyverőhártyával (marhavakbélhártya) javíthatjuk. Nehezebb feladat a penészgombák, baktériumok tevékenysége következtében meggyengült, elvékonyodott, törekeny kéziratok megerősítése és a hiányok pótlása. Mint mindig, ekkor is szigorúan kell ragaszkodnunk a reverzibilitás elvéhez: szükség esetén az alkalmazott technológia visszafordítható legyen, azaz a pergamenre rávitt bármilyen anyagot el lehessen távolítani a kézirat károsodása nélkül. A hordozóanyagot szilárdító anyagok, oldatok lehetnek természetes eredetűek, vagy szintetikusak. Hogy melyiket alkalmazzuk, ez függ a kódex eredeti anyagainak tulajdonságaitól, illetve azok állapotától. A legtöbb nehézséggel akkor találkozunk szemben magunkat, amikor miniatúrákkal gazdagon díszített, mikrobiológiai ártalmak következtében súlyosan rongált kódexeket kell restaurálnunk. Ilyen eseteknél ugyanis halmozottan jelentkeznek a különböző problémák, amelyek a hagyományos módszerekkel már nem is oldhatók meg. Ha a kéziratot meg akarjuk menteni, olyan eljárást kell találnunk, amellyel az elpusztult pergamen pótlására szolgáló anyag az elvékonyodott, szilárdságát szinte teljesen elvesztett eredetihez megfelelő átmenettel, a széleket kissé átlapolva, lehetőleg feszültségmentesen és tartósan hozzáerősíthető. El kell érünk az eredeti hordozóanyagának és a felületen levő sérült, vagy labilis tintának és festékanyagoknak a lehetőleg egy munkamenetben történő megszilárdítását illetve rögzítését is. Ugyanakkor a fertőzött kódexek preventív fertőtlenítését is el kell végezni. A budapesti Egyetemi Könyvtár korvináinak és más középkori kódexeinek a restaurálásakor jelentkeztek együttesen ezek a feladatok. Több évig tartó kutatómunka és kísérletek hosszú sorozata – amelyekben három kutató intézet munkatársai is segítségünkre voltak – eredményeképpen kidolgoztunk egy új eljárást, az úgynevezett *pergamenöntést* a csonka pergamenlevelek kiegészítésére, valamint olyan komplex technológiát, amelynek segítségével sikeresen megoldhatók a jelzett problémák.

Itt most csak a pergamentöntés rövid ismertetésére szorítkozom. A pergamentöntés — a papírontéshez hasonló elv alapján — folyékony péppel, vákuum segítségével történik. A kísérleti próbák alapján kiválasztott pép víz és alkohol közegében eloszlatott pergamen- és cellulózzrostok, cellulózalapú ragasztó, fertőtlenítő illetve tartósító szer és pergamenenyv keverékéből áll. Az öntést vákuumszivattyúval ellátott, alulról megvilágítható öntőasztalon végezzük. A megfelelően előkészített pergamenlevelet ráhelyezzük az öntőasztal perforált üveglapjára, poliamidszita és selyemszövet felületére. A vákuummotor beindításával a levél a szitához tapad és teljesen kisimul, ezközben, ha szükséges, alkoholos nedvesítést kap. A pépet csőrös kanálhoz hasonló szerszámmal a hiányzó részekre öntjük. A légszívás következtében a pép szétterül a hiányos helyeken és a nedvesség nagy része távozik. A légszívást addig folytatjuk, míg a pergamen kissé megszikkad. Akkor selyemszíták és nemezlapok között fokozatosan terhelve, lassan szárítjuk, majd préseljük.

A leírt módszerrel kiegészített mintákon a Bör- és Cipőipari Kutató Fejlesztő Vállalat végezte el a szakítószilárdsági és hajtogatással szembeni ellenállás próbáit. A legjobb szilárdsági eredményt adó pépből készült öntet 1500 hajtogatást is kibírt anélkül, hogy a kiegészített rész levált volna az eredeti pergamenről.

Végül szeretnék említést tenni a papír és pergamen alapanyagú nyomtatványok és kéziratok *fehérítésének*, a különböző eredetű foltok eltávolításának sokat vitatott elvi szempontjairól. A szakmában nagyon különböző módon ítélik meg ennek a műveletnek a fontosságát és lehetőségeit. Véleményem szerint a fehérítést csak akkor szükséges elvégezni, ha a hordozón levő szöveget a foltok takarják, az olvashatóságot lehetetlenné teszik vagy nehezítik, illetve kémiaileg veszélyeztetik a szöveg megmaradását. Mivel az információ mentése a feladatunk, az esztétikai szempontok másodlagosak és csak igen indokolt esetben szükséges azokat figyelembe vennünk. Így például metszetek, grafikák, térképek restaurálásánál szükséges lehet a látványt zavaró foltok eltávolítása, a megsötétedett vagy erősen sárgult papíralap bizonyos mértékű fehérítése. Miután ezek a műveletek nem veszélytelenek a papírra és a rajta levő tintákra, festékekre, igen nagy gondossággal és a szakmai előírásokat betartva szabad azokat alkalmazni. A pergamen cserzetlen állati bőr, ezért még érzékenyebb a fehérítőszerekre. A pergamen kódexeken levő zavaró foltokat elsősorban a penészgombák pigmentjei okozzák. Egyéb eredetű foltok — általában por, ujjnyomok — könnyen és veszélytelenül eltávolíthatók. A penészfoltok fehérítése ellenben pergamenen szinte lehetetlen, mert az amúgy is meggyengült kollagén rostok a kémiai kezeléseket nem viselik el károsodás nélkül. A kutatók feladata, hogy felderítsék, van-e valamilyen veszélytelen lehetőség a pergamen fehérítésére. Ugyancsak sok kérdőjellel találja magát szembe a restaurátor, ha *elháványodott*, alig vagy már nem olvasható *tintairás felerősítését* kéri tőle a kutató. Bár több kémiai eljárást ismerünk, ezek alkalmazása még kockázatokkal jár. Leginkább tanácsolható az optikai és fényképészeti lehetőségek igénybevétele és az elhalványult szövegek ily módon való megőrzése.

A könyvtári történeti értékű dokumentumok megővéséről és restaurálásáról szólva hangsúlyozni szeretném, mennyire fontosnak tartom a *könyvtáros és a restaurátor együttműködését*, állandó kapcsolattartását. Minden bonyolultabb esetben konzultálniuk kell egymással, megállapodásra jutva a módszerek kiválasztásában. A restaurátornak tisztelnie kell a könyvtáros szempontjait, kívánságait, hiszen ő ismeri a dokumentum egyedi értékét és specifikumait. De a könyvtárosnak is tájékozottnak kell lennie a restaurálás alapvető módszereiről, ismernie kell a restaurátor lehetőségeit. A két fél szempontjainak egyeztetése, kölcsönös tiszteletbentartása révén jöhet létre végül a legjobb eredmény.

A restauráló munka *dokumentálásának* fontosságáról is szólni kell. Minden restaurálási művelet több-kevesebb beavatkozást jelent, kívül-belül megváltoztat valamit a műtárgyon.

Kötelességünk a műtárgy beavatkozás előtti állapotát pontosan és hűen rögzíteni: leírással, mérési adatokkal, fényképekkel és egyéb lehetséges módon. Ezzel egyúttal igazoljuk a beavatkozás szükségességét is. Ezután a munkafolyamatokat és az alkalmazott vegyszereket, felhasznált anyagokat írjuk le. A restaurátor és vezetője nevével is felelősséget vállal az elvégzett munkáért. Az alapos dokumentáció rendkívül megkönnyíti és veszélytelenné teszi egy jövőben esetleg szükségessé váló újabb restaurálás lefolytatását. A munka befejezésekor ugyancsak fényképek készülnek a könyvről, kódexről. A restaurálási adatlapot, a fényképeket, diapozitíveket – a teljes dokumentációt – könnyen visszakereshető módon kell tárolni a restauráló laboratóriumban. A restaurált kötet végül az adatlap és a fényképek másodpéldányával együtt kerül vissza őrzési helyére.

IRODALOM

- BELAYA, I. K.: Softening and Restoration of Parchment in Manuscripts and Bookbindings. In: Restaurator 1. 1969. 20–51.
- BEÓTHY-NÉ KOZOCSA I.: Egyházi könyvtárak állományvédelme Magyarországon. In: Magyar Könyvszemle 1982. 2. sz. 135–140.
- BEÓTHY-NÉ KOZOCSA I.: Új kísérletek a pergamen kéziratok restaurálására. In: Múzeumi Műtárgyvédelem 1984. 13. sz. Budapest, 1986. 75–85.
- KASTALY B.–B. KOZOCSA I.: Könyvtári állományok konzerválása és restaurálása Nyugat-Európában. In: Könyvtáros 1983. 10. sz. 598–602., 11. sz. 666–668.
- A könyvtári állomány védelme és megóvása. Budapest, 1986. Országos Széchényi Könyvtár Könyvtártudományi és Módszertani Központ, 167. Szerk.: Kastaly Beatrix. Közreműk.: Kastaly Beatrix, Beóthy-né Kozocsa Ildikó, Nagy Zoltán stb.
- BEÓTHY-NÉ KOZOCSA I.–SIPOSNÉ DR. RICHTER T.–SZLABEY GY.: Tanulmány pergamen kódexek pergamen- és cellulózrostpéppel történő restaurálásáról. In: Bőr- és Cipőtechnika. Bőr-, Cipő- és Bőrfeldolgozóipari Tudományos Egyesület Szaklapja. 32. évf. 1987. 10. sz. 376–380.
- WÄCHTER, O.: Diagnose und Therapie in der Pergament- und Miniaturenrestaurierung. In: Restaurator Vol. 5. 1–2. sz. 1982. 135–150.
- WÄCHTER, O.: Restaurierung und Erhaltung von Büchern, Archivalien und Graphiken. Wien–Köln–Graz, 1982. 164.
- BEÓTHY-NÉ KOZOCSA I.: Új módszertani eredmények a restaurálás területén. In: Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve. 1982–1983. Bp., 1984. 163–183.
- SZABÓ ZS.–SZABÓ I. M.: Mikroorganizmusok részvételének igazolása a Korvinák pergamen anyagának biodeteriorációjában. In: Műtárgyvédelem, Budapest, 1984. 13. sz. 87–95.
- LAURSEN, PER, M.: „Trockene” Pergament- und Papieranfaserung. In: Maltechnik-Restaurio, München, 1985. 4. 63–66.

Ildikó Beóthy-Kozocsa: Die Restaurierung historischer Einbände und illuminiertes Kodizes in Ungarn

In der Einleitung der Abhandlung wird die Ausstattung der ungarischen Bibliotheken und öffentlichen Sammlungen mit Restaurierungswerkstätten und Restauratoren behandelt. Viele öffentlichen Sammlungen können ihre Drucke und Handschriften von historischem Wert nicht aus eigener Kraft restaurieren lassen. Die Restaurierungslaboratorien der Széchényi-Nationalbibliothek spielen bei der Bewältigung der Aufgaben im Zusammenhang mit Schutz und Pflege des Bücherbestandes in den Bibliotheken des Landes – z. B. bei der Ausbildung von Restauratoren – eine bedeutende Rolle.

Die Autorin behandelt dann die prinzipiellen und ethischen Gesichtspunkte der erfolgreichen Restaurierungstätigkeit, die von ihr für die wichtigsten gehalten werden. Sie beschreibt die fachlichen Vorschriften, die bei der Wiederherstellung der Einbände alter Drucke und Handschriften zu befolgen sind, und betont die Wichtigkeit der Anwendung der zeitgenössischen Technologie sowie der Erhaltung des ursprünglichen Charakters und der individuellen Züge. Sie geht auf die Aufbewahrung – bzw. Lagerungsarten der ergänzenden Stücke der Werke sowie der bei der Rekonstruktion in diesen gefundenen Fragmente ein. Dann werden die besonderen Probleme, die bei der Restaurierung der illuminierten Kodizes auftreten, und zwar die Desinfizierung, der Schutz der farbigen Tinten und Farbstoffe und die Fixierung, erörtert, dabei wird auch die Bedeutung der richtigen und sorgfältigen Wahl der Stoffe betont, die beim Verfahren zu verwenden sind. Die Autorin faßt die Methoden zusammen, die bei der nassen Behandlung und der Trocknung der Handschriften angewendet werden können, deren Schreibmaterial Papier oder

Pergament ist. Bei den Restaurierungsproblemen, die sich aus den saueren Schreibstoffen ergeben, behandelt sie die Möglichkeiten der Neutralisierung. Sie zählt die Methoden für die Ergänzung fragmentarisch erhaltener Handschriften auf und beschreibt ausführlicher ein neues Verfahren zur Restaurierung illuminierter Pergamentkodizes, die infolge des Angriffs von Mikroorganismen schwer beschädigt sind, nämlich das Pergamentgießen, das neuerdings im Restaurierungslaboratorium der Széchényi-Nationalbibliothek entwickelt wurde. Zum Schluß werden prinzipielle Gesichtspunkte aufgeführt, die bei der Bleiche von Tragmaterialien aus Papier und Pergament zu erwägen sind.

Im abschließenden Teil werden die Notwendigkeit der Zusammenarbeit zwischen dem Restaurator und dem Verwalter der Sammlung beim Bestandschutz sowie die Wichtigkeit der Dokumentierung der Restaurationsarbeiten betont.

A pergamen annyira sajátos tulajdonságú anyag, hogy még a vele dolgozó szakemberek tapasztalatait sem lehet teljes egészében átvenni.

Reed, R.

A kódexlapok anyaga a pergamen, amely cserzetlen bőr. Az írásra szánt pergameneket borjú, juh, kecske bőréből készítették, néha szarvas- és disznóbőrből is.

A borjúbőrből előállított pergameneket eredetileg vellum-nak hívták; később a kitűnő minőségű, vékony és erős pergameneket is vellumnak nevezték, függetlenül attól, hogy milyen állat bőréből készült.

Az író pergamenek a 10. századig inkább kecskebőrből, a 11–12. századtól elsősorban juhbőrből készültek. A pergamen erős és tartós íráshordozó, egyetlen hátránya, hogy nedvességre érzékeny.

A lefejtett bőrt sós vízben áztatták, majd a szőrt és a rostokat állati vagy növényi nedvekkel, esetleg meszes vízben áztatva lazították fel. A szőrt késsel levakarták. Majd keretre feszítve megszáritották, utána habkövel csiszolták és gesso-val dörzsölték be. A gesso porrá őrölt gipsz ($\text{CaSO}_4 \cdot 2\text{H}_2\text{O}$) és kréta (CaCO_3) vízzel kevert, sűrű fehér oldata. Ettől a felület felbolyhosodik, selymes tapintású lesz, s a tintát jól felveszi, magába szívja.

A temperával festett képek alapozása is gesso.

A keresztény írásbeliség kezdettől fogva a kódex formához kapcsolódik. A lapokra vágott pergamen két szélét függőlegesen, hegyes, esetleg fogaskerekhez hasonló szerszámmal végiglyukasztották. Így jelölték be a sorok közötti távolságot.

A megírt és ívekre hajtogatott pergamenlapokat kenderzsinórra, pergamen- vagy szarvasbőrcsíkra – „bind-re” – fűzték. A könyv testét a bindek végeivel rögzítették a fatáblához. A bindek alkották a könyv egyes vagy kettős bordáit is. A könyv nagyságától függően három vagy több bordát alkalmaztak.

A korai karoling kötéseken már az ívek hajtásain is – fejnél és lábnál – van egy-egy bőr-csík. Neve kapitális, oromszegés. Célja, hogy megakadályozza az ívek szétnyílását, rongálódását; tehát a fűzésnek még szerves része volt. Ezt, a kezdetben csak fűzőspárgával körülöltött bordát később színes fonalakkal, bőrrel hímezték át. A kötés keletkezési helyének meghatározására az oromszegés megjelenési formája ad jó támpontot. Később az oromszegést alkotó bordákat elhagyták, de mint díszítőelem továbbra is megmaradt.

A fedőtáblának a könyvtömbhöz való rögzítése is különböző módon történt. A korai középkorban vastag fafedőlapot használtak, általában dió- vagy tölgyfából, pontosan derékszögben találkozó élekkel. A bordákat a táblákba kivájt mélyedésekbe rögzítették kis facsapokkal, ékekkel. Kisebb módosításokkal ez jellemzi az európai kötések általános technikáját.

Ezen csak a 16. században változtatnak. A vastag fatáblákat a gerincnél ferdén elvékonyítják, lecsiszolják és a borda végeit a tábla belső felére rögzítik. Lényeges újítás még, hogy a fatáblák már nemcsak a könyv élével vannak egy síkban, hanem körös-körül kb. fél centiméterre kiálló perem védi a kötetet a rongálódástól.

A bordaközöket pergamen csíkokkal ragasztják le, végeit a táblákhoz, vagy a táblák alá ragasztják. Ez az eljárás a kötés tartósságát biztosítja. Az első és az utolsó ív üresen hagyott

lapját a táblák belső felére ragasztották: ez a „tükör”. Később még egy lapot hagytak üresen, ez az őrlap vagy előzéklap.

A restaurátornak tehát nemcsak a felhasznált anyagokat kell ismernie, hanem a könyvkötés különböző stílusait is.

Mielőtt egy kötet szétszedéséhez, restaurálásához kezdünk, minden esetben készítsünk fényképfelvételt az átvételi állapotról, s ha szükséges, a munkafolyamatokról is.

Az eddigi rövid tárgytörténeti bevezetés azt is érzékeltette, milyen költséges volt egy kódex bekötése, de már magának a pergamennek az előállítására is. Érthető tehát, hogy a 17. századi kötések jelentős részét a már feleslegesnek ítélt, szétszedett kódexekből készítették.

Eddig úgy véltük, hogy ez a gyakorlat a könyvnyomtatás elterjedésével magyarázható. Ezt a nézetet részben cáfolni látszik az ausztriai kolostorok és a Schottenstift anyaga. Ezek többsége a 14. század közepéről való. E kódexeket piros vagy barna bőrből kötötték, csúsztatógombokkal, csatokkal, láncsal ellátva. Volt közöttük natúr szarvasbőr borítású, egyszerű gótikus kötés is; de a gerinc erősítésére és a tükrök céljára már a 14. században is írott pergamen töredékeket használtak fel.

A könyvek fűzéséhez a könyvkötő – az ívek megerősítésére – csíkokra szabdalta a szétszedett kódexeket. Ezekből a csíkokból nem egyszer teljes íveket lehetett összeállítani. A legtöbb kötésnél azonban még csak az előzék-tükör pótlására, s a nyílás megerősítésére használtak írott kódexlapokat, így ezek meglehetősen épen maradtak meg.

Ha a kötés jó állapotban van, s csak az előzék-tükör kiemelését kell elvégezni, akkor azt lehetőleg szárazon próbáljuk a tábláról lefejteni, mert jobb, ha a tintából marad egy réteg a fatáblán – attól még kiválóan olvasható a töredék – mintha a tinta oldódik fel. De ha olyan erős a ragasztó, hogy nem engedi el a pergament annak megrongálódása nélkül, akkor 60–40%-os alkohol-desztyillált víz oldatával itassuk át. Ennél a műveletnél a gyakorlatnak és tapasztalatnak van nagy szerepe. Mert ha az alkoholos víz még nem oldotta fel egészen a ragasztót, akkor lehúzza az írást; ha pedig tovább várunk, akkor a pergamen ismét visszragad, sokkal erősebben, mint eredetileg volt.

Itt kell röviden megemlíteni a tintákat, amelyek növényi cserző anyagok. A kékes-fekete tinta vascsersav; gubacs és vasszulfát reakciójából származik. Sűrűségét növényi enyv, pl. gumiarábikum adagolásával szabályozták, fekete árnyalatát égetett állati olajok hozzákeverésével módosították. A tus néven ismert kínai tinta lámpa- vagy faszénkoromból készül, vízzel hígított növényi vagy állati ragasztók hozzáadásával.

A tinták pergamenre tapadását különböző mézgák: cseresznye, mandula, szilva, akác-bokorból készült gumiarábikum segítik elő. Sok festékben timsókö is volt.

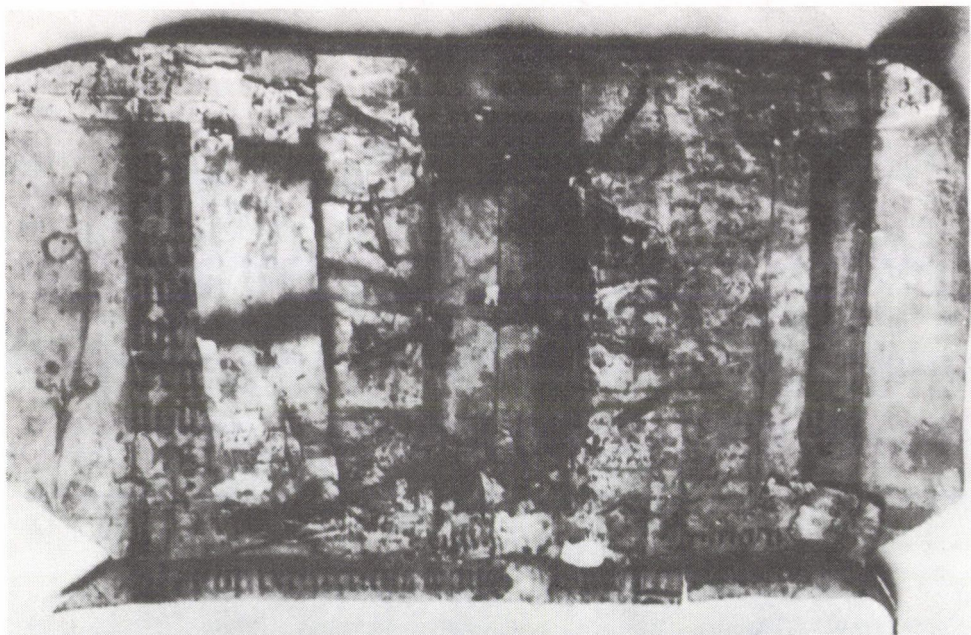
A 7. századig egyaránt fordul elő szén és vascsersav tinta, majd egyre inkább az utóbbit részesítik előnyben. Pergamenre írva mélyen behatol az anyagba, olvashatóságát sokáig megtartja.

A nagy savtartalmú tinták károkat okozhatnak. Vas-gallusz vagy vasgubacs tinta esetében a pergamen a levegőtől oxidálódva sötét, fekete színűvé válik. Előfordulhat, hogy a fa- vagy papírtáblába „átmaródik” az írás. Ezért a tintát – a pergamen lefejtése előtt – kalcium-karbonáttal semlegesítjük. Sajnos, ebben az esetben is megtörténik, hogy a betűk a táblán maradnak, s a pergamenen csak lyukas körvonaluk látszik.

A fatáblás könyvkötéseket a reneszánsz idején váltotta fel a kartontáblás kötés. Ezeket többnyire makulatúrából ragasztották össze, s belőlük ősnymtatvány töredékek, értékes

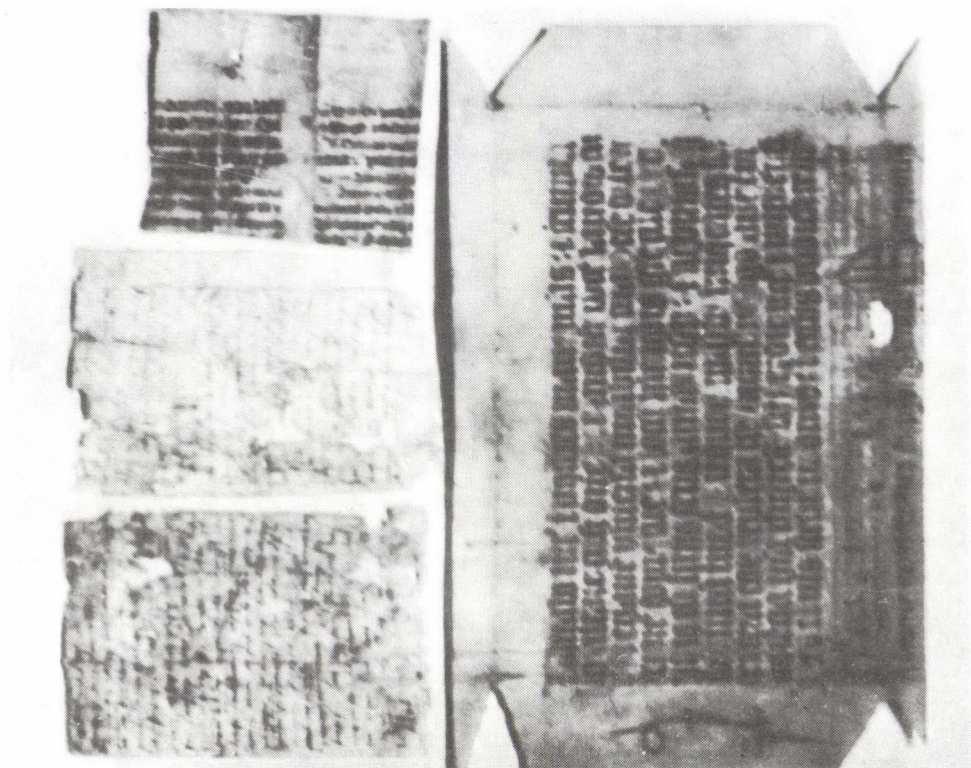

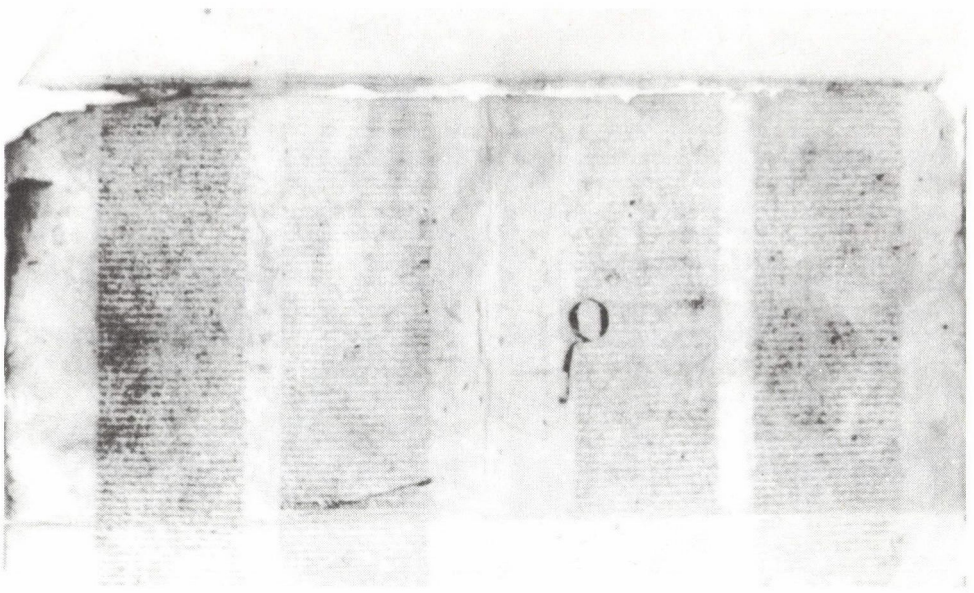
31. Pergamen kötéstábla (Bp., Egyetemi Könyvtár Hf. 4496)

32. Ugyanaz szétfejtés közben

33. Ugyanaz szétfejtett és restaurált állapotban

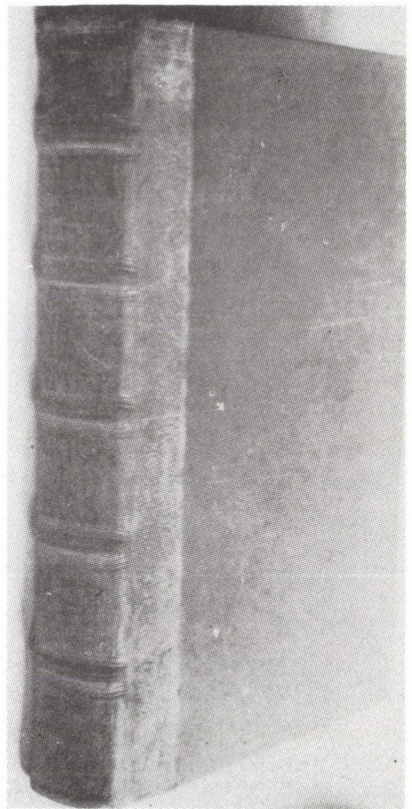

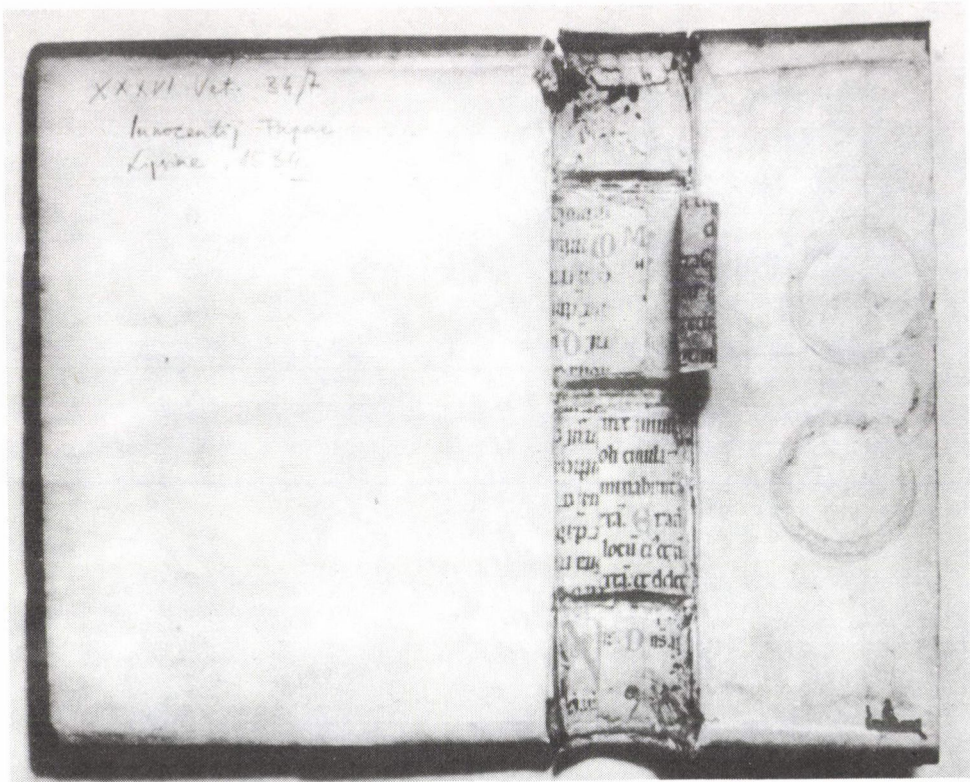
34. Antonius de Butrio Velence, 1503. nyomtatott könyv kötéstáblájából kifejtett pergamen (Győr, Egyházmegyei Könyvtár, VII. C. 37.)

35. A kötet kötéstáblájából kibontott pergamen és papírtöredékek.

36. A kötet újrakötött formában.

37. Pergamendarabok későbbi kötés gerinccsíkjaiként hasznosítva (Bp., Egyetemi Könyvtár, Vet. 34/7.)

íráss emlékek kerülhetnek elő. Ezért a papírtáblás, írott pergamenlapba kötött könyvek szétszedése mindenképpen indokolt.

Mielőtt a pergamen borítást lefejtjük, először is a külső felét radirozzuk le, hogy a későbbi, nedves kezeléssel a felületi szennyeződést ne vigyük be a pergamen rostjai közé. Majd a papírtükröket langyos vízzel átitatva leválasztjuk a papírtáblákról. A tükrök alatt találjuk a táblán átfűzött pergamen szalagot (bindet). Spárgára fűzött könyvnél pedig a legyezőszerűen szétterítve leragasztott bordavégeket. Ezek közé van ragasztva a bordaközöket erősítő pergamentörödédek. Itt már az oromszegés is töredék felhasználásával készült, s a kötetten túlérő végei szintén a táblához vannak erősítve. Ezeket és a bordavégeket vagy szárazon, vagy ha így az alatta levő, esetleg értékesebbnek látszó tömítőanyag megsérülne, akkor azt klucselletel puhítjuk fel, és így választjuk le a kötetről.

A kéziratokból vagy nyomtatványokból enyvvvel összeragasztott táblákat meleg vízben, vagy enzimoldó amilázzal áztatjuk szét és tisztítjuk meg. A legtöbb időt ez a munka veszi igénybe! Ha a pergamenborító belső oldala nyomtatott töredékekkel van kiragasztva, akkor azt is száraz vagy nedves eljárással választjuk le.

Az előkerült papírtörödékek között lehetnek összeálló darabok. Ezeket letisztítjuk és japánpapírral kiegészítve kijavítjuk.

A lefejtett pergamen borító külső felét 50–50%-os alkoholos vízzel, ha nagyon szennyezett, ökörepe szappannal tisztítjuk meg. A penészes pergament alkoholban oldott timollal fertőtleníttjük, és csak ezután tisztítjuk.

A tisztításhoz felhasználhatunk még üvegszálás ceruzát, kemény radírt, finom smirglit, sőt habkővet is. A pergamenborító belső, azaz ragasztóval bekent felét lehetőleg mechanikusan, szárazon próbáljuk megtisztítani a ragasztótól, s ha így nem érünk el eredményt, akkor a nedves eljárások közül választunk.

A letisztított lapot vetex, vagy viaszpapírok közé tesszük, majd szívópapírok többszöri cserélésével préseljük le. A hiányzó részeket, ha szükséges, vastag japánpapírral pótoljuk.

A megrongálódott, szétesett kódexek teljes restaurálását is el kell végezni, s itt már lehetőség van addig láthatatlan töredékek kifejtésére is. Ha az előzők-tükrök készítésére írott kódexlapot használt fel a könyvkötő, akkor valószínű, hogy a bordaközökben és az oromszegés varrása alatt is töredéket találunk. Ezek lefejtése ugyanúgy történik, mint a tükröké. Előbb szárazon próbáljuk, s ha így nem sikerül, akkor vagy 60–40%-os alkoholos-vizes oldattal, vagy klucel G (hidroxipropilcellulóz) 3%-os vizes oldatával választjuk le a töredéket.

A lefejtett tömítőanyagot, a töredékeket: írott vagy nyomtatott papírt, a vízjel rajzát az előzékéről, a fényképeket és mindent, ami a kötethez tartozott, tegyük a könyv leltári számával ellátott tasakba.

IRODALOM

JAKÓ ZS.: Írás, könyv, értelmiség. Bp., 1976.

REED, R.: Régi nyersbőrök és pergamenek kikészítése. Bp., 1983.

ROZSODNAI M.: A könyvkötés művészete. Bp. 1983.

SZ. KOROKNAY É.: Magyar reneszánsz könyvkötések. Bp., 1973.

Veronika Szalai: *Das Restaurieren mittelalterlicher Handschriftenfragmente*

Das mittelalterliche Schrifttum wird – mit geringer Ausnahme – in Codices überliefert. Der eigentliche Schriftträger war im europäischen Mittelalter das Pergament. Erst ab dem 14. Jahrhundert müssen wir – zunehmend – mit Papiercodices rechnen.

Beim Restaurieren von Pergamentfragmenten, die zumeist Bucheinbänden entnommen werden (Buchhüllen, Vorsatzblätter, Kapitelbänder, Falzstreifen etc.), müssen wir in erster Linie den physisch-chemischen Eigenschaften und dem Herstellungsprozess des Pergaments Rechnung tragen. Weiterhin sind genaue Kenntnisse der buchbinderischen Techniken, der dabei verwendeten anderen Roh- und Klebstoffe sowie der Schreibstoffe und Farben erforderlich, damit beim Ablösen der Fragmente keine Schäden entstehen.

Im Aufsatz werden diese realienkundlichen Grundlagen der mittelalterlichen Handschriften und die Methoden kurz erörtert, die man beim Auseinandernehmen der Einbände und Handschriftencorpora oder bei der Reinigung und Restaurierung der abgelösten Fragmente anwendet.

KÖRKÉRDÉS: A PROVENIENCIA ÉS POSSESSOR FOGALMA A KODIKOLÓGIÁBAN

A középkori művészet történetét lehetetlen megírni a kodikológia nélkül. A kódexek képzőművészeti díszítését nemcsak egymástól független képek alkotják, hanem tágabb értelemben írásuk, ornamentikájuk, kötésük is művészettörténeti érdekű. Könyvfestészeti díszük sem független a szövegtől, s ebben nemcsak az a jelentőségük rejlik, hogy bennük sokszor kézenfekvők azok a művelődéstörténeti összefüggések, amelyek más műalkotások esetében csak ügyel-bajjal rekonstruálhatók. A szöveg gyakran nagyon fontos információkat is tartalmaz vagy tesz hozzáférhetővé a díszítés dátumáról, helyéről, megrendelőjéről, s ezek az információk nem egyszer egész korszakok megítélésére nézve döntőnek bizonyulnak.

Nem szükséges külön hangsúlyozni, milyen mértékben van ráutalva a magyarországi művészet történetírása is ezekre a hézagpótló információkra, s ezért mennyire érdekelt a kodikológiának, ennek a különféle megközelítésmódokat egyesítő interdiszciplináris stúdiumnak művelésében. Ezért kezdeményezte társrendezőként a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat azt az 1987-es ülésszakot, amelynek előadásait most ugyanezért örömmel közli az *Ars Hungarica*.

Nem véletlen, hogy a kodikológia eredményei közül többek között a művészettörténet is különösen a középkori kéziratok történeti helyének megállapításával kapcsolatos kérdések iránt érdeklődik a legerőteljesebben. Számára az eredet kérdése leginkább a könyvdíszítés stíluseredetének kérdésével azonos. Ha – amint ez jórészt egyedülálló emlékekből álló hazai könyvfestészeti anyagunkban gyakori – nagyobb, jól lokalizálható és datálható csoportok nem állnak rendelkezésére, rendszerint a stílustörténet különféle, a kulturális hatások terjedésének hipotéziseire alapozott elképzeléseiben keres támaszt. Szinte alig van könyvfestészeti emlékünknél, amelynek díszítésével kapcsolatban ne merülne fel az a kérdés, vajon hazai vagy idegen eredetű-e a stílusa, idegenben tanult hazai, vagy itthon dolgozó idegen-e a miniátora; egyáltalán: megfoghatók-e a hazai, regionális vagy lokális specifikumok. E kérdésekre a különböző diszciplinák, az irodalomtörténet, a textológia, a liturgiátörténet, zenetörténet, írástörténet, könyvtörténet, az iparművészet története nemcsak más-más úton keresi a választ, hanem részben válaszuk is más. Ugyanígy különbözik a válaszuk a könyv tulajdonosának szerepére nézve, hiszen eleve nemcsak a megrendelővel, hanem a könyvek későbbi használóival is dolguk van, köztük olyanokkal is, akiknek igénye inkább a szövegre, mint a könyv esztétikai megjelenésére irányult. A művészettörténet számára mindig is a luxus-kivitelű könyvek, s ezek készítettői, a – Hoffmann Edith kifejezésével – bibliofilek a legfontosabbak.

A különböző szempontok és módszerek megismerése, összehangolása nemcsak a művészettörténetnek lehet hasznára, hanem mindazoknak a diszciplináknak, amelyek kodikológiai kutatásokat végeznek. Ezért tettünk fel körkérdést a fent közölt előadások szerzőinek azzal a kéréssel, hogy definiálják a proveniencia és a possessor fogalmát a maguk diszciplinájának szempontjából. A kérdés tehát a történeti besorolás két kulcsfogalmára vonatkozik. Alábbiakban – helyenként rövidítve – közöljük a beérkezett válaszokat.

Holl Béla

A középkori kéziratok korát, hovatarozását jelző karakterisztikumok „meghatározásáról”

1. *Provenientia* = eredet, származás, keletkezési hely; újkori latin szó, amelynek nincs igazi klasszikus megfelelője. Kodikológiai értelemben: a középkori kézirat, kódex eredete, származása, keletkezési helye.

2. A Regensburgban 1987. nyarán megrendezett középkori könyvfestészettel foglalkozó kiállítás katalógusának glossariumában (Regensburger Buchmalerei. München, 1987, 312) ez olvasható: *Provenienz* – Herkunft einer mittelalterlichen Handschrift. Zu unterscheiden ist zwischen der Entstehungsprovenienz, dem Ort der Herstellung und der Besitzprovenienz, dem Ort der (späteren) Aufbewahrung.

3. Hogy valamely kódexszel kapcsolatban felmerülő valamennyi kérdésre kielégítő választ tudjunk adni, végig kell járnunk mindazokat az állomásokat, amelyek egy középkori kézirat leírásához szükségesek. Lásd röviden: R. Klausner–O. Meyer: *Clavis Mediaevalis*. Wiesbaden, 1966; a *Handschriften-Beschreibung, Handschriften-Kataloge* és az ezekhez kapcsolódó címszavakat (a továbbgondoláshoz szükséges irodalmi tájékoztatással). Mindez „külső” (materiális, fizikai: kötés, terjedelem, írásforma stb.) és „belső” (szellemi, tartalmi: szerző, műfaj, képi stb.) tényezőket fog egybe. Egyetlen tényező (pl. kötés, az őrzés vagy használat helye, a notáció, az illusztráció stb.) kiemelése és a többtől elkülönített vizsgálata téves megállapításokhoz vezethet.

4. A fogalmat adott esetben tehát meghatározni, definiálni nem lehet, csak körülírni. Ennek során pedig minden egyes esetben egyedi és új megoldandó kérdések merülhetnek fel.

5. Tanulságos a középkori kéziratra vonatkozó ismereteink és a körüljárás során „átalakult” képre az Ómagyar Mária-siralom kódexe, a Löweni Kódex eddigi egész irodalmának áttekintése.

6. A magam gyakorlatát a második legrégebb magyar verses nyelvemléket tartalmazó, a 15. század elején keletkezett Laskói Demeter iskolakönyvének leírásánál (Magyar Könyvszemle 1984, 2–23) és az 1987. nov. 5-én megtartott Középkori kódexeink feltárása és megóvása című ülésszakon bemutatott két 14. századi magyarországi domonkos misszáléről szóló vázlatos dolgozatomban – a kodikológia mestereinek példáját figyelve – próbáltam kialakítani.

Vízkelety András–Madas Edit–Sarbak Gábor

A kódexek (kódektörödékek) keletkezési helyére vonatkozóan a *proveniencia* terminust használjuk. A kódexek keletkezési helyével és idejével kapcsolatos tájékozódási pontjaink: 1. a kolofon; 2. az íráskép (a datálásnál elsőrangú eszköz, a lokalizálásnál csak abban az esetben megbízható, ha az adott területnek karakteres és jól feldolgozott másolóműhelye van); 3. a könyvdszítés; 4. zenei kódexek esetében a notáció jellege; 5. bizonyos esetekben a tartalom (nemzeti nyelvű kódex, formuláskönyv helyi példákkal, egy meghatározható egyházmegye rítusát követő liturgikus könyv stb.); 6. a könyvkötés (ez persze lehet későbbi és akkor a kódex használatához nyújt adalékot). A fenti pontok tanulságait a datáláshoz és a *proveniencia* megállapításához összegezni kell (gyakran csak néhány van meg belőlük: pl. nincs kolofon, nem illuminált a kódex, késői a kötés, nem zenei a kézirat stb.). Előfordulhat, hogy az egyes pontok ellentmondanak egymásnak, aminek oka lehet, hogy a scriptorok és az illuminátorok vándoroltak. Erre fel kell hívni a figyelmet.

A kódexek további sorsára, *használatára* a későbbi bejegyzésekből következtethetünk. Legközvetlenebb adatokat a *posszessor-bejegyzések* (személyek, intézmények) szolgáltatnak. A kódektörödékek *provenienciájának* megállapításához gyakran túl kevés adat áll rendelkezésre. Ilyenkor megnő a töredék egykori kódex használatának a jelentősége. (A csak használatukban Magyarországhoz köthető kódexek is gazdagítják művelődési képünket.) A töredékek egykori kódexének használatához az őrzőkönyv nyújthat biztos támpontokat. Ezért kell az őrzőkönyv sorsát gonddal feltárni. (Figyelembe veendő: az őrzőkönyv nyomtatási helye, posszessorai, a makulatúra, azonos kódexekből származó töredékek különböző helyeken nyomtatott könyvekben.) Ha a könyvkötést (a kódex-kötést) lokalizálni tudjuk, ez nagy valószínűséggel azonos avval a tágabb környezettel, ahol a kódexet magát a másodlagos felhasználás előtt használták.

Veszprémy László

Tekintettel arra, hogy egyetértek a Madas E.–Sarbak G.–Vízkelety A. által megfogalmazottakkal, inkább gyakorlati nézőpontból, a *proveniencia* meghatározás módszerei felől közelíteném meg a kérdést. A humanisták már a 16. században felfigyeltek arra, hogy egy kézirat szövegállapotából – szerencsés esetben – következtetni lehet a mintapéldány (Vorlage) jellemzőire. Scaliger (1582) erre a következtetésre Catullus-kéziratok esetében jutott, de ez nem kevésbé igaz a hasonlóan tekintélyes szöveggyűjteményre visszavezethető, sokszor másolt, átszerkesztett liturgikus kéziratokra. Ilyen esetben tehát nem egyszerűen egy meglévő kézirat származási helyéről lehet beszélni, hanem a kézirat szöveggyűjteményezésének fel-

deríthető számú állomásától függően (mintapéldány ← ősmintapéldány stb.) egy többlépcsős provenienciáról.

Erre igen alkalmasak a liturgikus sajtások (l.: Dobszay L. tanulmányát), a helyi kultuszú szentekre vonatkozó bejegyzések, a kézirat korábbi állapotával kapcsolatba hozható possessorutalások (így pl. körmeneti leírásokban említett templom- és oltárpatrocíniumok stb., l.: Pray-kódex). Tehát a kézirat történetének szakaszaira vonatkozóan a használat (possessor) meghatározása sokszor kapcsolatba kerül az eredet meghatározásával, azaz a mintapéldány, ősmintapéldány esetében – a felhasználható utalások korlátozott száma miatt – a használat kikövetkeztethető helyét azonosnak tekintjük a keletkezés helyével. (A valóság persze ennél sokkal bonyolultabb is lehet). Így feltételezhető pl. az ún. Hahóti-kódex esetében a jelenlegit megelőző 2 szövegállapot, az előforduló szentek nevei, illetve a szöveg központozásának jellegzetességei alapján. Más esetben az írástípus jellegzetességei, idegenszerű vonásai vagy éppen betűtípusok – megint egy a klasszikus szerzőkön kipróbált módszer, l. Brunhölzl munkáit – segítségével lehet egy korábbi szövegállapotnak a nyomára jutni (pl. sacramentarium Rhenaugiense). Egy speciális eset lehet, amikor nem egyenes vonalú a szöveghagyomány, nem viszonylag apró pótlások és kiegészítések járultak egy kiindulási alaphoz tekinthető szöveghez, hanem egyazon szöveg eltérő provenienciájú részekből állt össze. (l. Millstatti missale esetét).

Szelestei N. László

A proveniencia az a földrajzilag meghatározható környezet, amelyben az alkotás – esetünkben kódex – a maga fizikai valóságában létrejön. Tehát ha egyazon időben és helyen készítették, csak egyféle lehet.

Az íráskép, kötés, művészeti sajátosságok vagy bárminemű díszítés alapján is meghatározható, feltételezhető: de nem szabad típus- vagy stílusbeli sajátosságokat, főleg pedig egyéb tényezőket (pl. a megrendelő személye, tulajdonos, a használat színhelye) azonosítani a provenienciával.

Körmendy Kinga

A proveniencia és a possessor fogalmával a kodikológia a kódexnek, mint az írásbeliség termékének két meghatározó tényezőjét különbözteti meg.

A proveniencia fogalmában összegzi mindazokat az ismereteket, amelyek a kódex tartalmi vizsgálatából vonhatók le. A tartalmi vizsgálat kiindulópontja a szöveg meghatározás. Az írott, másolt szövegtől elválaszthatatlan az írás. A paleográfiai megfigyelések segítenek a kódex leírás idejének, másolási helyének földrajzi megközelítésében, meghatározásában. A kódexben gyakran találunk a lemásolt szöveghez tartozó egykorú vagy későbbi megjegyzéseket, bejegyzéseket, liturgikus kódexek esetében zenei notációt, valamint díszítéseket az egyszerű kalligrafált kezdőbetűktől a díszes iniciálékon, lapszéli díszítéseken keresztül az egész lapos miniatűrökig. Ezek azonban nem minden esetben kapcsolódtak helyileg és időben is ugyanahhoz a scriptoriumhoz, íróműhelyhez, amelyben a kódexet írták. Az író-, díszítő- valamint a könyvkötőműhelyek nem szükségszerűen azonosak helyileg és időben. A zenei notáció, a díszítés, a kötés vizsgálatából levonható következtetések azonban tovább gyarapítják a kódex egészére vonatkozó ismereteinket. A kódexkészítés folyamatából következik, hogy a különböző szempontú vizsgálatok eredménye nem szükségszerűen azonos a földrajzi helymeghatározást illetően. Az eredmények és problémák megfogalmazása jelenti a kódex egészéről való – az adott időpontban érvényes – tartalmi ismereteinket, amit a proveniencia fogalmában összegzünk.

A possessor fogalmával a kodikológia azt az egyént, közösséget jelöli, akinek, vagy akiknek a számára készült a kódex, akiknek a használatában, tulajdonában volt és jelenleg is van a kódex. A possessorok meghatározásában, azonosításában elsősorban a kódexben levő, a használatra, tulajdonosra utaló szövegrészre, egykorú és utólagos bejegyzésekre támaszkodunk. Ezek figyelembevételével nyomon tudjuk követni a kódexben foglalt tartalmi ismeretek érvényességének, eszmetörténeti értékének időbeli és földrajzi elterjedését, hatását.

A proveniencia és a possessor fogalmának a fentiekben körülírt használatát azért tartjuk lényegesnek, mert a helytelen használatuk megnehezíti a kódex pontos elhelyezését a magyarországi művelődéstörténet forrásai között.

Rozsondai Marianne

A kötéskutatás célja megállapítani a művészi kötés korát, készítési helyét, ha lehetséges, a könyvkötő kikötését és nem utolsósorban a megrendelő, illetőleg a tulajdonos(ok) személyét. Ezek a tényezők határozzák meg a vizsgált kötés provenienciáját.

Datált kódex vagy nyomtatott könyv esetében a kézirat befejezésének vagy a nyomtatvány megjelenésének *időpontja* csak mint terminus post quem veendő figyelembe, a kötéstábla lehet azzal egykorú, de

lehet néhány évtizedes eltérés is közöttük. A divatos új stílusirányzatoknak megfelelően számolni kell átkötéssel, s ez esetben évszázados időkülönbség is fennállhat a kötés és maga a kódex vagy nyomtatott könyv között.

A kódex készítési vagy a könyv megjelenési *helye* ugyancsak sok esetben nem azonos a könyv bekötési helyével. (Pl. A Bibliotheca Corviniana számára rendelt kódexek nagy részének készítési helye Itália, főleg Firenze, bekötési helye azonban valószínűleg Buda, de biztosan nem Itália.) A kötés meghatározásában legfontosabb a megrendelő, az első posszessor. Az ő kívánsága döntő mértékben befolyásolta a kötés milyenségét. A könyveket, különösen a nyomtatott könyveket kötetlenül szállították megjelenési helyükről eladási helyükre tovább. Míg a nyomdák gyakran kereskedelmi központokban működtek, a könyvpiacok iskolai, egyetemi városokban, humanista központokban (a felhasználás helyén) jöttek létre. Természetszerűleg itt alakultak ki a könyvkötőműhelyek is.

Wehli Tünde

A proveniencia alatt általában a készítés helyét értem.

A possessor fogalmát a származás, a tulajdonos, használó jelölésére használom (első vagy későbbi tulajdonost egyaránt jelölhet).

A possessor és a proveniencia meghatározását direkt adatok (erre vonatkozó bejegyzés, minden kétértelműséget kizáró stílus- vagy műhelykapcsolatok) ritkán segítik. A készítési hely és a használó személyére illetve az intézményre általában indirekt úton (művészeti kapcsolatok, a kodikológia könyvfestészetén kívüli területei) következtethetünk. Az indirekt út természetesen koronként, művészetföldrajzi területenként és a kódexek műfajától függő, azaz eltérő lehet.

Veszprémi László

EGY ÁRPÁD-KORI FERENCES KÉZIRAT ASSISIBEN

Az utóbbi években készült el az assisi Ferences Könyvtár (Bibliotheca ad Sacrum Conventum Assisiensem) kéziratára katalógusának egy újabb kiadása.¹ Így a jelen közleményben ismertetett kézirat azonosítása is a katalógus tudós minorita szerzőjét, Cesare Cenci-t, OFM dicséri. A 607. számmal jelzett latin pergamen misekönyvet már az 1894-ben megjelent első katalógus is leírta, igaz igen elnagyoltan. Az olasz szemnek furcsának tűnő possessor-bejegyzést is közölte, mégis a kézirat tartalmára semmilyen megjegyzést nem tett.² A korábbi szakirodalom más vonatkozásban is hivatkozott a kéziraatra, így Szent Ferenc misekönyörgéseivel kapcsolatban, de ez egyszerűen annak köszönhető, hogy a kódex a ferencesek történeke első századából származik, és kéznél volt az Assisiben dolgozó kutatóknak.³

Lássuk Cenci katalógusa alapján a kódex leírását, amit 1988 áprilisi látogatásunk alkalmából személyesen is ellenőriztünk. A pergamen kézirat 13. századi írású, két kolumnás, 84 folióból áll, mérete: 165×120 mm, kötése 19. századi, már jelenlegi őrzési helyén készült. A f. 84. verzón látható a possessor-bejegyzés „Liber fratris Lazari de Saray”. A korábbi feldolgozóval szemben Cencinek feltűnt a ferences sanctoraléhoz nem tartozó szentek sora: István király, László király és Imre. A névsor számára is félreismerhetetlenül magyarországi használatra utalt, s ez nem jelent kevesebbet, mint hogy a hazai kodikológia egy újabb, ferences eredetű Árpád-kor végi kézirattal gyarapodott.

Ami a kézirat datálását illeti, a katalóguskészítők helyesen datálták a 13. századra, illetve a kézirat későbbi bejegyzéseit a 14. századra. (A possessor-bejegyzés ezen legkésőbbi bejegyzések után következik csak.) A kódex írása igényes, jól olvashatóságra és kedvező összképre törekvő gótikus könyvirás, amely azonban az oklevélírással jellemző sajátosságokat is mutat. Ez nemcsak a betűk duktusában, bizonyos betűtagoknak rendszeresen a vonal alatti meghosszabbításában, hanem egyes betűszárak zászloszerű kiképzésében is megnyilvánul. Nem is véletlen, hogy párhuzamos írásmintákat inkább az oklevelek között találunk az 1250-es évektől kezdve. A betűtípust jól mutatja egy francia királyi (1261-ben kelt), egy cseh királyi (1259-es)⁴, vagy egy lengyel hercegi (1254-ben kelt)⁵ oklevél. A magyar királyi oklevelek az 1240-es években ennek az írástípusnak még egy kevésbé kiérlelt változatát mutatják, ebben az összefüggésben talán még V. István okleveleire lehetne hivatkozni.⁶

A kódex törzsrészét egy kéz másolta, kétféle betűnagyságban, ami a f. 66. rektón, a Szent Ferenc misekönyörgéseit bemutató képen is jól látszódik. (38. kép) A nagyobb betűtípust a könyörgésekhez alkalmazta a másoló, míg a kisebb betűtípust a többi lejegyzendő szöveghez. A másoló kezek összehasonlítása alapján valószínűsíthető, hogy a kéziratot a magyar szenteket is tartalmazó résszel bezárólag (39., 40., 41. kép) helyben és időben közel egyszerre másolták, azaz minden bizonnyal Magyarországon. A másoló kezek közel egykorúak, csak a betűkötésekben mutatnak apró eltéréseket. A kezek között az iniciálék azonossága teremt kapcsolatot, és igazolja előző állításunkat.⁷

A datálást látszólag segítenék a sanctorale nevei, ami tekintettel a korai ferences missálék elzárkózására, nem is érdektelen. Míg a főszövegben, a sanctoraléban csak Szent Ferenc ünnepe kapott helyet – ennek hangsúlyos és kiemelt voltát egy igen díszes iniciálé teszi

vitathatatlaná —, a többi, ferencesek által tisztelt szent a votív misék közé szorult. A szöveg igen korai voltára utal az is, hogy Ferencnek sincsen vigiliája, oktávája, translatioja. Így hiányzik Pádai Szent Antal is, akit 1232-ben avattak szentté, hanem egy későbbi kéz az ünnepénél a margóra jegyezte be (f. 58. v.), s még csak nem is a votív misékhez. A függelék misék közé került az 1255-ben szentté avatott Szent (Assisi) Klára és magyarországi Szent Erzsébet (szentté avatva 1235), Alexandriai Szent Katalin és Antiochiai Szent Margit Szentháromság miséi, amikről Favershami Haymo 1243–44-es, és egy évtizeden belül elterjedő liturgikus reformja rendelkezik.⁸ Ezek alapján sokkal inkább a misekönyv mintapéldányát tudjuk datálni, amely kora és egyszerűsége miatt az első ferences szerzők közé tartozhatott. A 13. század második felében ezt a kéziratot másolták át Magyarországon, a másolókra jellemző módon változatlanul hagyva a törzsszöveget, s a missale régies voltán, avultságán különböző helyeken történő pótlásokkal (margó, függelék-misék) illetve a szövegben magában törlésekkel segítettek.

A kézirat utólagos, a főszöveg írásánál kurzívabb jellegű javításai többnyire az említett Haymo liturgikus reformjaira vezethetők vissza. A kenti születésű szerzetes, „Anglorum decus et decor”, a rend első angliai provinciális és a rend negyedik generális kortársai között is kiemelkedett egyházi és világi műveltségével, tájékozottságával. Nem véletlen, hogy sokat szerepel a ferences szabályzat körüli vitákban, pápai küldöttség tagjaként megfordul Niceában a bizánci császárnál és patriarchánál, s pápai utasításra kidolgozza rendje átfogó liturgikus reformját.⁹ A harmadik káptalan (1223) ugyanis a breviarium kivételével a római rítust rendeli el az istentiszteletre: „clerici faciunt divinum officium secundum ordinem sanctae Romanae ecclesiae, excepto psalterio, ex quo habere potuerunt breviaria”, a laikus testvéreknek pedig — ha a zsoltárokat nem ismerik — az írástudatlanokhoz hasonlóan a Miatyánkot kellett elmondani a kánoni órákban. A papok számának növekedésével azonban már 1230 körül megnőtt az igény a miseliturgia reformjára. Elsőként az 1230-as generális káptalanon, Assisiben hagytak jóvá liturgikus könyveket (breviarium, missale), amelyeket azután szétküldtek az egyes provinciákba.¹⁰ Nem alaptalan feltevésünk, hogy kéziratunk mintapéldánya időben ehhez a körhöz tartozhat. Ennek pontos igazolása azonban nehéz, mivel csak igen kisszámú missale (Van Dijk tudmása szerint kettő maradt fenn), s ezek egymás között is mutatnak eltéréseket, s kéziratuk felépítésében ezektől különbözőknek tűnik. A ferences liturgikus könyvekkel kapcsolatos kezdeti zavart jól magyarázza a ferencesek szegénységi fogadalma (amibe kezdetben a könyveket is beleértették), a szegény és képzetlen laikus rendtagok kezdeti nagy száma, a scriptoriumok felállításának hiányzó anyagi és szellemi feltételei. Mindezek tükrében Haymo *ordo missalis* megkönnyítette és következetessé tette a szerzők használatát, az instrukciók és rubrikák átgondolásával, egyértelművé tételével, bizonyos nyelvi egyszerűsítésekkel és az előforduló szövegek közötti utalórendszer megteremtésével. Mindezt részletesen tárgyalja Haymo legalaposabb monográfiája, Stephen J. P. Van Dijk.¹¹

A ferences missalékban bekövetkezett változást jól szemlélteti Szent Ferenc ünnepének (okt. 4.) alakulása.¹² Kisebb, de érdekes eltérésekkel missalénk is az eredeti változatot követi, amely még a kanonizációt követően, részben IX. Gergely pápa műveként született meg:

Intr.:	Dilectus Deo et hominibus
Oratio:	Deus qui ecclesiam tuam
Epistola:	Fratres michi autem absit gloriari
Graduale:	Christus purgavit peccata illius
Versus:	In multitudine electorum
All. Versus:	Lux vera illuminans omnem hominem

Evang.:	Confiteor tibi pater domine
Offert.:	Serve meus ecce testem populi
Secreta:	Munera tibi domine dicata
Communio:	Factus est dominus fortitudo mea
Postcomm.:	Ecclesiam tuam quesumus domine

Ezzel szemben a Haymo-féle revízió a következő:

Intr.:	Gaudeamus omnes
Oratio:	ua.
Epistola:	ua.
Graduale:	Os iusti meditabitur
Versus:	O patriarcha pauperum Hic Franciscus pauper
Evang.:	Respondens Ihesus dixit confiteor tibi
Offert.:	Veritas mea
Secreta:	ua.
Communio:	Fidelis servus
Postcomm.:	ua.

Kódexünk három helyen határozottan követi a margóra bemásolva a Haymo-változatot: Off., Ev. és Comm., az Intr.-nál pedig szemmel láthatóan kivakarták az eredetit, hiszen a második sorban változatlanul meghagyták az *Os iusti* folytatását és helyébe a *Gaudeamus* másolták be. Ugyanezt bizonyítja a második kolumna fölé másolt szöveg, amely a Haymo-ordo egyik rubrikájával egyezik meg szószerint: „Infra octavam et ipsa die octava fit idem officium quod in die, excepto quod infra octavam cantatur introitus *Os iusti meditabitur*. De festivitatibus vero qui infra octavam veniunt nichil tunc agitur, sed post octavam celebrantur...¹³. Hasonlóképpen Haymo tanulmányaival és utazásaival hozzák kapcsolatba a votív misék közé felvett Alexandriai Szent Katalin, Antiochiai Szent Margit és Magyarországi Szent Erzsébet ünnepeit. Szent Klára csak azért nem sorolható ide, mert Haymo halála után kanonizálták (1253), illetve, mivel halála után sem illesztették be ünnepét az ordóba, éppen 1255 a terminus ante quem a Haymo-féle liturgikus reformok kibocsátásának.

A f. 79. verzón Szent Erzsébet miséje után másolta be az említett közel egykorú kezek egyike a „Contra persecutores” rubrumú votív misét, amit egyébként *Missa in tempore belli*, vagy *Pro rege et regina* votív miseként is ismerünk.¹⁴ Jellegzetessége, hogy mindhárom könyörgés említi a királyt, királynét és gyermekeiket. Feltehető, hogy ha ezek a könyörgések nem illettek volna az akkori uralkodó családjára, akkor a *Pro rege* típusú misék közül egy másikat választott volna a másoló, különösen, mivel az ide másolt misének azonos incipitekkel van egy olyan változata is, amelyből kimarad a királyi család említése.¹⁵ Ha még arra is gondolunk, hogy a f. 77. verzón, szintén már nem az első kéz által bemásolt *Pro rege sive imperatore* rubrumú votív misében *imperator nostro* S-t másolt be a scriptor, kézenfekvő Stephanusra, vagyis a 13. század második felében V. Istvánra gondolunk. A *Contra persecutores* könyörgések is nyugodtan szólhattak érte. (Fenn kell tartanunk persze annak a lehetőségét, hogy a másoló a névtelenséget rejtő, szokásos „N” betűt ötletszerűen cserélte csak „S”-re.) Az imperator cím alkalmazása az eszmetörténeti fejleményeknek tükrében egyáltalán nem meglepő. Amíg ugyanis a 11–12. században az imperator cím feltűnése a sacramentariumokban még a birodalmi területről való származás reminiscenciája volt,

addig a 13. században a cím használatának súlyos államjogi tartalma lett, az imperator által birtokolt szuverén jogokra való igényt jelentette.¹⁶

Ami a possessor-bejegyzést illeti, (42. kép) arról nem tudunk teljes bizonyossággal nyilatkozni. Amennyiben feltételezzük, hogy a kódex birtokosa magyarországi, akkor a Zemplén megyei Sara helységre gondolhatunk, többször is említve az oklevelekben az 1300-as években,¹⁷ sőt talán a személynévben 1324-ben előforduló változat („de Saaray”) is erre a településre utal.¹⁸ Ha azonban ezt elvetjük, tekintettel, hogy ez a kézirat legutolsó bejegyzése, ill. több, nem feltétlenül hazai használatra utaló, egy kéztől való bejegyzés előzi meg (Pro concordia, Pro navigantibus, egy oldalmi terjedelemben Benedictio navis, Ordo ad reconciliandum apostantes a fide) egy másik lehetőséget is felvethetünk.

Az 1280-as években alapították a ferencesek az Arany Horda területén két custodiát, közülük az egyiknek volt Saray (=Szeráj) a neve.¹⁹ A kézirat ottani használatára egyébként semmi jel nem mutat, ám köztudomású, hogy a magyarországi ferencesek jelentős szerepet vittek az ottani térítésben,²⁰ ami Timur támadásáig, az 1390-es évekig folytatódott. Maga a kézirat persze Európában is possessora birtokába kerülhetett. Lázár testvér személyére a későbbiekben még talán nyújthatnak információt a keleti ferences térítésekkel foglalkozó – s jelenleg hozzáférhetetlen – kézikönyvek.²¹ Magyarországi forrásokban tudomásunk szerint a név eddig nem fordult elő. A rendre vonatkozó olaszországi feljegyzések rendszeres közzététele igen jól halad, közöttük számos magyarországi szerzetesre vonatkozó feljegyzés található, amiket természetesen érdemes lenne kigyűjteni és közzétenni.²² A kódexünkre hasznosítható adatot azonban ezekben sem találtunk.

Végül közreadjuk a magyar szentek votív miséi könyörgéseinek az incipitjeit.²³

- Szt. István: f. 79v: Deus qui beatum Stephanum regem et confessorem tuum
Sacrificium quod tuae domine offerimus maiestati
Tuere quesumus domine familiam tuam
- Szt. László: f. 80r: Deus qui beato Ladislao regi nostro et confessori tuo pro terrenae
dignitatis
Sacrificium quod tuae domine offerimus maiestati quesumus ut inter-
cedente
Sumptis muneribus tuis ab omnibus nos domine peccatis
- Szent Imre: f. 82r: Deus qui beatum Hemicum iuvenili flore
Ad munera nostrae devocionis
Sociati sacramentorum tuorum munere

Az elmondottakból következik, hogy egy Haymo *ordo missalis*át tartalmazó kézirat használatát is valószínűsíthetjük a 13. század második felének Magyarországn.

JEGYZETEK

1. CENCI, C., OFM: *Bibliotheca Manuscripta ad Sacrum Conventum*. T. II. Assisi, 1981. A kézirat nála a No. 2102. tétel. Eredetileg kéziratunk f. 1 rektóján még egy possessor-bejegyzés állt, ma már csak „de libris...” látható.

2. Mazzatinti–Alessandri: *Inventari dei manoscritti delle biblioteche d'Italia*. Vol. 4. Forlì, 1894. No. 607. 118.

3. L. pl. a Szent Ferencre vonatkozó források kiadását. *Analecta Franciscana sive Chronica*

aliaque varia documenta ad Historiam Fratrum Minorum spectantia. Tom. 10. Quaracchi–Firenze, 1926–41. 389–396. *Missae in honorem S. Francisci* fejezet.

4. MEZEY, L.: *Album des spécimens*. In: *HAJNAL*, 1.: *L'enseignement de l'écriture aux universités médiévales*. Bp., 1959.³ No. 126., No. 122.

5. Uo. No. 112.

6. *HAJNAL*, ST.: *Vergleichende Schriftproben*

zur Entwicklung und Verbreitung der Schrift im 12–13. Jahrhundert. Bp.–Leipzig–Milano, 1943. No. 19., No. 23.b. és DL 42. (V. István, 1257)

7. A kódexet négy fedőfestékes, számos kék-vörös tollrajzos iniciálé, ezeken kívül egyszerű vörös iniciálék és sorzárólecek díszítik. A temperával festett iniciálék – f. 38r T(e igitur), f. 39r F(ratres), f. 66r D(eus), f. 67r I(n diebus) – közül az első a mise kánonjához, a harmadik Szent Ferenc oratóiójához készült. A fennmaradt kettőt a rendelkezésre álló fényképek alapján nem sikerült lokalizálni. A festett iniciálék 10–14 betűsor magasságúak. A kánonhoz készült oldalról kézhez kapott színes felvétel alapján a betűk tompa kék háttér elé kerültek, a betűtörzsek vörösek, az indák zöldiek, a kontúrok feketék. A betűk formáját szögletekben megtörtő vonallal követő körvonallal, a betűkre fonódó inda, melyet centrálisan vagy szimmetrikusan elhelyeztet, legyezőszerűen elhelyezett stilizált levelekből álló és egy rüggyel is díszített palmetta vagy palmették jellemeznek, a 13. század közepi – későromán – német és a hatókörébe tartozó területek sajátja. Miként ebben a kódexben, ennek a területnek iniciáléiban is előfordulnak a karoling művészetből eredő, még a romanikában is élő, s egyben a korabeli francia könyvfestészet hatását is sejtető, állatok és madarak kombinációjából született torzlények (f. 67r). A kódex kék és vörös iniciáléi egyszerű, kissé nyújtott betűkből állnak. Díszítésük kétféle. Jórésük a betű törzsével ellenkező színű tollrajzdíszítést kapott. A kódex díszítője azonban időnként egyéni, illetve ritkán mondható megoldásokkal is élt. Ilyennek tekinthető például az a szokása, hogy a betűkből hosszan kinyúló vonalakat több helyen szakította meg visszaforduló hurkokkal. A hurkok nyitott részét – az általános gyakorlatnak megfelelően kis karéjokból formált vonallal zárta le. Ezekből a karéjokból a rajzoló ötletéből fakadóan stilizált tölgyfalevelek nőnek ki. A kevésbé igényes iniciálékat a mester a betű törzsével ellenkező színű vonallal húzta át. A kétféle iniciálé szétszórtan jelentkezik a kódexben és minden bizonnyal egy kéz munkája. A tárgyalt iniciálétípus az 1200-as években alakult ki, és a 13. század folyamán Közép-Európában mindennél előfordult. Egyéni változatokkal is bővelkedő, legszebb emlékei a 13. század közepi kódexekben és főleg okleveleken tűnnek fel. Mivel a kódex törzanyagát és a magyar szenteket tartalmazó részt egyforma iniciálék díszítik, feltehető, hogy a kódex Magyarországon készült. Ennek a feltételezésnek a festett iniciálék sem mondanak ellent, ugyanis a 13. század közepi magyarországi kódexek festett iniciáléinak többsége német orientációjú.

Az iniciálék leírásáért Wehli Tündének tartozom köszönettel.

8. Haymo-ra I. Van DIJK, S. J. P. Sources of the Modern Roman Liturgy. The Ordinals by Haymo of Faversham and Related Documents (1243–1307). Vols. 1–2. Leiden, 1963. (Studia et documenta Franciscana 10–11.) és Van DIJK,

S. J. P.–WALKER, J. H.: The Origins of the Modern Roman Liturgy. The Liturgy of the Papal Court and the Franciscan Order in the Thirteenth Century. London, 1960.

9. Van Dijk–Walker: i. m. 3–39.

10. Uo.: 40–49.

11. L. 8. jegyz.

12. L. 38. számú kép, 3. jegyz. és Van Dijk: i. m. 378–382.; Van Dijk–Walker: I. m. 300–301. Kéziratunk eltérései a Haymo előtti típustól a következők: Grad.: Protege pastor bone, sancte Francisce animam nostram, Ev.: Designavit Dominus (Lc 10, 1–11), Off.: Oblatio mea munda est, Comm.: Si quis mihi ministrat me sequatur

13. Van Dijk–Walker: i. m. 301.

14. Szó szerint egyezik pl. Missale notatum Strigoniense ante 1341 in Posonio kiadásával. Bp., 1982. f. 304v.

15. A votív mise másik változatára: DESHUSSES, J.: Le sacramentaire grégorien. T. 1. Fribourg, 1979. 442.

16. GERICS J.: A korai rendiség Európában és Magyarországon. Bp., 1987. 237–249. A magyar király és az auctoritas imperandi a 13. században c. fejezet.

17. Pl. 1380 (Zichy-okmántár IV. k. 157–158.), 1396 és 1398 (Zsigmondkori Oklevéltár No. 4296, No. 5467.). Továbbá I. CSÁNKI D.: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. 1. k. Bp., 1890. 361. (1454-es adat)

18. Zichy-okmántár I. 253.

19. BALANYI GY.: Adatok a ferencrendiek tatárországi missziós működésének történetéhez. Katholikus Szemle 39 (1925) 70–84.

20. Uo.; TARDY L.: A tatárországi rabszolga-kereskedelem és a magyarok a XIII–XV. században. Bp., 1980. 55–58. és uo. további irodalom. Idézi III. Miklós pápa egy 1278. évi levelét, amelyből kiderül a magyarországi ferencserekre vonatkozóan „plures fratres ejusdem ordinis inter Tartaros commorantur” (kiadva: THEINER, A.: Monumenta Historica Hungarum sacrum illustrantia. Roma, 1859. I. 337.) 55.; KARÁCSONYI J.: Szent Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig. Bp., 1923. I. k. 26., 37.

21. Főleg GOLUBOVICH, G.: Biblioteca bibliografica della Terra Santa e dell'Oriente francescano. Quaracchi–Firenze, 1906–27. vonatkozó kötetei.

22. CENCI, C.: Documentazione di vita assisina 1300–1530. Vols. 1–3. Grottaferrata, 1974–76. és Archivio Sartori. Documenti di storia e arte francescana. II/2. La provincia del Santo dei Frati Minori Conventuali. Cura d. P. G. Luisetto OFM CONV. Padova, 1986.

23. L. 39–41. képek. Magyar szentek miscellanyja I. KNIEWALD K.: Magyar szentek ünnepei és miséi a Pray-kódexben. Pannonhalmi Szemle 14 (1939) 11–19.; TÖRÖK J.: Szent László a középkori magyarországi liturgiában. In: Athleta patriae. Szent László tanulmányok. Szerk.: MEZEY L. Bp., 1980. 135–160.

László Veszprémy: Ein mittelalterliches Franziskaner-Missale aus Ungarn in Assisi

Das in diesem Artikel beschriebene Missale aus Ungarn wird in der Bibliothek der Franziskaner zu Assisi unter der Signatur Cod. lat. 607. aufbewahrt. Aufgrund paläographischer Untersuchungen kann seine

Entstehung auf die zweite Hälfte des 13. Jhs. gesetzt werden, es enthält aber auch Eintragungen aus dem 14. Jh. Auf seinen ungarischen Ursprung weisen die Messeformeln von besonders in Ungarn verehrten Heiligen (Stephanus rex, Emericus, Ladislaus rex) hin. Die Formel "Pro rege"-Messe, wo auch der Buchstabe "S" vorkommt, läßt annehmen, daß das Manuskript unter König Stephan V. von Ungarn (1270–72) abgeschrieben worden ist. Obwohl im Katalog von P. Cesare Cenci OFM (1981) enthalten, war das Missale für ungarische Forscher bis jetzt unbekannt.

Obiges Manuskript ist die Abschrift eines frühen Exemplars der Franziskaner-Missalien, da es nur ein Fest des hl. Franziskus enthält, der hl. Antonius von Padua nur am Rand erwähnt wird und die Messen von der hl. Klara bzw. der hl. Elisabeth von Thüringen nur im Anhang vorkommen. Das Manuskript – und so z. B. auch das Fest des hl. Franziskus, s. Abbildung No. 1. – wurde an vielen Stellen dem Ordo missalis von Haymo von Faversham entsprechend korrigiert. Falls der Possessor (Frater Lazarus de Saray) aus Ungarn stammte, trug er den Namen einer Ortschaft im Komitat Zemplén, Sara. Eine andere Möglichkeit ist, daß er sich nach der Franziskaner-Custodie auf dem Gebiet der Goldenen Horde, Saray nannte. Die ungarische Franziskaner nahmen an der Mission des Ordens im Orient aktiv teil, obwohl das Manuskript keinen Hinweis darauf enthält. Es ist auch gut möglich, daß der Kodex nie ausserhalb von Mittel- und Westeuropa gelangte. Nach den dem Ordo von Haymo entsprechenden Eintragungen zu urteilen, wurde dieses Werk auch im Ungarn des 13. Jhs verwendet.

AZ „ISZTAMBULI ANTIFONÁLE”

Vizkelety András felfedezését 1986. március 25-én, a Művészettörténeti Kutatócsoportban tartott, szűk körű szakmai megbeszélésen ismertette, amelyen Dobszay László, Szendrei Janka, Madas Edit, Körmendy Kinga, Holl Béla, Török Gyöngyi és Marosi Ernő fűztek megjegyzéseket referátumához illetve Wehli Tünde korreferátumához.

Valamennyi hozzászólásban visszatért az a megállapítás, hogy az Antifonále pontosabb datálása és lokalizálása lehetetlen mindaddig, amíg legalább a kódex egészéről mikrofilm nem áll rendelkezésünkre. Addig szükségképpen várat magára a paleográfiai sajátosságok megállapítása, a scriptorium lokalizálása. A kódex magyarországi (esztergomi egyházmegyei) eredetének és a 14. század közepe táján való készítésének megállapításán túl, ami liturgiátörténeti sajátosságai, sanctoraléjának felépítése és notációja alapján is nyilvánvaló, pontosabb meghatározásra csak további vizsgálatok adhatnak lehetőséget. Becket Tamás alakjának miniatúrával való kiemelése mindenesetre nem annyira ilyen titulusú egyházi intézményre utalhat, mint inkább a sanctorale-rész kezdetét jelezheti. Művészettörténeti szempontból hangsúlyozandó, hogy a kódex nemcsak a 14. századi magyarországi könyvfestészet belső összefüggéseit helyezi új megvilágításba, hanem ennek itáliai és közép-európai kapcsolatait is.

E megfontolások alapján is szorgalmazni kívánjuk ezúton is nemcsak a kódex mielőbbi dokumentálását, hanem – ami nehezebb feladatunk lenne – konzerválását is, tekintve igen rossz, penészes állapotát.

EIN ILLUMINIERTES ANTIPHONAR DES 14. JAHRHUNDERTS IM TOPKAPI SERAIL VON ISTANBUL

András Vizkelety berichtete am 25. März 1986 in einer Besprechung von Kodikologen, Musikwissenschaftlern und Kunsthistorikern, die am Institut für Kunstgeschichte der Ungarischen Akademie der Wissenschaften gehalten wurde, von dem, im Laufe seiner Studienreise in der Bibliothek des Topkapi Serail von Istanbul entdeckten Antiphonar ungarischen Ursprungs des 14. Jh. Als erste Veröffentlichung des Kodex geben wir den Bericht von A. Vizkelety sowie das Korreferat zum Initialenschmuck des Antiphonar von T. Wehli. .

Wir benützten diese Gelegenheit zu betonen, daß für die weitere und genauere Bestimmung des Entstehungsdatums sowie für die Lokalisierung des Kodex ausser den hier veröffentlichten Proben eine vollständige Dokumentierung der Handschrift notwendig ist. Außer dieser Aufgabe bedarf die Handschrift einer gründlichen Konservierung bzw. Restaurierung, da ihr Erhaltungszustand als ausserordentlich schlecht erwies. Dazu braucht man aber eine Zusammenarbeit zwischen türkischen und ungarischen Wissenschaftlern bzw. Behörden.

András Vizkelety bietet einen Überblick der Forschungen nach Kodizes ungarischen Ursprungs in der Handschriftensammlung des Topkapi Serail, die zwischen 1869–1889 zur Entdeckung bzw. Zurückerstattung mehrerer Handschriften geführt haben. Seinen Untersuchungen diene das 133 veröffentlichte Verzeichnis der nichtislamischen Handschriften von A. Deissmann als Grundlage. Diese Untersuchungen haben zur Entdeckung eines großformatigen Antiphonars des 14. Jh. geführt, das 298 Pergamentblätter zählt. Sein späteres Einband aus dem 15. Jh. ist auseinandergefallen.

Der de tempore-Teil des Antiphonar reicht vom ersten Adventssonntag bis zum 23. Sonntag nach Pfingsten auf fol. 139v. Auf fol. 140r fällt der Anfang des Sanctorale, das Officium des Festes des Hl. Thomas von Canterbury. Die Reihe, die dem Brauch der Heiligenverehrung in Ungarn (Gerhard, Adalbert, Ladislaus, Stefan, Emmerich, Elisabeth) entsprechend redigiert wurde, wird mit dem Fest des Apostels Thomas abgeschlossen. Ab fol. 295v schliessen sich Texte zu den Festen der Hl. Helena und Maria Schnee an.

Der Kodex wird von 16 figürlichen Initialien geschmückt, die auf folgende Weise verteilt werden: fol. 1r: Maria mit dem Kind, Verkündigung an Josef; fol. 2r: Propheten in Erwartung des Messias; fol. 18v: der Hl. Johannes d.T. in der Wüste; fol. 19r: Geburt Christi; fol. 36r: Taufe Christi; fol. 94v: Auferstehung Christi; fol. 106v: Himmelfahrt Christi; fol. 109v: Ausgießung des Hl. Geistes; fol. 114r: Hl. Dreifaltigkeit; fol. 116v: letztes Abendmahl; fol. 122v: der Prophet Samuel; fol. 140r: der Hl. Thomas Becket; fol. 154v: Darbringung Jesu; fol. 211r: Marientod; fol. 235v: der Hl. Erzengel Michael; fol. 241v: Allerheiligenbild.

Aufgrund der wenigen zur Verfügung stehenden Aufnahmen (und im Mangel eines vollständigen Mikrofilms) läßt sich eine Entstehungszeit des Antiphonar um 1360 annehmen, die sowohl dem paläographischen Charakter als dem Stil der Initialien entspricht. Das 1387 eingeführte Fest der Heimsuchung ist allerdings nachgetragen. Liturgisch kommt gewiß die Archidiözese von Esztergom in die Frage, wobei die nähere Lokalisierung vorerst offen bleiben muß.

Tünde Wehli widmet ihre Untersuchungen dem Stil des Initialienschmucks. Nach einer Zusammenfassung des Forschungsstandes über die ungarischen illuminierten Handschriften des 14. Jh. (bolognesische Gruppe: Nekcei-Bibel/Washington, Anjou-legendarium/Vatikan, New York und Leningrad, Dekretalien des Nikolaus Vásári/Padua und des Johannes Uzsai/Wien bzw. der Ungarischen Bilderchronik/Budapest, der auch das Oxforder Secretum secretorum zuzurechnen ist), legt sie ausgedehnte Vergleiche bezüglich Stil und Ikonographie der neu entdeckten Initialien an. Die Verf. stellt eine Verwandtschaft des Initialienschmucks des Istanbuler Antiphonar zur Bilderchronik fest, worüber Zusammenhänge von Figurentypen, Kompositionen, Farbenbehandlung und rein ornamentale Initialien auch zeugen. Andere Charakteristika wohl bolognesischen Ursprungs weisen dagegen auf die ältere Handschriftengruppe, vor allem auf die Nekcei-Bibel hin, wobei besonders Bildarchitekturen denen in Anjou-Legendarium auch entsprechen. Sie nimmt die Aufbewahrung beider Kodizes in der Bibliothek Ludwigs des Großen um Mitte des 14. Jh. an. Der Bilderschmuck des Antiphonar läßt sich somit einer Miniaturenwerkstatt wohl im Kreis des ungarischen Anjouhofes zuschreiben, der wohl Vorlagen aus der älteren bolognesischen Gruppe auch zugänglich waren. Angesichts der schwächeren künstlerischen Qualität mag der Umkreis der königlichen Kanzlei und – aufgrund der besonders hervorgehobenen Heiligendarstellungen – Esztergom (der Hl. Thomas Becket) oder Veszprém (der Hl. Michael) als Herstellungsort in Betracht gezogen werden.

1984 májusában a Művelődési Minisztérium és a Külügyminisztérium tíz éves kultúrdiplomáciai előkészítő munkájának eredményeként lehetőségem nyílt rá, hogy 10 napig kutassak Isztambulban, a Topkapi Szeráj könyvtárában.

A Topkapi könyvtára a legújabb időkig mint eddig ismeretlen korvinák potenciális lelőhelye szerepelt a magyar könyvtörténeti kutatások programjában, ahol Buda elfoglalása után a magyar királyi könyvtárak Törökországba szállított köteteit őrzik.¹

A török háborúk után először 1862-ben Kubinyi Ferenc, Ipolyi Arnold és Henszlmann Imre kutatott Isztambulban és felfedezte a Corvina számos darabját. A Magyar Tudományos Akadémia eleinte hiába próbálkozott a kódexek megszerzésével. 1869-ben, Ferenc József törökországi látogatásakor Abdul Aziz szultán négy korvinát ajándékozott a királynak, amelyek végül is az Országos Széchényi Könyvtárba kerültek. 1877-ben II. Abdul Hamid a Törökország melletti magyar szimpátia-tüntetés hatására újabb 35 kéziratot, közöttük 12 korvinát adott vissza; ezeket a budapesti Egyetemi Könyvtár őrzi. Vámbéry Ármin kitűnő török összekötője révén 1889-ben újból elérte, hogy a Magyar Tudományos Akadémia küldöttsége kutatási engedélyt kapott a Topkapi könyvtárba.

A bizottságnak az Ungarische Revue-ben közzétett jelentéséből ma is kiérezhető a csalódás: „A szultánok császári palotájában, a Szerájban csak viszonylag kevés számú nyugati kéziratot és ösnyomtatványt találtunk, 53-at az előbbiből (köztük 36 görög kéziratot) és 7-et az utóbbiból. Ezek között azonban nem volt sem az Ómagyar Biblia, sem a Máttyás udvarában énekelt hősi dalok, sem a magyar nyelvű templomi népéneknek gyűjteménye, amelyekről a rajongó lelkesedés egykor úgy vélte, hogy ott rejtőznek; de még csak a királyi jegyző- és számadáskönyvek sem, amelyeknek feltalálásában reménykedtünk”² Talált azonban a bizottság négy olyan liturgikus kódexet, közöttük az 1463-ból való Futaki-Gradualét (ők antifonáleként azonosították), amelyről biztosra vették a magyar eredetet.³ Egy ma azonosíthatatlan asztronómiai kódexről úgy vélték, hogy az Zsigmond király könyvtárának részét képezte, Benincasa Óceán-atlaszát korvinának tartották (ma Nr. 47), egy Ptolemaeus-atlaszt pedig, amelyben a megfelelő Pannonia-oldalon magyar helyneveket írt be egy egykorú (15. századi) kéz, Vitéz János vagy Janus Pannonius egykorú tulajdonának tartották (ma Nr. 44). Az ott őrzött 36 görög kódexről minden részletezés és indoklás nélkül azt állapították meg, hogy azok többnyire a budai könyvtárból valók. Megemlékeznek még több boszniai vonatkozású, valamint néhány újkori (16–18. századi) magyarországi kézitról.

Magyar kutatók – elsősorban orientalisták – természetesen azóta is jártak a Topkapi könyvtárban, az azóta rendezett anyag hungarika-szemponitú vizsgálatára azonban nem került sor. A rendezést és a feltárást századunk elején Dr. Halil Edhem Bej, az isztambuli múzeumok főigazgatója szorgalmazta. Ő bízta meg 1927-ben a könyvtárrendezés és restaurálás irányításával, valamint az anyag jegyzékbevételével Adolf Deissmann berlini egyetemi tanárt. Deissmann a nem-keleti kéziratok részletes jegyzékét (katalógusnak ő maga nem akarta nevezni) 1933-ban publikálta.⁴ E jegyzék számai ma a könyvtár kéziratainak érvényes jelzetei. A kötetben Deissmann 135 darabot ír le, tehát csaknem háromszor annyit, mint amennyit a magyar akadémiai bizottság 1889-ben talált. Deissmann ismerte és használta a bizottság jelentését, minden esetben azonban nem tudta azonosítani a kéziratokat a bizottság általános jellegű hivatkozásaival. Sok tétel mellett ott áll a kódex állapotára vonatkozó lakonikus megjegyzés: „Zustand kritisch”.

Deissmann katalógusa alapján valamennyi olyan latin kódexet kézbevettem, amelyről a leírás alapján nem volt egyértelmű a (többnyire olasz) proveniencia. Utam legnagyobb eredménye a 14. századi antifonále azonosítása volt, amely a Deissmann-jegyzékben 43-as számon breviáriumként szerepel és az Anjou-kori magyar könyvművészet eddig ismeretlen termékét képviseli.

A nagyalakú (kb. 460×310 mm) pergamenkódex igen rossz állapotban van. Kötése szét-esett, az egyik (elülső?) fedőlap, amely azonban a 15. századból származik, külön csomagban fekszik ma a kódex mellett.⁵ Ugyanitt még több töredékes lap található. Egyik levélre, amelyre egy későbbi kéz a Visitatio ünnepének zsolozsmáját jegyezte le, egy modern kéz (Deissmann vagy egyik munkatársa) a 305-ös lapszámot írta. A könyvtest ma 298 levélből áll, a 295 főlőtől kezdve két későbbi, 14. sz. végi–15. sz. eleji kéz írta. A lapok széle többnyire penészes, töredezett, a viszonylag széles margó miatt azonban a szövegeket csak helyenként érte kis károsodás.

Az antifonále de-tempore-része szokásosan ádvent első vasárnapjával kezdődik és tart a pünkösöd utáni 23. vasárnapig (139^v). A 140^r oldalon kezdődik a de-sanctis-rész, mégpedig Becket Tamás ünnepével (dec. 29.), *Incipiunt istorie de sanctis primo Sancti Thome archiepiscopi et martiris* bevezetéssel, a szokásos Szent Miklós-napi kezdés helyett. A sanctoraléban szerepelnek a magyar, ill. kiemelt hazai tiszteletnek örvendő magyar szentek verses zsolozsmái: Gellért, Adalbert, László, István, Imre, Erzsébet. A szentek sora Tamás apostollal zárul (dec. 21.). Ezután következnek a Commune-zsolozsmák.

A későbbi részben (295^r-től) Helena és Havasboldogasszony (*Maria in nive*) ünnepéhez kapcsolódó szövegek állnak.

A kódexet 16 nagy, kb. 120×60 mm-es aranylamellás, hosszabb-rövidebb keretdísszel ellátott figurális iniciálé díszíti. Az 1^r-n a keretdísz a lap bal és alsó margóján végighúzódik. Alul, egymásbahelyezett négyzetben és rombuszban oroszlánfej látható. A figurális iniciálék a következők:

- 1^r, A-betűben: Mária a gyermekkel, angyal ébreszti Józsefet
- 2^r, A-betűben: Próféták várják az eljövendő Messiást
- 18^v, S-betűben: Keresztelő Szent János a pusztában
- 19^r, H-betűben: Krisztus születése
- 36^r, H-betűben: Krisztus megkeresztelése
- 94^v, A-betűben: Krisztus feltámadása
- 106^v, P-betűben: Krisztus mennybemenetele
- 109^v, U-betűben: A Szentlélek eljövetele
- 114^r, G-betűben: Szentháromság
- 116^v, S-betűben: Az Utolsó vacsora
- 122^v (pünkösöd utáni első vasárnap), L-betűben: Sámuel próféta
- 140^r, P-betűben: Becket Tamás három gyilkossal
- 154^v, A-betűben: Jézus bemutatása a templomban
- 211^r, U-betűben: Mária halála az apostolok körében
- 235^v, S-betűben: Szent Mihály arkangyal
- 241^v, Mindszentek napja, G-betűben: Szentek csoportja

Az iniciálékról és néhány szövegoldalról, elsősorban az Árpád-házi szentek zsolozsmáiról fekete-fehér felvételeket készíthettem. Az ugyanekkor a Topkapi könyvtárában kutató Dr. Marianne Barrucand (Nancy) jóvoltából, néhány színes képhez is hozzájutottam. Teljes

mikrofilm megszerzésére való igyekezetünk azóta is sikertelennek bizonyult. Ugyanígy nem sikerült megszerezni a kódexet az 1985–86-os „Kódexek a középkori Magyarországon”c. kiállításra. A kiállításon csak négy színes felvételt mutattunk be. A katalógusleírás (64. katalógustétel) az eddigi egyetlen „irodalom” a kódexről.

1986. március 25-én az MTA Művészettörténeti Kutató Csoportjának, Zenetudományi Intézetének, „Fragmenta codicum” kutatóhelyének munkatársai és néhány meghívott szakember kerekasztal-beszélgetésre ült össze, hogy a rendelkezésre álló dokumentumok alapján megpróbáljuk a kódex pontosabb keletkezési idejét és helyét meghatározni. Első feltételezésem az volt, hogy az íráskép és az iniciálék megfigyelhető stíluskeveredése (olaszos és „északi” német–cseh stílus) alapján 1360 körül képzelhetjük el a kódex keletkezését. Az 1387-ben bevezetett Visitatio ünnepe a törzsanyagból mindenesetre hiányzik, utólag írták hozzá. Liturgiátörténeti szempontból nehéz a lokalizálást eldönteni. Becket Tamás ünnepének kiemelése miatt (vele kezdődik a de-sanctis-rész és külön iniciálét kapott) gondolhatnánk Esztergomra (Tamás az ottani társaskáptalan patrónusa volt). A sanktorale ilyen elrendezése azonban nem egyedülálló. Az OSzK Cod. Lat. 215 jelzetű pozsonyi misszáléjában (igaz, ez is esztergomi rítusú!) is így van.⁶ – Szent Mihály ünnepének iniciáléval való kiemelése miatt viszont Veszprémre is gondolhatnánk (a katedrális patrocíniuma), a dallamkincs sajátosságai is inkább Magyarország középső részére utalnak.⁷ A teljes mikrofilm megszerzése előtt azonban aligha lehet ezeket a kérdéseket véglegesen eldönteni.

JEGYZETEK

1. CSAPODI CS.: Tervtanulmány a külföldi könyvtárakban levő, magyarországi eredetű kódexek felkutatására. MTA I. Osztályának Közleményei, 1973, 459–478.

2. Ungarische Revue, 1889, 733. A német szöveget magyar fordításban közlöm.

3. Vö. SZENDREI J.: A magyar középkor hangjegyes forrásai. Budapest, 1981, 64., C 45-ös tétel.

4. DEISSMANN, A.: Forschungen und Funde im Serai. Mit einem Verzeichnis der nichtislamischen Handschriften im Topkapi Serai zu Istanbul. Berlin–Leipzig, 1933.

5. Valamennyi kéziratot barna papíros-csomagban őrzik. A kötéssel Rozsondai Marianne e kötetben közreadott tanulmánya foglalkozik.

6. Madas Edit megjegyzése a beszélgetés során.

7. Szendrei Janka megjegyzése a beszélgetés során.

Az Anjouk magyarországi uralkodásának ideje a hazai könyvkultúra, könyvfestészet történetének egyik kiemelkedő jelentőségű szakasza. Az 1330–1350-es évek kódextermésének jó része hazai hagyományokat felhasználó, tollrajzos iniciálékkal díszített liturgikus könyv, mely az istentiszteletet szolgálta. A szóban forgó néhány évtizedből a könyvfestészeti emlékeknek egy olyan csoportja is fennmaradt, amelynek különböző műfajba tartozó darabjai a királyi udvar, az egyházi és a világi arisztokrácia megbízásából készültek. E kéziratok többségének bolognai illetve magyarországi készítése vitán felül áll, kettőnek a provenienciája vitatott.

A kérdéses eredetű emlékek egyike a Nekcsei Biblia (Washington, Library of Congress, Pre-Accession, 1.) a másik pedig a Magyar Anjou Legendárium (Vatikán, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. lat. 8541., New York, Pierpont Morgan Library, Ms. 360., 360a–d., Leningrád, Ermitázs, No 16930–16934.). Mindkét kódexben több mester dolgozott. A kezek különválasztására történtek kísérletek, de ezek nem hoztak megnyugtató eredményt.¹ Ez minden bizonnyal azzal a körülménnyel magyarázható, hogy mindkét kódex műhelymunka. Mégpedig olyan műhelyé, amelyben több generáció kezén formálódó képtípusok, motívumok és stílusvonások öröklődtek. Arra nézve két vélemény alakult ki, hogy hol dolgozhatott ez a műhely. Az egyik szerint Magyarországon.² E feltételezés a két kódexnek Bolognától idegen stílusvonásait hangsúlyozza és néhány téma megfestését kizárólag Magyarországon tudja elképzelni. Ezt a feltételezést leginkább az a körülmény valószínűsítheti, hogy mindkét kódex írása északi jellegű gótikus könyvírás. Míg a Legendárium lemmáinak rögzítése nem jelenthetett különösebb gondot, a Biblia terjedelmes szövegének lemásolása egy scriptorium huzamosabb munkáját igényelte.³ Ha feltételezzük, hogy Magyarországon készültek ezek a kódexek, arra a kérdésre is választ kell adnunk, hogy hol működhetett egy olyan sok miniatort foglalkoztató műhely, amennyit a két kódexben megkülönböztetni vélünk. További kérdés, hogy ha valóban létezett ez a műhely, tevékenységének miért nem maradt kettőnél több könyvfestészeti emléke?

A két kódex keletkezési helyére vonatkozó másik nézet Bologna mellett szól.⁴ A nézet képviselői szerint az 1270–1330-as évek között virágzó egyetemi város festőműhelyeinek egyikében készült a két kézirat. Mégpedig abban, amelynek stílusát eleinte a Maestro del 1311, majd a Maestro del 1328 szükségénnel ellátott vezető mesterek munkássága határozta meg. A tárgyalt emlékek nem e két kiemelkedő egyéniségnek, hanem az átlagos színvonalat képviselő műhelytagoknak a munkái. Olyan miniatöröké, akik némi tanulás eredményeképpen bizonyos rutin birtokában másolták a kész sémákat. Ebben leli magyarázatát a kezek szétválaszthatatlansága.⁵

A 14. század első felében a politikai és diplomáciai kapcsolatok mellett döntően a magyarországi papság felső rétegének szellemi orientációja határozta meg a könyvkultúra jellegét. A magyar egyház vezetői Itáliában, elsősorban Bolognában szereztek meg a kor klérusára jellemző jogi végzettséget. E város egyetemén nemcsak tanulóként, hanem tanári minőségben is gyakran szerepelnek.⁶ E papok későbbi diplomáciai küldetéseik során is útbaj tették az egyetemi várost. Joggal feltételezhető, hogy a Bolognában járt papok az ottani műhelyek egyikével szorosabb kapcsolatba léptek. Folyamatosan ehhez a műhelyhez fordultak megrendeléseikkel. Sőt, úgy tűnik, hogy a 14. század első felében ez a vezető papság irányította a királyi udvar és az arisztokrácia könyvrendeléseit is. Az ő közvetítésükkel és

a programot irányító közreműködésükkel készült 1336–1345 között a Nekcsei Biblia és a Magyar Anjou Legendárium.

A Nekcsei Bibliát Nekcsei Demeter, Károly Róbert tárnokmesterének címere díszíti, tehát a kódex az ő megrendelésére készült. A Szentírást a középkorban leginkább egyházi személyek használták. Számukra a Biblia elsősorban a liturgia, a dogma kézikönyve volt, de másféle funkciókat is betöltött. A 14. századi uralkodói könyvtárakban is helyet kapott ez a könyv. E könyvtárakban a Biblia leginkább olyan történeti tárgyú mű volt, amely azon túl, hogy magában foglalta az emberiség történetét – a Teremtéstől az Utolsó ítéletig –, aktualizálható is volt (pl. a királyok magukban és dinasztiájukban az evangéliumi és ószövetségi események folytatóira ismerhettek, a királyok eszményképeit az ószövetségi uralkodók nyújthatták). Világi személyek e korban ritkán forgatták a Bibliát, ezért kérdéses, hogy Nekcsei Demeter milyen megfontolásból készítette azt. Elképzelhető, hogy magasabb, esetleg itáliai egyetemi tanulmányok ösztönözhatték őt ebben, az sem kizárt, hogy az udvari könyvtárak példáját követte, de nagyobb a valószínűsége annak, hogy a kódexet a tárnokmester egy egyházi intézménynek szánta. Mégpedig egy olyan intézménynek, amit ő alapított. Az ugyanis szokás volt, hogy a templomok alapítói az alapításkor, illetve a templomnak az egyház kezébe történő átadásakor az alapítványnak egy kódexet, többnyire Evangeliumot vagy Bibliát is ajándékoztak.⁷

Feltételezéseink szerint Nekcsei Demeter leginkább a Baranya megyei Csatáron általa alapított Szent Megváltó titulusú pálos monostor használatára készíthette a ma Washingtonban őrzött Bibliát.⁸ Sajnos semmi biztos adat nem igazolja azt, hogy a Bibliát Csatáron használták, eljutott-e ide. A Biblia ugyanis semmiféle használatról sem árulkodik. Nem piszkolódott el, bejegyzések sincsenek benne. A Biblia lehetséges sorsára később visszatérünk.

A Magyar Anjou Legendárium a szakirodalom egyöntetű véleménye szerint Károly Róbert fia, a gyermekként Nápolyba küldött András herceg oktatása céljából készült.⁹ Nem elképzelhetetlen, hogy András herceg 1345-ben bekövetkezett halála után, a herceg egyéb kincseivel és vagyonával együtt ezt a kódexet is Magyarországra hozták, ahol egy ideig az udvarban őrizték.¹⁰

Három, magyarországi egyházi vezető használatára készült kódex bolognai eredete vitán felül áll. Ezekből kettőt, Vásári Miklós Padovában őrzött Decretalisait (Biblioteca Capitolare A 24., A 25.) a szakirodalom a bolognai festészet 1340-es éve legjelentősebb egyéniségének attribuíálja. Ezt a mestert a korábbi irodalom Pseudo Niccolònak nevezte, ma ehhez a névhez Vásári Miklós kódexeinél később készült műveket kötnek és a két jogi munkát az „Illustratore” szükségnévvel megkülönböztetett mester jelentős alkotásaiként tartják számon.¹¹ A korábbi irodalom méltán figyelt fel e két kódex és a Magyar Anjou Legendárium közötti összefüggésre. Ez nemcsak a témaválasztásban, a képfelület négy mezőre tagolásában nyilvánul meg (az utóbbi a bolognai jogi kódexek reprezentatív címképeit nem jellemzi), hanem bizonyos kompozicionális megoldások, figuratípusok és stíluselemek felhasználását jelenti. Mindez abból adódik, hogy művészünk annak a műhelynek a vezetője, amelyikben a korábbi kódexek is készülhettek. Sőt, ennek a műhelynek későbbi vezetőgyénisége, Niccolò di Giacomo illuminálta 1350 táján Uzsai János kódexét (VIII. Bonifác, Decretales, etc. Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 2042) is. Míg a két előbbi kódex magyarországi használata szinte kizárt, a harmadik kézirat itteni tulajdonosára és használata helyére bejegyzések utalnak. Különös jelentőségű ebből a nézőpontból egy királyi kancelláriai okmány jelenléte, mely azt a hipotézisünket támasztja alá, hogy a magyar királyi udvar és környezete könyvkultúrájának irányítása és szükségleteinek kielégítése a kancellária itáliai jogi tanultságú papságának a kezében volt legalábbis a 14. század közepéig, tehát a nagy

papi jogászgeneráció háttérbe szorulásának idejéig, ami a királyi udvar művészetének önállósulásával párhuzamos.¹²

A Képes Krónika (Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. lat. 404.) magyarországi készítését mindenek előtt a szöveg tartalmi vizsgálata bizonyítja. A különböző források, az összeállítási kor ismeretének jellege, a kompilátor tájékozottsága és beállítottsága kétségtelenül a királyi kancelláriai eredet mellett szólnak. A képek és iniciálék témájuk, szemléletük alapján a festőnek a szöveg szerzőjével azonos környezetére utalnak. A Krónikára vonatkozó kérdések közül talán a stílusé a legproblematisabb. A szűkebb rokonságát jelentő emlékek hiánya természetesen vezet a távolabbi fogódzók kereséséhez. A kutatók egy része a Krónikát stílus szempontjából a Néksei Biblia és a Magyar Anjou Legendárium szervezesebb folytatásának tekinti,¹³ a kodikológusok másik része e helyett a nápolyi, sienai, a közép-európai és esetleg a magyar udvari festőművészet meghatározó szerepével számol.¹⁴ Ez alkalommal kívánjuk azt az észrevételünket jelezni, hogy a kérdéses kódexben egy új, Bologna felől 1340 körüli elemeket közvetítő impulzussal is számolhatunk. Ez a hullám Csehországban és Ausztriában is jelentkezett. A jelenlegi ismereteink szerint Csehországban kódexek importja és olaszos helyi produkció jelzi ezt a hullámot.¹⁵ Ausztriában a kódexek beáramlása mellett néhány bolognai és padovai festő tartósabb áttelepülése és helyi festőkkel való együttműködése sajátos lokális stílus kialakulásához vezetett.¹⁶ Ezeknek a kódexeknek a vizsgálata hívta fel a figyelmünket a Képes Krónika néhány sajátosságára. Érdekes például a címoldal. Ennek elrendezése kétségtelenül a bolognai decretálisok incipit oldalának távoli hatását mutatja. A szöveg fölé helyezett nyitókép és a columnákat körülvevő keret ugyanis ezeket a kódexeket jellemzi. A Krónika képeretének és lapszélének formája és motívumai a 40-es évek bolognai kódexeiben tűnnek fel. E körbe illik a kép indás kerete, az arabeszk lapszél és nem utolsó sorban a négyzetes mezőkre osztott, levélsomókkal és karéjos kerekkel (ezekben máshol félalakok, itt címerek láthatók) díszített lapalji lécz. Ez a megoldás a Képes Krónikával szinte egyidős ausztriai emlékeken is feltűnik, jelezve, hogy ebben az időben vált a közép-európai művészet szerves részévé. Sőt, ebben az ausztriai csoportban feltűnik egy olyan – már nem olaszos – A iniciálé is, melynek közeli rokona a Képes Krónika első oldalán (fél alakban ábrázolt Szent Katalin, alatta Károly Róbert és Lokietek Erzsébet térdelő alakja) is látható.¹⁷

A Képes Krónikának nemcsak az előzményei ismeretlenek, hanem – annak ellenére, hogy egy jól összeforrt, több illuminátort foglalkoztató műhely alkotása –, a vele közel egykorú és későbbi emlékek között is meglehetősen izoláltan áll. Eddig csupán egy olyan emlék volt ismert, amely a Krónikával rokon. Ez az oxfordi Secretum secretorum (Bodleian Library, Ms. Hertford College, 2[EN 2]). A Képes Krónikához hasonlóan ez a kézirat is a királyi udvar használatára készült. Egyetlen szerény iniciáléja a Krónika 1. oldala A iniciáléjának gyenge másolata.¹⁸

Egészen az utóbbi időkig a felsorolt emlékekből állt az az emlékkör, amelynek darabjai a magyarországi Anjou-kori könyvkultúrának a királyi udvarhoz, az egyházi és világi arisztokrácia tagjaihoz kötődtek. Vízkelety András kutatásai egy jelentős kódexszel, az Isztambuli Antifonáléval bővítették ezt a kört.¹⁹

A Topkapi Seraj könyvtárának kódexét (Nr. 42.) tudomásunk szerint 17 temperával festett és aranyozott, képekkel és figurákkal díszített iniciálé díszíti.²⁰ Festett és tollrajzos ornamentális iniciálék is vannak benne.²¹

Mivel az Antifonále tartalmi szempontból a magyarországi liturgikus emlékek közé illeszthető, a művészettörténész feladata a könyvfestészeti elemzés és esetleg ezen túl, a készítési hely és körülmények pontosítása lehet. A tárgyalt kódex iniciáléi a magyarországi könyvfestészen belül a legjobban a Képes Krónikához kötődnek.

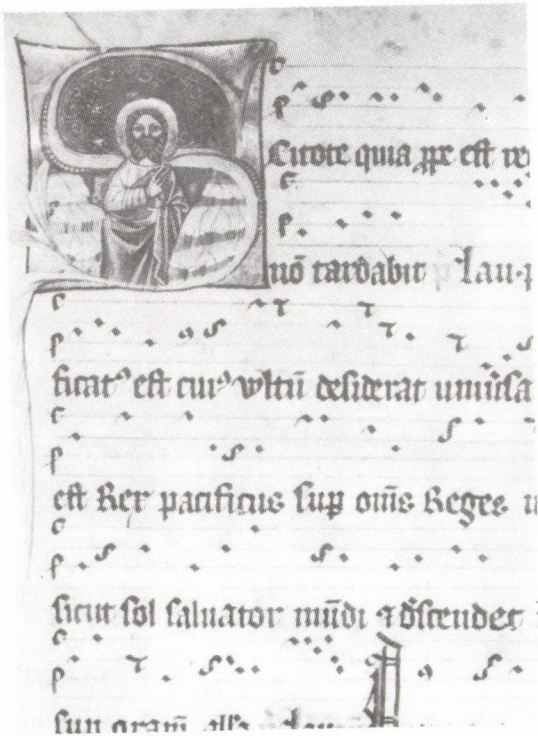
Az Antifonále iniciáléinak egy részét – a Keresztelő Szent János születése, Adventet bevezető A iniciálé (43. kép), Szent Tamás mártíromsága (53. kép), Szent Mihály harca a sáttánnal (55. kép) stb. – a Krónika képeinek téralkotása jellemzi. A figurák tág környezetben mozognak. A magas horizontú háttérrel repedezett sziklából képzett talajsáv alkotja, amit vékony, magastörzsű, kis lombkoronájú fák és néhány elemből formált épületek tagolnak. A képek emberszereplői ritkán kerültek egy talajsávra, többnyire különböző magasságban mozognak. Igen kedvelt az iniciálék két térfélre osztása, és gyakran mondható az alakoknak két egymás alatti sorban történő elhelyezése is (Advent, 43. kép, Jézus fűrdetése, 46. kép). A Szent Tamás vértanúsága képen (53. kép) a Krónikára jellemző három alakból fűzött csoport tűnik fel, a szokásos, csoporttal szembe helyezett szereplővel együtt. A Jézus születésének szentelt kompozíció (45. kép) sziklák mögé bújtatott félalakos pásztorai ugyancsak a Krónika lapjaira vezethetők vissza.²² Ebből a kódexből ered az Antifonále figuráinak többsége is. Jellemző a hosszú vagy rövid barna hajú, Krisztus- és ifjú-típusok arcának modellálása. Rövid, széles, kerekállú arc, a szem egyik sarkába helyezett (jobbra vagy balra néző) pupillák, egyenesen zárt orrok, kis, telt szájak tűnnek fel az Adventi iniciálén (43. kép), a Pünkösöd (50. kép), az Utolsó vacsora (52. kép), Szent Tamás (53. kép), Mária halála (54. kép), a Szent Mihály harca (55. kép) és az Apostolok küldetése (57. kép) illusztrációin. Az eddigi forrásból merített a kézirat festője az aggastyánok megformálásakor is. Ezeket a Krónikában kedvelt alacsony homlokú, erős arccsontú és többnyire a fiatalokkal kapcsolatban ismertetett modellálás mellett rövid, tömör, fehérrel festett haj, szakáll és bajusz jellemez (43–52. képek). A Krónika kecsesen mozgó, karcsú, nyúlánk, testhez tapadó lovagi ruhába bújtatott alakjai sem voltak idegenek az Antifonále festője előtt. Erről a Szent Tamás (53. kép) és a Szent Mihály (55. kép) szövegéhez tartozó iniciálék tanúskodnak. Lényegében a törékeny, sokszorosán tagolt körvonalú, bő palástba burkolt figurák is a Képes Krónikában megjelenők leszármazottai. Az ülő alakok széttárt térdei között feszülő redők, az álló alakok mély ráncokból álló redőzuhatagai és végül a lábfejek fölött kúposan felemelkedő redők (Az angyal menekülésre inti Józsefet, 43., 45. stb. képek) azonban az utóbbi emlékekben sokkal határozottabban jelentkeznek.

A liturgikus kódex festője kész kompozíciókat alig vehetett át a világi tárgyú kézirat illuminátorától. Ahol azonban a legcsekélyebb mód nyílt erre, élt is vele. A legjellemzőbb a kódex incipit iniciáléjának példája. Az antifonálék elejére rendszerint egy, a psalteriumokat bevezető Ad te levavi illusztrációjához hasonló kompozíció került. Ez leggyakrabban egy, az Úrhoz imádkozó vagy zsoltározó Dávidot megjelenítő auktorábrázolás volt, akit az antifonálékban a keresztény egyházi zene megteremtőjének, Szent Gergelynek az alakja váltott fel.²³ Az Isztambuli Antifonále festője ezt az iniciálét egy, feltehetően a Képes Krónikát létrehozó műhelyben közkezen forgó iniciáléval váltotta fel, mégpedig az 1. oldalon látható, korábban részletesebben tárgyalt A iniciáléval, amelyben Szent Katalin félalakja alatt a térdelő Károly Róbert és Łokietek Erzsébet helyezkednek el. Az Antifonále most tárgyalt iniciáléjának még egy olyan további sajátossága is van, amely a század közepi közép-európai kódexfestészet 1330-as éveinél frissebb forrásai mellett tanúskodik, mégpedig a Krisztus félalakját körülölelő sugárkoszorú, mely a Vásári Miklós kódexeit festő Illustratore repertoárjába tartozik.²⁴

A Képes Krónika illusztrálásának egyik karakterisztikus szokása, hogy egy kép fő témája mellé bizonyos értelmező, kiegészítő melléktémákat is bevon. Erre az illusztrálási módra tesz kísérletet az Antifonále festője az Angyal menekülésre inti Józsefet c. kép megfestésekor, amikor a betű karja fölötti részbe a Gyermekeit tartó Máriát is megjeleníti egy angyal társaságában. Az udvari krónika lírai, epikus hangvétele az Antifonále egyes képeit is áthatja. Nemcsak a Szent Mihály harca a sáttánnal (55. kép) veszt apokaliptikus erejéből, hogy egy

43. f. (?) A iniciálé

44. f. 18v. S iniciálé: Keresztelő Szent János

48. f. 94v. A iniciálé: A Szent asszonyok a feltámadt Krisztus sírjánál

49. f. 106v. P iniciálé: Krisztus mennybe-
 menetele

50. f. 109v. V iniciálé: A Szentlélek eljövetele

51. f. 114r. G iniciálé: Szentháromság

52. f. 116v. S iniciálé: Utolsó vacsora

audens dñs miter celsum dai
g que ff celans celau i q ff

Attor celi
pacē em
gaudio

gens plaudit mīr infilio q

53. f. 140r. P iniciálé: Szent (Becket) Tamás vértanúsága

disperosa
flores vola
Veni ele

menū qā stupuit Ber spm t
pilib; filia ihvīm dñs scup

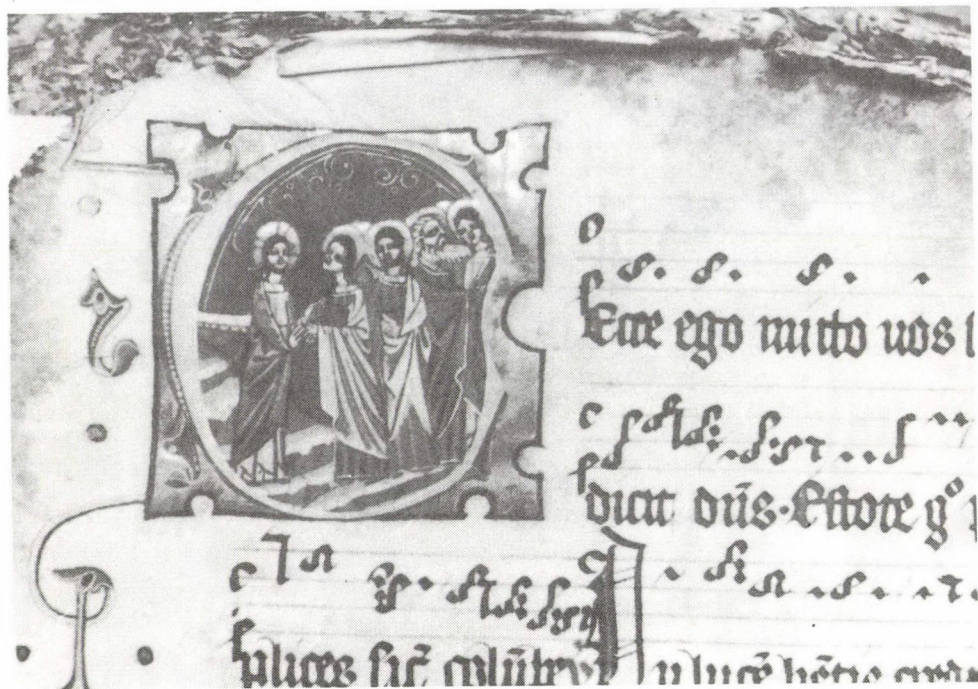
54. f. 211r. V iniciálé: Mária halála

55. f. 235v. S iniciálé: Szent Mihály harca a sáttánal

56. f 241v. G iniciálé: Mindenszentek

57. f. 270r. E iniciálé: Az apostolok küldetése

lovagi játékká szelídüljön, hanem a Szent Tamás vértanúsága kompozíció (53. kép) passionálékra jellemző véres drámája is átlényegül, és tulajdonképpen egy, a szöveg nélkül érthetetlen találkozásjelenetté degradálódik.²⁵

A Képes Krónika és az Isztambuli Antifonále általunk feltételezett kapcsolatát az ornamentális iniciálék, a betűk ornamentikájának jellege és a lapszéldíszek is megerősítik. A Képes Krónikát kevés ornamentális iniciálé díszíti. Az Antifonále egyetlen általunk ismert A betűjének díszítése, például a betű belsejét kitöltő levelekkel tagolt kanyargó inda akár a Krónikából is származhatna. Az Antifonále nagy kezdőbetűinek típusa, a száraz és a lábak díszítése — például a szélek pontsora, a láb kihasasodó részére simuló levelek kedvelése, a betűtörzs belső vonalát végigkísérő fehér tollrajzdísz motívumai —, valamint a betűk háttérül szolgáló arany mező fekete, helyenként félköríves bemélyedésekkel megtört körvonala a Képes Krónikára is jellemző. A két kódex díszítőlécei, melyek helyenként derékszögben összefutva érintkeznek egymással, és csigavonalszerűen alakított, palmettákkal ékesített indákkal vannak körülvéve, akár egy kéztől is származhatnának.

A fent elmondottakon túl a színek használata és az árnyalás módja is a Képes Krónikához közelíti az Antifonálét. A század első felének olaszos festésmódja — a csúcshétyűk használata és a kék, vörös, rózsaszín jellegzetes élénk tónusainak alkalmazása — teljesen idegen az Antifonále illuminátorától. Iniciáléinak színskáláját a rózsaszín, sárga és zöld színfoltok határozzák meg. Az árnyalás sem a régi módon, fehér sávokkal vagy fekete vonalakkal történik, hanem az alapszín különböző árnyalataival. A Képes Krónika hosszú palástos figuráin gyakori a sárga, zöld vagy rózsaszín alapozású felületeknek a felsorolt színek valamelyikével való árnyalása. Ezt a sajátos színhasználatot az Antifonále festője is átvette.

Az Isztambuli Antifonálénak olyan elemei is vannak, amelyek nem vezethetők le a Képes Krónikából. Ezek egy része a magyarországi Anjou-kori könyvkultúra olyan emlékeiben bukkan fel, mint a Nekcei Biblia és a Magyar Anjou Legendárium.

A Nekcei Bibliával elsősorban a Keresztelő Szent Jánosnak szentelt iniciálé (44. kép) vehető össze. A betű elé helyezett, háromnegyedes formában, frontálisan beállított figurákat ennek a kódexnek a festői kedvelték különösebben. A Jézus születése kompozíció (45. kép) fölött fejjel lefelé, függőlegesen repülő, a pásztoroknak hírt hozó angyal kagylószerű formából kinyúló alakja szintén ebből a kéziratból ismert. A lapszéldíszat atlaszként tartó kis puttó ugyancsak a Nekcei Bibliában gyakori. E Szentírás nyújtott nyakú, csenevészkarú alakjai is továbbélnek az Antifonále lapjain. Néhány idős férfifej szintén a Bibliában használt formákkal alakított, merev arcát gondosan elrendezett, szinte fémesen kemény göndör tincsek keretezik. E típus markánsabb, csúcsos állú variánsa mindkét kódexben feltűnik (Mária halálának Péter apostola, 54. kép). A Jézus születése kép Józsefjének (45. kép) hosszú, középen elválasztott és vízszintes irányban kétfelé fésült szakálla is a Biblia egyik típusának stilizálása útján keletkezett. A profilban ábrázolt, lengő szakállú fejek sem voltak idegenek a két kódex festőitől (43. kép). Az Antifonále festője lényegében a Biblia mestereihez hasonlóan, de azoktól eltérő irányban stilizálta a bolognai könyvfestőműhelyből származó fejeket, arcokat.

Az Isztambuli Antifonálét elsősorban az építészeti elemek kötik a Magyar Anjou Legendáriumhoz. Az Antifonále festője is kedvelte a Legendáriumra jellemző hasábszerű elemekből formált bútorokat (pl. Mária ágya, 54. kép, az Úr trónusa, 51. kép), az antikos motívumokkal díszített koporsókat (49. kép) és a hasábszerű, sohasem létező tornyokat, kapukat (53. kép).

A Legendárium képei feltehetően figurákat is kölcsönöztek az Antifonále illuminátorának. Például a Legendárium karakterisztikus, fiatal arcú, gyér szakállú és bajszú, a vállon

szétterülő barna hajtincsekkel festett Krisztusa (43. kép) mellett néhány innen származó ifjú is feltűnik a később készült kódexben. E körbe sorolhatók a fiatal apostolok (A Szentlélek eljövele, 50. kép, Mária halála, 54. kép). Az Antifonále nőalakjainak, pl. a Jézus fürdetése kompozíció bábáinak megfogalmazásakor (46. kép) is a Legendárium nyújtott segítséget.

Az Isztambuli Antifonále festője igen kedvelte a nézőnek háttal ülő, páronként egymással szembe forduló és élénk beszélgetés látszatát keltő alakokat. Ezek lehetséges forrásaként a Nekcsei Biblia és a Magyar Anjou Legendárium egyaránt számításba jöhet.²⁶

A két utóbbi kódex képei téma szempontjából keveset nyújtottak az Antifonálénak. Ennek festője ugyanis sem a kézen fekvő krisztológiai, mariológiai és passiótémákból, sem a hagiografikus ábrázolásokból nem merített. Egyedül a Szentháromság (51. kép) Legendárium- és Antifonálébeli ábrázolása között észlelhető hasonlóság. Azonban még ebben az esetben sem biztos, hogy az Antifonále előképét a Legendárium nyújtotta. A Gnadenstuhl-nak az Antifonálében hasznosított sémája ugyanis a 14. század második negyedétől egész Itáliában ismert volt. 1350 körül már az Alpoktól Északra fekvő területek művészetében is meghonosodik. Csehországban például Teoderik mester köre játszik nagy szerepet a kép-típus meghonosításában és elterjesztésében.

Az Isztambuli Antifonálénak a Szentháromságon kívül még egy itáliai eredetű kompozíciója van. Ez a Jézus születése (45. kép). A Jézus születése témának az a változata ugyanis, amelyen Mária a földön vagy jászolban fekszik, a ferencesek és dominikánusok között a Szeplőtelen fogantatás dogmája körüli vita folyamán született meg, és változatai már az 1330–1350 közötti padovai, sőt, bolognai művészetében is fellelhetők.²⁷

Az Isztambuli Antifonále többi képe közül csupán kettőn érvényesülhet az itáliai művészet témavilága. Ezek egyike a Krisztus mennybemenetele kompozíció (49. kép). Krisztus mennybemenetelének az a változata, amelyen az apostolok gyűrűjéből kiemelkedő hegycsúcsról Krisztus testi valóságában, rendszerint félalakos formában emelkedik az égbe, az Antifonále készítése körüli időkben Európaszerte ismételt séma volt. Azt az egyénibb megoldást, hogy Krisztus féloldalban ábrázolva, erőteljes mozdulattal rugaszkodik el a talajról, az ókeresztény és a 10–11. századi művészet is ismerte, a típust leginkább a 14. századi itáliai művészet közvetíthette az Antifonáléhoz.²⁸ A másik olyan kép, amelynek megalkotásában itáliai háttér állhat, a Krisztus megkeresztelése a Jordánban. A téma iránt korábban megnyilvánuló érdeklődés ugyanis jelentős mértékben visszaesett.²⁹

Az Antifonále többi iniciáléja ikonográfiai szempontból kevésbé jelentős. Ezek általában távolról követik a Rajna-vidéki, kölni sémákat (pl. a Szent Asszonyok a feltámadt Krisztus sírjánál, 48. kép) és beilleszthetők a korszak közép-európai vagy magyar liturgikus kódexei-nek illusztrációi közé is (pl. a Szentlélek eljövele, 50. kép, Utolsó vacsora, 52. kép,³⁰ Mária halála, 54. kép,³¹ Mindenszentek illusztrációja, 56. kép, az Apostolok küldetése, 57. kép).

Úgy gondoljuk, hogy a stílusról és az ikonográfiáról elmondottak alapján joggal helyez-zük az Isztambuli Antifonálét az Anjou-kori könyvfestészetnek az udvar és az arisztokrácia megbízásából készült emlékei közé. Az említett kódexek közül az Antifonále a Képes Krónikához kapcsolódik a legszorosabban. Olyan szoros szálak fűzik hozzá, amelyek feltételezik, hogy az Antifonále a Krónika közelében, képeinek és iniciáléinak ismeretében készült. További kérdés, hogy hol készülhetett az Antifonále. Elképzelhető, hogy a királyi kancellária közelében működő festőműhelyben. Emellett szólna a Magyar Anjou Legendárium és a Nekcsei Biblia ismerete is. Amennyiben valóban ezek alapján is dolgozott az Antifonále mestere, feltételezhető, hogy a század derekán ezt a két kódexet is a királyi könyvtárban vagy kincstárban őrizték. A Magyar Anjou Legendáriummal kapcsolatban már korábban fel-

merült ez a lehetőség.³² A Nekcsei Biblia vonatkozásában ezt ezúttal szeretnénk felvetni. Nem tartjuk kizártnak, hogy a Biblia nem jutott el tervezett őrzési helyére, hanem valamilyen közbejött okból a királyi udvarba került. E Biblia történetének ilyen fordulata a későbbi sorsból és a jelenlegi állapotból következtethetünk. A kézirat mint említettük, érintetlen. Semmiféle tulajdonosi vagy használói bejegyzés sem került bele. Ez inkább az uralkodói bibliotékákba, mintsem az egyházi intézmények használatába került könyvek jellemzője. A kódex 16. századi sorsáról tájékoztató bejegyzés is ezt a feltevést támasztja alá. A Bibliát ekkor Ferdinánd király egyik diplomáciai alkalmazottjának ajándékozta.³³ Ferdinánd leginkább olyan könyv fölött rendelkezhetett, amely a királyi könyvtárban volt.

Az elmondottak ellenére az sem kizárt, hogy az Antifonále festője, aki szorosan tapadt a Képes Krónikához, nemcsak az Anjou Legendáriumot és a Nekcsei Bibliát ismerte, illetve nem is feltétlen hasznosította azokat, hanem más, velük közel egykorú és stílusú kódexekből merített.

Az Antifonále iniciáléi meglehetősen gyenge minőségűek, ezért nem származhatnak a Krónikát festő kezek egyikétől sem. Lehetséges viszont, hogy dolgoztak a királyi kancellária közelében működő műhelyben szerényebb képességű mesterek is. Ők a kancellária székelyén dolgozva is eleget tehettek máshonnan érkező megbízásoknak, de művészvándorlás lehetősége is fennállhat.

Végül, választ kellene adnunk arra a kérdésre is, hogy melyik magyarországi egyház használatára készült a kevésbé minőségű, de ikonográfiai szempontból igényes Antifonále. Az egyházi év állandó ünnepeihez készült iniciálék ehhez nem nyújtanak támpontot. Érdekes lehet ebből a szempontból a két szent, Becket Tamás és Szent Mihály ábrázolása.³⁴ Annak ellenére, hogy mindkét szentet kellő pompával ünnepelte a magyar egyház, ábrázolásuk, főleg szerkönyveken belüli megjelenítésük igen ritka volt. Becket Tamás alakja például az Antifonálén kívül csak a Magyar Anjou Legendáriumban jelenik meg. A két szentnek a többitől figurális iniciáléval történő megkülönböztetése arra enged következtetni, hogy egy olyan templomnak készült a kódex, ahol a két szentet – legalább egyiküket – különösen tisztelték. Szent Tamásból kiindulva Esztergomra, Szent Mihályra tekintve Veszprémre gondolhatunk.

Az Isztambuli Antifonále a 14. századi magyarországi könyvfestészet fontos emléke. Jelentősége nem elsősorban a képek minőségében áll, hanem egyfelől abban, hogy a Képes Krónikát az eddiginél tágabb környezetbe helyezi, másfelől abban, hogy hidat képez a 14. századi magyarországi udvari könyvfestészet és a század utolsó negyedének olaszos igazodású provinciálisabb könyvművészete között.

JEGYZETEK

1. L. főleg: HARSSEN, M.: *The Nekcsei-Lipócz Bible. A Fourteenth Century Manuscript from Hungary in the Library of Congress. Ms. Pre-Accession 1. Washington 1949.*, LEVÁRDY F.: *Magyar Anjou Legendarium. Bp., 1973.*, WEHLI T.: *Itáliai trecento kapcsolatok. In: Magyarországi művészet 1300–1470 körül. Szerk. Marosi E. Bp., 1987. 364. skk.*

2. Meta Harrsen és Levárdy Ferenc nyomán (vö. 1. jegyzet) ezt a véleményt képviseli GNUDI, C.: *La Bibbia di Demeter Nekcsei-Lipócz, il Leggendaro Angioina e i rapporti fra la miniatura bolognese e l'arte d'Oriente. Actes du XXIIe Congrès International d'Histoire de l'Art Bp. 1969. I. Bp., 1972. 569 skk.*, CONTI, A.: *La mi-*

niatura bolognese. Scuole e botteghe 1270–1340. Bologna, 1981. 85 skk.

3. Az nem elképzelhetetlen, hogy Bolognában északi könyvrásban jártas scriptorokat is foglalkoztattak. Európa minden országából érkeztek ide tanárok és hallgatók, akik igényelhették a nem rotundával írt könyveket is. Az sem kizárt, hogy Bolognában tanuló hallgatók alkalmanként másolást vállaltak.

4. DERCSÉNYI D.: *Nekcsei Dömötör bibliája a washingtoni Library of Congress-ben. Magyar Könyvszemle LXVI (1942) 113 skk.* A Nekcsei Biblia sajtó alatt álló facsimile kiadásának bevezető tanulmányában magunk is ehhez a nézethez csatlakoztunk.

5. A két kódex Bolognához kötések is felmerülnek problémák. Azok a kutatók, (pl. Conti) akik a két kódex magyarországi festését vallják, a bolognai műhelyektől idegen elemeket emelik ki. Véleményünk szerint természetes, hogy a 14. század harmincas éveinek bolognai emlékei idegen vonásokat is hozoznak, mert az egyetemi város ekkor éppen egy súlyos válságot él meg. A vezetőegyházi munkássága helyett ekkor a kismesterek eklektikusabb művei adják meg a város könyvfestészetének jellegét.

6. Sok adatot közöl: VERESS E.: Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyvei és iratai 1221–1864. Bp., 1941., 19. skk.

7. Evvel a gesztussal nemcsak a felszentelő püspök kötelezettségeiből vállaltak valamit magukra az alapítók, hanem dokumentálhatták is – pl. az előzéklapra bejegyezve – az alapítás tényét, körülményeit.

8. WEHLI T.: Képek és iniciálék. A Nekcsei-Biblia. Hasonmás kiadás. Bp., 1988. A hasonló kiadásból tudtam meg, hogy a Bibliában humanista lapszerű bejegyzések vannak. Ez a tény a kódex rendeltetésével, későbbi történetével kapcsolatos elképzelések továbbgondolására késztet.

9. LEVÁRDY F. i. m. 35. skk.

10. LEVÁRDY F. i. m. 46.

11. Az újabb meghatározás Continak köszönhető. Ő a két kódex közül csak az egyiket tartja az Illustratore munkájának, a másikat egy gyengébb művészek tulajdonítja. CONTI, A. i. m. 93.

12. Kódexek a középkori Magyarországon. Katalógus. Bp., 1985. 107. sk. A kancelláriai használatot egy, a kódexbe bekötött oklevél bizonyíthatja. Ezt az adatot Dr. Körmendy Kingának köszönöm.

13. Ennek az álláspontnak leghatározottabb képviselője Levárdy Ferenc (i. m. 42. skk.). A nézet cáfolatával foglalkozik: WEHLI, T.: Bemerkungen zur Buchmalerei des 14. Jahrhunderts in Ungarn. Alba Regia XXII (1985) Székesfehérvár 1986. 29 skk.

14. A felfogás összefoglalását l.: WEHLI T.: A Képes Krónika. In: Magyarországi művészet 1300–1470 körül. Szerk. Marosi E., Bp., 1987. 484. skk.

15. Az utóbbit a prágai Szent Vitus káptalanjának Bibliája fémjelezheti (Prága, Káptalani Könyvtár, A. 3.). A kódex iniciáléit fényképek alapján ismerem. Ezeket Dr. Karel Stejskálnak köszönöm.

16. A műhely legjellegzetesebb alkotása az 1350 körül festett Klosterneuburgi Missale. (Cod. 615.) Erről a kódexről és a folyamat alakulásáról: SCHMIDT, G.: Italienische Buchmaler in Österreich. Alte und moderne Kunst. 6 (1961) 42. 2 skk.

17. SCHMIDT, A. i. m. 5.

18. HOFFMANN E.: Régi magyar bibliofilmek. Bp. 1929. 21 sk., JAKUBOVICH E.: Nagy Lajos király oxfordi kódexe, a Bécsi Képes Krónika kora és illuminátora. Magyar Könyvszemle XXXVIII (1930) 382 skk.

19. Ezúton szeretném megköszönni Dr. Vízkelety Andrásnak, hogy a kódexről a helyszínen készített felvételeit tanulmányozás céljából rendelkezésemre bocsátotta és a kódexszel való foglalkozást lehetővé tette számomra.

20. Ezek közül csupán a f. 154v-n látható Jézus bemutatása a templomban c. kompozíciót nem ismerjük. Az Angyal menekülésre inti Jó-

zsefet témának szentelt A iniciáléről nem állt rendelkezésünkre publikálásra alkalmas felvétel. A kódex ikonográfiájára egy későbbi tanulmányunkban visszatérünk.

21. Ezek köréből egyet-egyet ismerünk. A temperával festettel e tanulmány keretében is foglalkozunk. Az egyszerű tollrajzos iniciáléinak formái a 14. század közepére helyezhetők.

22. Pl. a két, Bazaráb elleni hadjáratnak szentelt képen.

23. STÄBLEIN, B.: Schriftbild der Einstimmigen Musik. (Musikgeschichte in Bildern III/4.) Leipzig, 1975. 194 sk.

24. CONTI, A. i. m. Tav. XXVII., XXIX.

25. Ezt a Magyar Anjou Legendárium Szent Tamásnak szentelt oldalai bizonyítják. Vö.: LEVÁRDY F. i. m. XXXIV., XXXV. tábla.

26. E fejtípusok változatai a Magyar Anjou Legendáriumban is gyakoriak. A nagy, puha, vattaszerű szakáll elsősorban a Képes Krónikát jellemzi. Ennek egy változata a nyitóképen jelenik meg. Az Antifonále festője tehát a Nekcsei Biblia, a Magyar Anjou Legendárium és a Képes Krónika figuratípusaiból és arcai közül egyaránt válogatott, de mindegyik kódex mestereihez viszonyítva kevés típust használt.

27. L. 800 Jahre Franz von Assisi. Katalog. Krems-Stein. 1982. 613. sk. Abb. 98. és Bernardo Daddinak a firenzei S. Pancrazio számára 1338-ban festett poliptychonja (Firenze, Uffizi).

28. Ez a jelenség a 14. századi itáliai monumentális műfajokat is jellemző tudatos archaizálásnak köszönhető. Az isztambuli Antifonále szóban forgó ábrázolásának specifikuma, hogy a téma szereplői közül kettő nő, kettő férfi. A nők e témában szokatlan számát (ti., hogy ketten vannak) feltehetően a Szent asszonyok a feltámadt Krisztus sírjánál téma közelsége magyarázhatja.

29. MILLET, G.: Recherches sur l'icongraphie de l'Évangile aux XIVe, XVe et XVIe siècles. Paris, 1960. 70 skk.

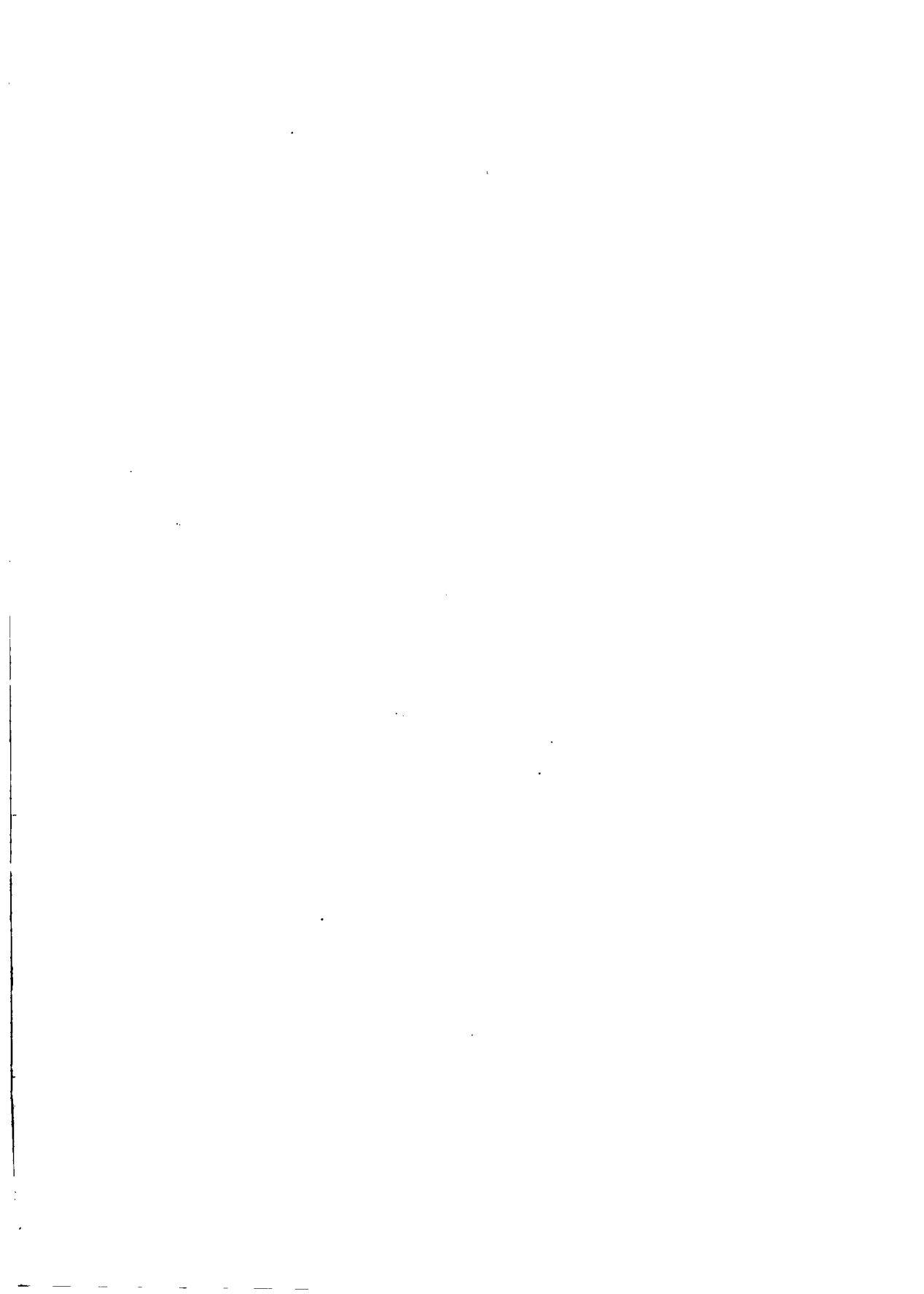
30. Hasonló ábrázolások jelennek meg egyes pozsonyi missalékban (pl. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. lat. 214., 216., 220., 435.). A Szent asszonyok a feltámadt Krisztus sírjánál kompozíció kialakulásában a cseh művészet is szerepet játszhatott. Olyan művek és mesterek formálhatták ezt a kompozíciót, amelyek pl. a Vyšší Brod-i passiótáblákkal rokonok. Az Antifonále Utolsó vacsora témának szentelt kompozíciója mögött igényes előkép állhat.

31. Az Antifonále Mária halála kompozíciója fölött két libegő, gyertyát tartó angyal jelenik meg. Ezek az angyalok tulajdonképpen a Mária koronázása kompozíciók gyakori elemei. Az Antifonáleban azért kaphatott helyet az angyalpár, mert a Mária halála kompozíció előképét egy, a témát két egymás fölé helyezett képen tagláló kompozíció nyújthatta. Ezen a Mária halála téma szükegszerű kísérője egy Mária koronázása jelenet volt.

32. LEVÁRDY F. i. m. 46.

33. Az erre vonatkozó bejegyzés reprodukcióját l.: HARRSEN, M. i. m. P1. I.

34. A f. 18v. Keresztelő Szent Jánosának szövegkörnyezetét nem ismerjük. Ez az iniciálé egyébként is sematikus a másik két szentet ábrázolóhoz viszonyítva, mert azokon a szent legendájának egy részlete vagy egy igényesebb kompozíció kapott helyet.

A tipográfiai és műszaki szerkesztési munkát a
LITTERA Műszerkönyv Szolgálat GMK, Budapest végezte
Táskaszám: T068/89
Felelős vezető: Hegedűsné dr. Bártfai Judit

Hozott anyagról sokszorosítva
8918804 MTA Sokszorosító, Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné

MEGVÁSÁROLHATÓ KIADVÁNYAINK

(MTA Művészettörténeti Kutató Csoport titkársága, Budapest Üri u. 62.
1014.

Postacím: 1250 Budapest I. Pf. 27.)

Ars Hungarica

A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának közleményei. 1973–

1974. Suppl. 1.	30 Ft
1975/1.	30 Ft
1975/2.	30 Ft
1976/2.	30 Ft
1978/2.	30 Ft
1979/1.	45 Ft
1980/1.	50 Ft
1980/2.	50 Ft
1983/1.	50 Ft
1983/2.	50 Ft
1984/1.	50 Ft
1984/2.	50 Ft
1985/1.	50 Ft
1985/2.	50 Ft
1986/1.	50 Ft
1986/2.	50 Ft
1987/1.	50 Ft
1987/2.	50 Ft
1988/1.	50 Ft
1988/2.	50 Ft

Művészettörténeti Füzetek

13/1–2. BALOGH Jolán: Varadinum: Várad vára. Bp., Akadémiai Kiadó, 1982. 1–2. köt. 163 Ft

14. GERVERS-MOLNÁR Veronika: Sárospataki síremlékek. Bp., Akadémiai kiadó, 1983. 71 Ft

15. Cs. DOBROVITS Dorottya: Építkezés a 18. századi Magyarországon. Bp., Akadémiai Kiadó, 1983. 64 Ft

*

Művészettörténeti Tanulmányok

Művészettörténeti Dokumentációs Központ Évkönyve 1956–1958. Bp., 1960. 45 Ft

Művészettörténeti Dokumentációs Központ Évkönyve 1959–1960. Bp., 1961. 50 Ft

*

Iratok a Magyar képzőművészet történetéhez

1. füzet., 1945. A forrásanyagot válogatta és e füzetet szerk. Kiss Dezső. Bp., 1973. 30 Ft

Acta Cassae Parochorum

7. füzet., Erdélyi, váci és veszprémi egyházmegye 1733–1779: művészettörténeti adatok. Az anyagot gyűjtötte Bónisné Wallon Emma, Sprenger Mária. Bp., 1980. 50 Ft

*

Urbaria et Conscriptioes

5. füzet., 51–70 fasciculus: művészettörténeti adatok: Abos–Zsujta. Az anyagot gyűjtötte Baranyai Béláné, Csernyánszky Mária, szerk. Bobrovsky Ida. Bp., 1979. 50 Ft

6. füzet., 71–100 fasciculus: művészettörténeti adatok. Az anyagot gyűjtötte Baranyai Béláné, Csernyánszky Mária, szerk. Bobrovsky Ida. Bp., 1981. 55 Ft

7. füzet (1–2.), 101–200 fasciculus: művészettörténeti adatok. Az anyagot gyűjtötte Baranyai Béláné, Csernyánszky Mária, szerk. Bobrovsky Ida. Bp., 1984. 120 Ft

*

Önálló kiadványok

Magyar aktivizmus: Kiállítás a Janus Pannonius Múzeumban 1973. A kiállítást rendezte és a katalógust szerkesztette Szabó Júlia. Bp., 1973. 20 Ft

Fülep Lajos emlékszoba: A Magyar Tudományos Akadémia Fülep Lajos emlékülésén 1975. február 5-én elhangzott előadások: Fülep Lajos életrajzi adatai: vezető az emlékszobában. Pécs, 1975. 67 Ft

Művészet I. Lajos király korában 1342–1382: katalógus. Szerk. Marosi Ernő, Tóth Melinda, Varga Livia. Székesfehérvár, Bp., 1982. 80 Ft

CSATKAI Endre: Kazinczy és a képzőművészetek. (1925). Az előszót Zádor Anna, az utószót és képválogatást Rózsa György készítette. Szerkesztette: Galavics Géza, Bp., 1983. 70 Ft

A középkori Magyarország főpapi pecsétjei a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának pecsétmátsolat-gyűjteménye alapján. Szerk. Bodor Imre. Írta Bodor Imre, Füge-di Erik, Takács Imre. Bp., 1984. 45 Ft

*

Az Ars Hungarica eddig megjelent példányai megvásárolhatók az Akadémiai Könyvesboltban (Budapest, Váci u. 22. 1052)

